

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

7
1972

АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ВИПУСК СЬОМИЙ

«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1972

У цьому випуску збірника вміщено статті з джерелознавства, палеографії, хронології, сфрагістики, зброєзнавства, в яких порушено ряд загальних проблем і конкретних питань з названих історичних дисциплін.

Редакційна колегія:

П. С. Дишлевий, О. Г. Мітюков, В. Г. Сарбей (відповідальний редактор),
В. С. Скорина (відповідальний секретар),
Ф. П. Шевченко

Рецензент доктор історичних наук *А. З. Барбой*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

П. Х. Білий

ВІДОБРАЖЕННЯ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ОБ'ЄДНАВЧОМУ РУСІ ЗА УТВОРЕННЯ СРСР В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ТА МОНОГРАФІЯХ

«В історії нашої держави,— відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— утворення СРСР своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце»¹. Створений під керівництвом В. І. Леніна, Комуністичної партії добровільний союз рівноправних і суверенних республік базується на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя.

Утворення СРСР є торжеством інтернаціоналізму, проявом політичної мудрості Комуністичної партії, робітничого класу, всіх трудящих союзних республік, які розглядали об'єднання своїх сил як вирішальну передумову для здійснення цілей революції, захисту її завоювань, успішного будівництва соціалізму і комунізму.

Бурхливий господарський і культурний розвиток всіх народів Радянського Союзу — яскраве свідчення торжества ленінської національної політики. XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що партія і далі зміцнюватиме «ленінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення. Партія і далі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванливості в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей»².

Певний вклад у розв'язання завдань, поставлених партією, повинні внести радянські історики. Вивчення історії об'єднавчого руху радянських народів за утворення Союзу РСР має важливе наукове і політичне значення, є одним із могутніх засобів комуністичного виховання.

Питання про утворення СРСР було і залишається предметом гострої ідеологічної боротьби. Відомо, що фальсифікація національної політики КПРС, радянського досвіду розв'язання національного питання є одним із головних знарядь сучасного антикомунізму. Зокрема, буржуазні історики, навмисно перекручуючи факти, показують у кривому дзеркалі місце і роль України в об'єднавчому русі радянських народів за утворення СРСР. В цьому американським, англійським, німецьким та іншим буржуазним історикам активно допомагають українські буржуазні націоналісти³.

Дальше ґрунтовне вивчення історії практичного здійснення партією ленінської національної політики — політики рівності і дружби народів, а також викриття буржуазних фальсифікаторів історії можливе лише на основі марксизму-ленінізму і розробки архівних та друкованих джерел. Ефективність праці історика значною мірою залежить від знання стану розробки даного питання, архівних і друкованих джерел, від відображен-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 86.

² Там же, стор. 87.

³ В. Е. М а л а н ч у к. Фальсификаторские измышления буржуазных «украиноведов». — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 8, стор. 38, 40.

ня тієї чи іншої теми в збірниках документів і матеріалів. Завдання даної статті — розповісти про те, які архівні джерела використані у збірниках документів і монографіях про об'єднавчий рух, а які ще чекають свого дослідника.

Радянська історіографія, зокрема українська, досягла безперечних успіхів у вивченні питання про утворення Союзу РСР. Перші дослідження у цьому напрямі були зроблені вже в 20-х роках⁴. В 30-х роках опубліковано працю С. А. Котляревського⁵ і статтю В. Ігнат'єва⁶. Особливістю праць, виданих у довоєнні роки, є те, що всі вони написані не істориками, а юристами, і архівні джерела в цих працях не використовувались. Утворення СРСР розглядалось у державно-правовому плані. Лише в статті В. Ігнат'єва вперше було підкреслено, що утворення СРСР — результат об'єднавчого руху радянських народів.

Спеціальних збірників документів і матеріалів, присвячених утворенню СРСР або об'єднавчому рухові радянських народів за утворення СРСР, до Великої Вітчизняної війни ще не було. Проте слід зауважити, що ряд важливих документів про утворення СРСР, про роль Комуністичної партії в об'єднанні росі було вміщено в таких працях, як «КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций» (Харків, 1927), «Історія КП(б)У в матеріалах і документах. (Хрестоматія), вип. 2, 1917—1920 рр.» (Харків, 1934), «История Советской Конституции в декретах и постановлениях» (М., 1936). Характер цих документів однотипний. В основному — це постанови партійних з'їздів і конференцій по національному питанню і радянському будівництву, постанови з'їздів Рад та вищих органів влади Союзу РСР і союзних республік.

В 40-х роках тема утворення СРСР продовжує цікавити юристів. Значний вклад у розробку питання про радянський федералізм, співвідношення між суверенітетом СРСР і суверенітетом союзних республік вніс академік І. П. Трайнін⁷. Проте в своїй праці він не прагнув дослідити причини і конкретні умови утворення СРСР. С. Л. Ронін вивчив, як склались і оформились конституційні основи радянської багатонаціональної держави, принципи першої Конституції СРСР. Дослідник виділив в окремий розділ питання про політичні і соціально-економічні передумови утворення СРСР⁸. Праці С. Л. Роніна властиві і деякі недоліки. Не можна погодитись з автором, коли він розглядає незалежні радянські республіки до утворення СРСР як області Російської Федерації.

Першу монографію про утворення Союзу РСР в конкретно-історичному плані написала Е. Б. Генкіна⁹. Через кілька років з'явилась праця С. І. Якубовської¹⁰. В історико-партійному плані першими почали розробляти тему І. С. Чигарев і Д. А. Чугаев¹¹. До ХХ з'їзду КПРС були написані монографії О. І. Чистякова, Д. Л. Златопольського, В. Пентков-

⁴ Н. И. Палиенко. Конфедерации, федерации и Союз Советских Социалистических Республик. Госиздат Украины, 1923; Д. А. Магеровский. Союз Советских Социалистических Республик. М., 1923; Г. С. Гурвич. Автономизм и федерализм в советской системе.— «Власть Советов», 1924, № 1; С. А. Котляревский. СССР и союзные республики. Изд. второе, испр. М.—Л., 1926; В. И. Игнат'ев. История Союза ССР.— «Советское строительство», 1923, № 12, та ін.

⁵ С. А. Котляревский. Основы советского федерализма. М., 1930.

⁶ В. Игнат'ев. История образования Союза ССР.— «Советское строительство», 1932, № 12.

⁷ И. П. Трайнин. Советское многонациональное государство. М., 1947.

⁸ С. Л. Ронин. К истории Конституции СССР 1924 г. М.—Л., 1949.

⁹ Э. Б. Генкина. Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., 1943 (друге видання — в 1947 р.).

¹⁰ С. И. Якубовская. Объединительное движение за образование СССР. М., 1947.

¹¹ И. С. Чигарев. Партия большевиков — организатор Союза ССР. М., 1949; Д. А. Чугаев. Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., 1951; його ж. Коммунистическая партия — организатор советского многонационального государства. М., 1954.

ської¹². Дослідники, насамперед Е. Б. Генкіна, С. І. Якубовська, В. Пентковська, О. І. Чистяков, відшукали в архівних фондах і ввели в науковий обіг ряд цінних документів, що характеризують об'єднавчий рух і розкривають роль Комуністичної партії в ньому. Це — документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (фонди Центрального Виконавчого Комітету РРФСР, окремих наркоматів, зокрема Наркомату у справах національностей), а також документи партійного архіву Інституту Маркса, Енгельса, Леніна. Проте в той час численні фонди партійних і державних архівів залишались недоступними для науковців.

Всі згадані праці написані на загальносоюзному матеріалі, і тому роль України в об'єднавчому русі в них висвітлена недостатньо. Їх автори не використали матеріалів українських архівів.

Відомо, що в утворенні, зміцненні і розвитку Союзу РСР відіграли свою роль усі нації і народності нашої країни, і насамперед великий російський народ. Цілоком природно, що дослідники уже в перших працях досить ґрунтовно показали роль російського народу в згуртуванні всіх радянських народів у єдиній союзній державі.

Порівняно недавно розпочали розробку теми про об'єднавчий рух українські історики. Перша монографічна праця з цього питання вийшла в 1954 р. Її написав В. А. Чирко¹³, який використав документальні матеріали ЦДАЖР УРСР (насамперед, фонди ВУЦВК і РНК УРСР), Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (фонд Центрального Комітету КП України). Заслугою В. А. Чирка є те, що він на основі вивчення архівних і друкованих джерел прийшов до висновку, що об'єднавчий рух на Україні, як і в інших республіках, розвивався в нерозривному зв'язку з боротьбою робітників і трудящих селян за зміцнення Радянської влади, за відбудову народного господарства і побудову фундаменту соціалізму. Об'єднавчий рух був підпорядкований цілям і завданням цієї боротьби¹⁴. У зв'язку з цим В. А. Чирко розширив саме поняття об'єднавчого руху. Зокрема, він вперше почав розглядати взаємодопомогу радянських республік на господарському фронті — допомогу Росії й інших братніх республік у відбудові Донбасу, допомогу українського народу голодуючим Поволжя та ін. — як складову частину об'єднавчого руху за утворення Союзу РСР.

Певним досягненням історичної науки у вивченні об'єднавчого руху було видання збірки документів «Образование СССР»¹⁵. Ця праця ніби підсумовує те, що було зроблено істориками у виявленні і систематизації документів за цілий період. Упорядковувала збірник С. І. Якубовська, тому між структурою її монографії про об'єднавчий рух і збірника документів — багато спільного: загальний план, підхід до відбору документів тощо. Збірник документів розбитий на глави відповідно до основних етапів будівництва радянської багатонаціональної держави — від перемоги Жовтневої революції до II Всесоюзного з'їзду Рад, який завершив законодавче оформлення Союзу РСР. Перша глава містить основні акти Радянського уряду по національному питанню, починаючи з «Декларації прав народів Росії», що проголошувала розкріпачення і повну рівноправність народів. Тут же наведені перші декрети Народного комісаріату у справах національностей. В другому розділі першої глави вміщено документи, присвячені проголошенню і конституційному оформленню першої серед рівних радянських республік — Російської Соціалістичної

¹² В. Пентковская. Первый съезд Советов СССР. М., 1953; Д. Л. Златопольский. Образование и развитие СССР как союзного государства. М., 1954; О. И. Чистяков. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. М., 1955.

¹³ В. Чирко. Об'єднавчий рух на Україні за створення Союзу РСР. К., 1954.

¹⁴ Там же, стор. 11.

¹⁵ Образование СССР. Сборник документов. 1917—1924. Под редакцией Э. Б. Генкиной. М. — Л., 1949.

Федеративної Радянської Республіки, яка стала об'єднуючим центром для всіх радянських республік, що виникали. Документи, наведені в другій главі, висвітлюють історію утворення радянських національних республік у 1917—1918 рр. Перший розділ цієї глави цілком присвячений утворенню Української Радянської Соціалістичної Республіки і відновленню Радянської влади на Україні (док. № 28—41). Документи, що характеризують утворення і зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік в роки громадянської війни і іноземної інтервенції, виділені в третю главу. Зміцненню федеративних зв'язків між РРФСР і УРСР присвячені док. № 104—110.

Документи, зібрані в четвертій главі, відносяться до 1921—1922 рр.— від переходу до нової економічної політики до скликання I Всесоюзного з'їзду Рад. На жаль, документів, що спеціально розкривали б об'єднавчий рух українського народу на цьому етапі, в даній главі дуже мало. Це лише док. № 176 і 182 — Союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР 28 грудня 1920 р. та уривок з протоколу про передачу представництва радянських республік Росії на Генуезькій конференції. Цей недолік значною мірою компенсується тим, що в главі п'ятій наведені постанови і інші матеріали з'їздів радянських республік про утворення СРСР, в їх числі матеріали VII Всеукраїнського з'їзду Рад (№ 210—216). Глава шоста присвячена I Всесоюзному з'їзду Рад і утворенню СРСР, а сьома — першій Конституції Союзу РСР.

У передмові до збірника упорядники зазначають, що вони, виходячи з завдання якомога повніше висвітлити історію утворення СРСР, намагались дати в книзі основні акти Радянського уряду по національному питанню, директиви, постанови, декларації, зв'язані з утворенням радянських республік, союзні договори і угоди між республіками, а також постанови вищих органів влади союзних радянських республік і вищих органів влади СРСР про утворення СРСР і його Конституцію. Особливість збірника полягає в тому, що документи, вміщені в ньому, наводяться за офіційними джерелами — «Собранием Узаконений РСФСР», стенографічними звітами Рад, сесій ВУЦВК і ЦВК СРСР. Ряд документів дається за публікаціями Інституту права АН СРСР («Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях» і т. п.). Таким чином, збірник побудований лише на документах, які були опубліковані раніше, але це не применшує його значення, оскільки вперше в одній книзі були зібрані, упорядковані і систематизовані основні директиви партії по національному питанню, законодавчі акти, які стосуються взаємовідносин між республіками і об'єднавчого руху, що привів до утворення Союзу РСР.

Отже, ще до ХХ з'їзду КПРС радянські історики, посилено розробляючи тему про утворення СРСР, зібрали і ввели в науковий обіг, узагальнили і проаналізували значну кількість архівних документів і матеріалів, в основному правильно визначили основні етапи підготовки і утворення Союзу РСР.

Однак всім працям, опублікованим до ХХ з'їзду КПРС, властиві істотні недоліки. В них слабо показано роль В. І. Леніна як натхненника і організатора об'єднавчого руху радянських народів за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Характерні в цьому відношенні не тільки монографічні праці того часу, а й збірник документів «Образование СССР», про який йшлося вище. У ньому вміщено лише 12 документів В. І. Леніна, і то переважно вітальних телеграм. З 285 документів збірника власне партійних документів (розділ з Програми партії, уривки з резолюцій з'їздів РКП(б), конференцій місцевих партійних організацій тощо) — лише 19.

Загальним недоліком праць, що друкувались до середини 50-х років, є порівняно слабка джерельна база, особливо архівна. Не можна не погодитись із твердженням С. І. Якубовської, що працям того часу властива недооцінка складності і труднощів згуртування народів у єдину бага-

тонаціональну державу, замовчування або однобічне висвітлення гострої класової і ідейно-політичної боротьби¹⁶.

Новий етап у розробці теми про утворення СРСР починається після ХХ з'їзду КПРС, рішення якого мали надзвичайно важливе значення для подолання шкідливих наслідків культу особи в усіх галузях життя, в тому числі в історичній науці. Було здійснено видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, до якого увійшло чимало праць, які раніше не друкувалися. Для вивчення процесу утворення СРСР величезне значення мало знайомство істориків з листом В. І. Леніна «До питання про національності або про «автономізацію»¹⁷, з невідомими до цього рішеннями Політбюро і Пленумів ЦК РКП(б) про утворення СРСР. У зв'язку з цим стало можливим повніше і всебічніше висвітлити дану проблему.

На основі багатих архівних і друківаних джерел колективами істориків були написані такі узагальнюючі праці, як «История КПСС», «История СССР. Эпоха социализма», «Нариси історії Комуністичної партії України», «Історія Української РСР», «Історія держави і права Української РСР» та ін. Ці праці значною мірою визначили напрям дальшого дослідження теми про утворення Союзу РСР окремими істориками.

Після ХХ з'їзду посилено розробляється питання про роль В. І. Леніна в утворенні СРСР¹⁸. І в цьому відношенні історики досягли безперечних успіхів. Значним досягненням історичної науки є згадана вище монографія С. І. Якубовської, в якій досліджено основні етапи будівництва союзної держави. Раніше історики, як правило, завершували свої праці про об'єднавчий рух І Всесоюзним з'їздом Рад, а С. І. Якубовська продовжила вивчення питання до 1924 р., коли були вироблені і затверджені основні законодавчі акти Союзу РСР. Монографія С. І. Якубовської цінна й тим, що в ній вперше дано ґрунтовний аналіз радянської і критика буржуазної історіографії в питанні утворення СРСР. Книга базується на великому колі архівних джерел. Проте авторка використала лише документальні матеріали центральних архівів СРСР.

В кінці 50-х і в 60-х роках рядом цінних праць про об'єднавчий рух за утворення СРСР збагатилась українська радянська історіографія. По суті, основні твори про об'єднавчий рух українського народу, про співробітництво Радянської України з РРФСР були написані саме в цей період. У загальному плані написана праця П. К. Стояна¹⁹. В. М. Курицин²⁰ і В. Ф. Купришин²¹ присвятили свої праці державному співробітництву між УРСР і РРФСР в 1917—1922 рр. В. М. Курицин вводить в науковий обіг ряд нових матеріалів, виявлених у фондах 130, 353, 393, 1235, 3260, 3429 ЦДАЖР СРСР. Новим є і те, що він вперше для висвітлення даної теми використав документи Центрального державного архіву Радянської Армії (фонди 14, 103, 241). Проте слід зазначити, що дослідник, розробляючи тему про співробітництво Радянської України з РРФСР, зовсім не використав документи державних і партійних архівів УРСР.

В історико-партійному плані написані праці М. І. Куличенка. Його фундаментальна праця «Борьба Коммунистической партии за решение

¹⁶ С. И. Якубовская. Строительство союзного советского социалистического государства. 1922—1925 гг. М., 1960, стор. 41; і і ж. Советская историография образования СССР.— «Вопросы истории», 1961, № 12.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 547—553.

¹⁸ В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР. К., 1957; С. С. Гилилов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства. М., 1960; М. И. Куличенко. Роль Ленина в создании и укреплении Союза Советских Социалистических Республик и Советская Украина в 1917—1922 гг.— «Вопросы истории», 1961, № 4.

¹⁹ П. К. Стоян. Утворення Союзу РСР. К., 1963.

²⁰ В. М. Курицин. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг. М., 1957.

²¹ В. Ф. Купришин. Виникнення і розвиток державного співробітництва між Радянською Росією і Радянською Україною в 1917—1922 рр. К., 1959.

національного вопроса»²² створена на основі використання багатьох джерел як центральних, так і республіканських архівів, зокрема фондів державних і партійних архівів України, Білорусії, прибалтійських і закарпатських республік. Проте історичні рамки дослідження М. І. Куличенка звужено: воно не охоплює об'єднавчого руху в 1921—1924 рр. Цінним дослідженням є друга праця М. І. Куличенка «Комуністична партія України в боротьбі за створення СРСР»²³. Багата фактами, взятими з фондів різних архівів, книга цікава не тільки для істориків, а й для широкого кола читачів. Шкода тільки, що в ній майже відсутній науковий апарат.

Питання про утворення СРСР висвітлюється не лише в спеціальних працях, а й в монографіях, присвячених іншим проблемам. Спеціальні розділи про утворення союзної держави є в книгах Б. М. Бабія, В. М. Самофалова²⁴ та деяких інших авторів.

Вивчення проблем утворення СРСР полегшувалось тим, що було видано ряд документальних збірників. Велике значення для дослідника має збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій»²⁵, в якому вміщено всі основні рішення Комуністичної партії України з національного питання. Таким же цінним є і збірник резолюцій, постанов, звернень, декларацій та інших документів з'їздів Рад СРСР, союзних і автономних республік²⁶.

Спеціальний збірник документів і матеріалів, присвячений об'єднавчому рухові українського народу за утворення Союзу РСР, був виданий російською мовою в 1962 р.²⁷, українською — в 1963 р.²⁸ Це єдиний збірник документів про утворення СРСР, виданий на Україні за 50 років, що минули після видатної події. Тим більшою є його цінність. Збірник відображає досягнення української історико-партійної науки і є відправним пунктом для подальшого вивчення теми.

У змістовній передмові упорядники підкреслюють, що ядром, навколо якого створювалась і міцніла багатонаціональна держава, була Радянська Росія. Готуючи збірник, упорядники виходили з того, що в утворенні Союзу РСР важливу роль відіграли всі народи нашої країни. Серед ініціаторів утворення могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік був і трудовий народ України. Мета збірника — на основі документів і матеріалів показати великий вклад українського народу, керованого Комуністичною партією Радянського Союзу і її бойовим загоном — КП України, в справу утворення СРСР.

Документи і матеріали збірника розташовані відповідно до головних етапів об'єднавчого руху за утворення СРСР. Книга складається з чотирьох розділів: перший — «Більшовики України в боротьбі за створення Української Радянської держави і встановлення федеративних

²² М. І. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг. Харків, 1963.

²³ М. І. Куличенко. Комуністична партія України в боротьбі за створення СРСР. К., 1962.

²⁴ Б. Н. Бабія. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961; В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958.

²⁶ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов в трех томах. 1917—1936 гг. М., 1960; Документы з'їздів Рад УРСР подані в другому томі видання — Съезды Советов советских социалистических республик. Сборник документов. 1917—1922 гг., стор. 5—165.

²⁷ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. Составители: П. П. Бачинский (руководитель), А. Ф. Купцов, В. А. Чирко и др. Редакционная коллегия: Н. Р. Доний, Г. М. Мултых, И. Д. Назаренко, П. И. Павлюк, А. Н. Стадник. К., 1962.

²⁸ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

зв'язків Радянської України з Радянською Росією (листопад 1917 р.— січень 1919 р.)»; другий — «Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню воєнного союзу УРСР з РРФСР та іншими радянськими республіками (січень 1919 р.— грудень 1920 р.)»; третій — «Роль Комуністичної партії України в зміцненні федеративних зв'язків і господарського співробітництва УРСР з РРФСР і іншими радянськими республіками після закінчення громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції (грудень 1920 р.— вересень 1922 р.)»; четвертий — «Комуністична партія України на чолі всенародного руху в республіці за утворення СРСР (вересень 1922 р.— 1924 р.)».

До збірника включено найважливіші ленінські документи, що характеризують В. І. Леніна як натхненника і організатора утворення Союзу РСР на основі повного довір'я і рівноправності. Це листи, статті, телеграми і промови: «Заключне слово перед закриттям III Всеросійського з'їзду Рад», «Телеграма Раднаркому УРСР 18 лютого 1919 р.», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», лист «До питання про національності або про «автономізацію» (док. № 40, 76, 119, 260) та ін.

Документи збірника переконливо розкривають керівну роль Комуністичної партії в об'єднавчому русі за утворення Союзу РСР. Це резолюції з'їздів і конференцій РКП(б) і КП України, рішення ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, протоколи засідань комісії ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про регулювання відносин між РРФСР і УРСР, резолюції місцевих партійних організацій тощо. Вони взяті з фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, архіву Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, обласних партійних архівів. Чимало з них публікується вперше, зокрема такі: «Резолюція I Чернігівської губернської конференції КП(б)У по поточному моменту від 4 січня 1919 р.» (док. № 68), «Постанова Ради Народних Комісарів РРФСР про асигнування 500 мільйонів карбованців промисловості Радянської України» (док. № 89), «Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії від 8 квітня 1919 р.» (док. № 94), «Постанова ЦК РКП(б) про економічне становище України від 16 квітня 1919 р.» (док. № 96), фрагмент з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про об'єднання Наркомату шляхів сполучення УРСР з Наркоматом шляхів сполучення РРФСР від 15 серпня 1919 р. (док. № 115), резолюції Ізюмської і Ніжинської повітових конференцій КП(б)У про необхідність тісного союзу і єдності між РРФСР і УРСР (док. № 127, 128), уривок з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 16 серпня 1921 р. про допомогу голодуючим дітям Поволжя (док. № 186), фрагмент з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про єдиний дипломатичний фронт радянських республік на Генуезькій конференції (док. № 195), частина протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня 1922 р. з питання про взаємовідносини між РРФСР і УРСР (док. № 199), уривок з протоколу засідання комісії ЦК РКП(б) в питанні врегулювання взаємовідносин між РРФСР і УРСР (док. № 201) та багато інших.

Широко використані також документи і матеріали центральних і місцевих державних архівів: ЦДАЖР СРСР і ЦДАЖР УРСР, Київського, Одеського, Запорізького, Харківського, Чернігівського, Чернівецького, Кіровоградського, Закарпатського, Вінницького обласних державних архівів. За своїм характером документи і матеріали державних архівів, представлені у збірнику, являють собою резолюції всеросійських і всеукраїнських з'їздів Рад, звернення, маніфести і рішення урядів РРФСР і УРСР, договори про співробітництво між державними, господарськими організаціями обох республік, резолюції місцевих з'їздів Рад, зборів робітників, селян, червоноармійців, телеграми різних організацій.

Значне місце займають документи і матеріали, що публікувалися у зібраннях законів і розпоряджень урядів РРФСР і УРСР, в центральних і місцевих газетах, які стали зараз бібліографічною рідкістю і становлять таку ж цінність, як і архівні документи.

Заслуговує на повне схвалення позиція упорядників і редколегії збірника в питанні відбору документів, що характеризують загальнонародну природу об'єднавчого руху. Їм вдалося перебороти деякий догматизм при розгляді цього питання, властивий багатьом працям, що нерідко об'єднавчий рух зводили майже виключно до рішень республіканських і союзних з'їздів Рад, постанов урядів, центральних виконавчих комітетів тощо. Звичайно, не можна применшувати значення актів цих інстанцій. Вищі органи влади діяли від імені трудящого населення радянських республік, виражали їх волю. Але ж воля самих мас втілювалась спочатку в рішеннях зборів робітників, селян, червоноармійців, волосних, повітових, губернських з'їздів, конференцій радянських і громадських організацій. Цій стороні питання в збірнику приділено належну увагу. Поряд з постановами вищих органів влади і партійних комітетів у книзі представлені резолюції зборів робітників, селян, червоноармійців, у яких вони висловлювали тверду волю і прагнення боротись за побудову соціалізму і захищати свої революційні завоювання в тісному союзі з російським та іншими братніми народами в рамках єдиної союзної держави (док. № 106, 108, 134, 135, 139—142, 147, 149—152, 155—157, 159, 161—163, 165, 226—228, 231 і багато інших).

При упорядкуванні документів збірника певною мірою подолано і інший недолік, характерний для багатьох праць, в яких об'єднавчий рух за утворення СРСР ілюструвався лише урядовими рішеннями, громадськими резолюціями, законодавчими актами. В дійсності ж життєвість і нездоланність об'єднавчого руху має полягати в тому, що інтернаціоналізм, виражений в резолюціях і постановах, підкріплювався реальною боротьбою проти ворогів, подоланням труднощів відбудови, стихійних лих, взаємодопомогою трудящих радянських республік. Об'єднавчий рух за утворення СРСР — це і боротьба проти іноземної військової інтервенції, і відбудова Донбасу, і допомога голодуючим. Ряд яскравих документів про допомогу Україні голодуючим Поволжя показує інтернаціоналізм в дії. На жаль, таких документів у збірнику вміщено замало.

Таким чином, упорядники і редколегія збірника досягли своєї мети — зібрали в одну публікацію документи і матеріали про керівництво Комуністичної партії об'єднавчим рухом українського народу за утворення СРСР. На нашу думку, цілком назріло питання про видання аналогічного збірника, який увібрав би ті нові документи про об'єднавчий рух за утворення СРСР, які були виявлені істориками за минуле десятиріччя.

Серйозним науковим дослідженням, побудованим значною мірою на архівних джерелах, є монографія В. А. Чирка²⁹. В ній показана діяльність Комуністичної партії по організації спільної боротьби російського і українського народів за встановлення Радянської влади і створення суверенної Української Радянської держави, їх братнього співробітництва у справі розгрому сил іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції, в боротьбі з голодом і розрухою, в галузі зовнішньої політики і зовнішньої торгівлі, в створенні союзної Радянської держави.

Особливістю монографії В. А. Чирка є те, що в ній, як і в попередній роботі цього автора, співробітництво народів України і Росії показано як складова частина боротьби трудящих проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, за відбудову народного господарства. Наприклад, спеціальний розділ монографії присвячено керівництву партії спільною боротьбою російського і українського народів з економічною розрухою і голодом.

²⁹ В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967.

Значну увагу В. А. Чирко приділяє дипломатичному співробітництву обох республік. Хронологічні рамки дослідження, зазначені в назві монографії: 1917—1922 рр. Проте дослідник не обмежується 1922 р. і, на нашу думку, цілком правильно доводить виклад матеріалу до 1924 р., показуючи у спеціальному розділі роль Комуністичної партії України в конституційному оформленні Союзу РСР. Цінним у праці є і те, що автор її дає ґрунтовну критику буржуазної історіографії в питанні про співробітництво України і Росії, викриває зловорожі наклепи українських буржуазних націоналістів. Монографія багата на факти. Це результат копіткої роботи над архівними джерелами і опублікованими документами. Привертає увагу не тільки кількість використаних фондів, а й їх різноманітність. Документи і матеріали, використані в монографії, взято з фондів ЦПА ІМЛ, архіву Інституту історії партії ЦК КП України, ряду обласних партійних архівів. В державних архівах, крім фондів ЦДАЖР СРСР і ЦДАЖР УРСР, В. А. Чирко використав документи Центрального державного архіву Радянської Армії і обласних архівів УРСР. Вперше при розгляді даної теми були використані документи і матеріали Архіву зовнішньої політики СРСР. З Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС автор використав матеріали з фондів В. І. Леніна, протоколи засідань Пленумів і Політбюро ЦК РКП(б) за 1917—1923 рр., матеріали Секретаріату ЦК РКП(б), листування ЦК з місцевими партійними організаціями, інформаційні матеріали з місць тощо. Велику цінність становлять використані дослідником рішення Пленумів, Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б), що стосуються України і об'єднавчого руху за утворення СРСР, директиви ЦК РКП(б) партійним організаціям України. З архіву Інституту історії партії ЦК КП України в монографії використано документи з фондів ЦК КП(б)У, губернських комітетів партії, протоколи засідань Пленумів, Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У, листування ЦК КП(б)У з місцевими організаціями тощо. З матеріалів, узятих в державних архівах, особливий інтерес становлять фонди ЦВК РРФСР і ВУЦВК, раднаркомів РРФСР і УРСР, наркоматів обох республік, постійного представництва УРСР при уряді РРФСР, дипломатичної місії УРСР в РРФСР та ін.

Слід, однак, сказати, що фонди обласних партійних і державних архівів у монографії використані недостатньо. Це привело до того, що, як уже відзначалось в літературі, автор не зміг з достатньою мірою висвітлити конкретну участь трудящих мас України в об'єднавчому русі за утворення СРСР на його заключному етапі³⁰. В цілому ж праця В. А. Чирка є значним кроком в галузі вивчення співробітництва трудящих України з народами Радянської Росії, об'єднавчого руху за утворення СРСР.

В останні роки історики продовжували розробляти тему про здійснення ленінської національної політики на Україні. Цьому питанню присвячено ряд брошур і статей. З монографічних праць слід відзначити праці А. В. Лихолата, М. Куличенка і В. Маланчука³¹. Діяльність Комуністичної партії України в галузі здійснення ленінської національної політики в 1921—1925 рр. докладно висвітлена в докторській дисертації П. П. Бачинського і ряді його статей³². Особливу увагу дослідник звер-

³⁰ Див. рецензію М. О. Буцька і А. В. Хідекелі на книгу В. А. Чирка в «Українському історичному журналі», 1968, № 8, стор. 150.

³¹ А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні. К., 1967; його ж. Под ленинским знаменем дружбы народов. М., 1970; М. Куличенко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., 1971.

³² П. П. Бачинский. Деятельность КП(б)У по осуществлению ленинской национальной политики в 1921—1925 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Одесса, 1970; його ж. За єдину сім'ю радянських народів. К., 1962; його ж. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період. — «Український історичний журнал», 1966, № 1; його ж.

нув на такі питання, як діяльність КП(б)У по зміцненню української радянської державності; боротьба партії за українізацію державного, партійного, комсомольського, профспілкового та державного апарату; діяльність КП(б)У у справі забезпечення вільного розвитку національних меншостей; боротьба парторганізації України проти ухилів у національному питанні; керівництво КП(б)У українізацією народної освіти, преси, культурно-освітніх установ, видавничої справи і мистецтва.

Особлива увага в працях українських радянських істориків останнього часу зверталась на висвітлення ролі В. І. Леніна в боротьбі українського народу за своє соціальне і національне визволення, в утворенні Української Радянської держави, в об'єднавчому русі радянських народів за утворення Союзу РСР. Праці на цю тему, що з'явилися до сторічного ювілею В. І. Леніна, становлять значний інтерес для істориків і широкого кола читачів.

Таким чином, за 50 років, що минули від часу утворення СРСР, радянська історіографія збагатилась цінними дослідженнями і документальними збірниками про об'єднавчий рух радянських народів за утворення СРСР, про співробітництво радянських народів під час громадянської війни і відбудови народного господарства.

Але незважаючи на безперечні успіхи у науковому вивченні цієї теми, вона далеко ще не вичерпана. Досить сказати, що навіть такі унікальні документи, як стенографічний звіт конференції повноважних делегацій радянських республік, на якій було підписано Договір і Декларацію про утворення Союзу РСР, ще не опубліковані і не використані істориками. По суті, випало з тематики історичних досліджень питання про воєнно-політичне співробітництво радянських республік в захисті спільних кордонів і в боротьбі проти куркульської збройної контрреволюції. Слід нагадати, що в розгромі куркульського бандитизму на Україні в 1920—1922 рр. брали участь такі славетні військові з'єднання, створені трудящими Росії, як 25-та Чапаєвська дивізія, 30-та Іркутська, 7-ма Володимирська, 24-та Самарсько-Симбірська Залізна стрілецькі дивізії, 1-ша Кінна армія, а також Казахська, Узбецька, Башкирська бригади. Документи, що відображають спільну боротьбу трудящих України разом з робітниками і селянами братніх республік проти махновських і петлюрівських банд, зберігаються в Центральному державному архіві Радянської Армії, в інших союзних, республіканських і обласних архівах, але використані вони дуже слабо. Те саме стосується участі трудящих України в розгромі Кронштадтського заколоту, заколоту Антонова, банд басмачів і т. п. Спільна боротьба проти збройної внутрішньої контрреволюції в 1920—1922 рр. — складова частина об'єднавчого руху радянських народів за утворення єдиної багатонаціональної Радянської держави.

Потребує дальшого вивчення і висвітлення роль видатних діячів партії і Радянської держави в організації об'єднавчого руху за утворення СРСР, зокрема М. І. Калініна, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського та ін.

Зміст виданих томів «Історії міст і сіл Української РСР» переконує в тому, що ще недостатньо розроблена тема про участь трудящих повітів, губерній, міст і сіл в об'єднавчому русі. Причина цього криється в слабкому виявленні документів в обласних партійних і державних архівах.

В пошуках документів про участь трудящих тієї чи іншої області, повіту, міста, села в об'єднавчому русі слід звертатись й до обласних архівів, в яких більш ґрунтовно вивчити фонди повітових, волосних і сільських Рад. При цьому треба мати на увазі, що документи про об'єднавчий рух можуть зберігатись і в справах, які відносяться до 1923 р. Велике

Всенародний рух на Україні за утворення СРСР.— «Український історичний журнал». К., 1962, № 12; його ж. В боротьбі за здійснення ленінської національної політики на Україні.— «Український історичний журнал», 1968, № 6; його ж. КП України в боротьбі за торжество ідей дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.— «Комуніст України», 1968, № 7, та ін.

значення має виявлення документів про ставлення трудящих України до постанов VII Всеукраїнського з'їзду і I Всесоюзного з'їзду Рад.

Значною прогалиною в працях, присвячених співробітництву республік, є недостатнє висвітлення спільної боротьби радянських народів за відбудову народного господарства в 1921—1925 рр. Для відображення цієї сторони співробітництва радянських республік слід більше використовувати матеріали фондів Вищої Ради Народного Господарства УРСР, Української економічної наради, Держплану УРСР, трестів «Донвугілля», «Південсталь» та ін.

Ще менше розроблена поки що історія культурного співробітництва радянських народів у 1917—1925 рр. Ця тема частково висвітлена лише в книзі Г. М. Шевчука³³. Останнім часом видавництво «Мысль» випустило книгу про братнє співробітництво радянських республік в державному і культурному будівництві. Це збірник статей аспірантів Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Привертає увагу змістовна стаття І. Н. Гальчука «Культурне співробітництво народів СРСР в перше п'ятиріччя Радянської влади», в якій використані матеріали з фондів ЦДАЖР СРСР, ЦДАЖР УРСР, ЦДАЖР БРСР, центральних державних архівів РРФСР і Узбецької РСР.

Історики республіки, натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС, продовжують працювати над виявленням нових документів про об'єднавчий рух українського народу за утворення СРСР, про співробітництво братніх народів в побудові соціалізму і комунізму.

П. Ф. Белый

**ОТРАЖЕНИЕ УЧАСТИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА
В ОБЪЕДИНИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ СССР
В ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ И МОНОГРАФИЯХ**

Резюме

В статье освещается состояние разработки объединительного движения украинского народа за образование Союза ССР в сборниках документов, монографиях и некоторых специальных статьях с точки зрения использования исследователями архивных фондов. Автор отмечает, какие архивные материалы, относящиеся к объединительному движению украинского народа за создание СССР, еще недостаточно использованы в исторической литературе.

М. І. Ксензенко

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО
БУДІВНИЦТВА УРСР
ПРО АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ
(1917—1920 рр.)**

Процес аграрних перетворень на Україні періоду громадянської війни прийнято ділити на три періоди: 1) з листопада 1917 р. до квітня 1918 р., коли Україну окупували німецькі інтервенти; 2) з листопада 1918 р. до вересня 1919 р., коли денікінці захопили майже всю територію України; 3) з грудня 1919 р. до кінця 1920 р.¹

³³ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. К., 1963.

¹ М. Рубач. До історії радянського будівництва на Україні в період громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 р.). — Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962, стор. III.

Аграрні перетворення кожного періоду характеризуються певними рисами, зумовленими конкретними особливостями боротьби за Радянську владу, хоча в цілому ці перетворення — єдиний цілеспрямований процес. У спеціальних дослідженнях про аграрні перетворення² та в загальних історичних працях³, де вони знайшли відбиття, використано значний документальний матеріал центральних та обласних архівів. Проте багато документів з цієї проблеми ще не введено в науковий обіг, не всі питання аграрних перетворень глибоко вивчені. Зокрема, мало досліджено аграрні перетворення третього періоду — грудень 1919 р.— кінець 1920 р. Потребують дальшого вивчення питання про роль аграрних перетворень у зміцненні союзу робітничого класу з селянством; про роль В. І. Леніна в здійсненні аграрних перетворень на Україні; такі проблеми, як аграрне законодавство Радянської влади і його застосування на місцях (губернські і повітові інструкції, циркуляри, накази тощо); земельні переділи; співвідношення стихійності й організаційного керівництва під час аграрних перетворень; технічний бік підготовки аграрної реформи, участь у ній КНС, широких верств селянства і т. п. Документальна база архівів разом з іншими джерелами дає можливість плідно досліджувати згадані питання.

У цій статті йтиметься про документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), які відображають політику Комуністичної партії, а також практичну діяльність органів Радянської влади у її здійсненні і які ще недостатньо використані дослідниками при вивченні аграрних перетворень на Україні. Серед таких матеріалів слід вказати на документи центральних органів земельного будівництва. В складі першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату — в грудні 1917 р. був створений Народний секретаріат земельних справ⁴, діяльність якого тривала до окупації України німецькими військами. З утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України 28 листопада 1918 р. в ньому створюється земельний відділ⁵, діяльність якого була перервана захопленням України денікінськими військами. Після вигнання денікінців центральний апарат земельного будівництва довелося створювати заново. При Всеукраїнському Революційному Комітеті, тимчасовою органом влади, створеному 11 грудня 1919 р. у Харкові, був організований земельний відділ з земельною комісією при ньому в складі трьох чоловік⁶. Після відновлення діяльності Раднаркому УРСР 16 лютого 1920 р. земельний відділ Всеукрревкому був розгорнутий у Наркомзем УРСР (20 лютого 1920 р.).

Документальні матеріали Народного секретаріату земельних справ не відклялись окремим фондом і майже не збереглися. Деякі з них є у фонді ВУЦВК (№ 1) за 1918 р. Для вивчення аграрних перетворень у кінці 1917 — на початку 1918 р. основними є фонди губернських, повіто-

² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956; І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків, 1967; М. І. Ксензенко. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині. Харків, 1968, та ін.

³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. у трьох томах. К., 1967; Історія селянства Української РСР у двох томах, т. 2. К., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, у двох томах. К., 1967; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Харків, 1957; М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні 1919—1920. Харків, 1958, та ін.

⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 16.

⁵ І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Харків, 1957, стор. 84, 87.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

вих, волосних земельних комітетів і земельних управ⁷. Збереглися фонди Харківського (ф. 1326), Полтавського (ф. 1412), частково Волинського (ф. 7071) і Чернігівського (ф. 3612) губернських земельних комітетів, фонди окремих повітових земельних комітетів — Гайсинського (ф. 1390), Могилів-Подільського (ф. 2003), Ніжинського (ф. 1414), Новоград-Волинського (ф. 1965), Ізюмського (ф. 1731), Уманського (ф. 2049) і деяких інших. Збереглася значна кількість фондів волосних земельних комітетів і земельних управ. Ці фонди містять важливі матеріали про поширення ленінського Декрету про землю на Україні, облік і конфіскацію поміщицьких маєтків, підготовку і розподіл нетрудових земель навесні 1918 р.

Важлива частина документальних матеріалів про аграрні перетворення в 1919 р. відклалась у фонді Наркомзему УРСР⁸. Хоча їх порівняно небагато (близько 30 справ з загальної кількості 229), але вони становлять документальну основу для вивчення аграрних перетворень у 1919 р. Серед них — декрети Раднаркому УРСР і Ради робітничо-селянської оборони України, циркуляри, накази та розпорядження Наркомзему УРСР, листування з місцевими земельними органами, матеріали про організацію радгоспів і колективних господарств про розподіл нетрудових земель тощо.

Матеріали про аграрну політику Радянської влади з кінця 1919 р. до 20 лютого 1920 р. (дата утворення Наркомзему УРСР) зосереджені в фонді Всеукрревкому (ф. 2360). У них знайшов відображення той курс земельної політики, який був розроблений ЦК РКП(б), В. І. Леніним в історичній резолюції «Про Радянську владу на Україні», схваленій VIII Всеросійською конференцією РКП(б) (грудень 1919 р.). Серед цих документів — телеграма з Москви від 26 січня 1920 г. Голові Всеукрревкому Г. І. Петровському з повідомленням про схвалення В. І. Леніним земельного закону і з повним його текстом⁹, протоколи засідань Всеукрревкому, на яких обговорювались і були затверджені декларація «Основні засади земельної справи на Україні»¹⁰ та земельний закон від 5 лютого 1920 р.¹¹, програма і план робіт земельної комісії Всеукрревкому¹², телеграми за підписом Г. І. Петровського і члена Всеукрревкому Д. З. Мануїльського з вказівками про створення і налагодження роботи земвідділів на місцях, про широку популяризацію земельного закону Всеукрревкому та ін.¹³

Набагато більше документальних матеріалів Наркомзему УРСР збереглося за 1920—1921 рр. (ф. 27, описи 1 і 2). Численну групу документів цього фонду становлять декрети, постанови, циркуляри, інструкції, накази ВУЦВК, Раднаркому УРСР, наркомземів УРСР та РРФСР, які стосуються питань земельної політики Радянської влади. Особливо важливе значення мають постанови, циркуляри, інструкції, розпоря-

⁷ Створюючи земельні комітети (губернські, повітові, волосні), Тимчасовий уряд намагався спрямувати їх діяльність у напрямі відвернення селянських мас від революційного розв'язання аграрного питання, щоб зберегти поміщицьке землеволодіння. Але низові земельні комітети — повітові і волосні — під тиском селянства часто не виконували розпоряджень Тимчасового уряду і вирішували справи в інтересах селян. Цього не можна сказати про губернські земельні комітети, які до реорганізації в кінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. підтримували Тимчасовий уряд і Центральну раду. Проте документи губернських земельних комітетів мають певну цінність у тому, що вони включають матеріали повітових і волосних земельних комітетів, а також матеріали про революційну боротьбу широких верств селянства за здійснення ленінського Декрету про землю.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 18. В опис 1 включено матеріали з лютого 1920 р., коли був створений Наркомзем УРСР.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 12, арк. 2—12.

¹⁰ Там же, спр. 3, арк. 63.

¹¹ Там же, арк. 126—127.

¹² Там же, спр. 10, арк. 50, 51.

¹³ Там же.

дження Наркомзему УРСР, видані на розвиток і пояснення основних положень земельного закону Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р.; положення Народного комісаріату земельних справ УРСР «Про земельні відділи губернських, повітових і волосних виконкомів» від 28 лютого 1920 р., декрет Раднаркому УРСР «Про забезпечення господарств червоноармійців землею, оранкою, засівом і вбиранням полів» від 26 квітня 1920 р., постанова Раднаркому УРСР «Про незасіяні в біжучому році землі, що перебувають в користуванні окремих осіб» від 19 липня 1920 р. Такі інструкції і циркулярів було видано понад 20¹⁴. Всі вони збереглися в фонді Наркомзему УРСР.

Наступна група документів — це листування Наркомзему з питань перебудови аграрних відносин, матеріали ревізій губернських і повітових земвідділів¹⁵ тощо.

Доцільно виділити невелику, але важливу групу документів про конкретизацію радянського аграрного законодавства відповідно до місцевих умов. Результатом цієї роботи були відповідні постанови, інструкції, накази, правила губернських земельних відділів про облік землі, визначення норм наділення і характеру розподілу нетрудових земель, про внутрішні наділи тощо. У фонді Наркомзему такі документи є у справах Полтавського, Донецького, Київського, Миколаївського та Харківського губземвідділів.

Велику групу документів становлять доповіді, звіти, інформаційні та статистичні зведення Наркомзему, його відділів, губернських і повітових земвідділів, зокрема відомості про результати розподілу нетрудових земель. Слід зазначити, що деякі документи фонду Наркомзему за наступні роки допомагають докладніше з'ясувати ті чи інші питання проведення аграрних перетворень. Наприклад, у 1925 р. уряд УРСР виявляв поміщиків, щоб виселити їх з своїх садиб. Документи дають можливість глибше дослідити, за яких умов і чому частина поміщиків не була виселена і навіть одержала землю за трудовою нормою¹⁶.

Документальних матеріалів Наркомзему за 1920—1921 рр. збереглося багато, і вони становлять велику наукову цінність, проте за їх допомогою не можна вивчити всі питання складного процесу аграрних перетворень на Україні. Вони потребують доповнення матеріалами інших документальних джерел. У цьому відношенні великої ваги набирають документальні матеріали таких центральних установ, що діяли при Наркомземі УРСР, як Центральне управління культрадгоспами (ф. 352)¹⁷, Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації земель для промисловості і наукової мети (ф. 744)¹⁸ і Бюро Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації земель для промисловості і наукової мети на Правобережній Україні (ф. 748)¹⁹.

В історії аграрних перетворень на Україні питання радгоспного будівництва внаслідок ряду причин стало одним з важливих принципіальних питань, розв'язання якого значною мірою визначало ставлення трудящого селянства до Радянської влади. В. І. Ленін на VIII Всеросійській партконференції з приводу цього говорив: «Ми повинні визнати, що тільки дуже невелику частину культурних господарств ми повинні дати

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 105, арк. 95.

¹⁵ У фонді Наркомзему відклались матеріали ревізії Катеринославського, Миколаївського, Донецького, Харківського, Київського та Полтавського губернських і деяких повітових земвідділів (ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 106).

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 720, 721 та ін.

¹⁷ Центральне управління культрадгоспами було утворено у грудні 1919 р. у Харкові.

¹⁸ Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації земель для промисловості і наукової мети була створена за постановою Наркомзему УРСР і Промбюро України в квітні 1920 р. у Харкові.

¹⁹ Бюро Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації земель було створено у вересні 1920 р. у Києві.

під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний»²⁰.

Документальні матеріали Українського центрального управління культурдгоспами значно доповнюють матеріали Наркомзему про організацію культурних радянських господарств, підтверджують, як взятий Комуністичною партією курс на обмежене будівництво радгоспів (і то лише з культурно-господарською метою) здійснювався на практиці. Серед документів цього фонду є також відомості про створення колективних господарств по ряду губерній України.

Аграрні перетворення в районах цукрової промисловості, їх специфічні особливості неможливо дослідити без використання документальних матеріалів Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі для промисловості і наукової мети, а також Бюро цієї комісії для Правобережної України. Велика кількість документів цих установ, до речі ще надто слабо вивчених, розкриває, як на основі принципіальних положень земельного закону Всеукраїнському про землю цукроварень і постанови ВУЦВК від 4 січня 1922 р. «Про націоналізацію земель для цукрової промисловості»²¹ враховувались інтереси безземельного та малоземельного селянства. Особливу цінність для дослідника мають акти про відведення земель для потреб цукрової промисловості. В багатьох з них наводяться конкретні цифрові дані — на скільки збільшилось землезабезпечення селян у районі тієї чи іншої цукроварні в результаті аграрних перетворень.

Боротьба проти куркульства, конфіскація земель (зверх трудової норми) — складова частина революційної перебудови аграрних відносин на селі. Ці заходи провадили в 1919 р. комітети бідноти²², документи про діяльність яких відклались у ряді фондів центральних установ УРСР: ВУЦВК, Раднаркому, Наркомзему та ін. Однак слід зазначити, що роль КНС у здійсненні аграрних перетворень — одне з найменш вивчених питань. Тому важливого значення набирає використання, поряд з місцевими, документальних матеріалів Всеукраїнського центрального комітету незможних селян — ВЦКНС (фонд 257)²³. В матеріалах цього фонду (в стенограмах, протоколах, рішеннях всеукраїнських, губернських, повітових і волосних з'їздів КНС, протоколах сесій, засідань керівних органів КНС, звітах, інформаційних повідомленнях, статистичних відомостях про діяльність комнезамів і т. п.) відбилася роль комнезамів у конфіскації в куркулів землі, реманенту, худоби тощо, в створенні перших сільськогосподарських колективів, прокатних пунктів, участь у землеупорядкуванні тощо. При вивченні ролі КНС у здійсненні аграрних перетворень недостатньо обмежуватись тільки 1920 р., бо конфіскація куркульських земель тривала до 1924 р.²⁴

Документальні матеріали про аграрні перетворення відклались і в інших фондах ЦДАЖР УРСР, зокрема в матеріалах Раднаркому УРСР (ф. 2). Виділені з численної маси інших документів, вони доповняють матеріали названих вище фондів.

Частина цінних документів відклалися в фонді ВУЦВК (ф. 1). З них слід назвати протоколи засідання Всеукраїнського з'їзду селян-

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 169.

²¹ Собрание узаконений і распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Дополнительный сборник за 1922 г., стор. 4.

²² 17 січня 1919 р. уряд Української РСР опублікував постанову про організацію комітетів бідноти. Див. «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1919, № 3, стор. 29.

²³ На I Всеукраїнському з'їзді комнезамів (жовтень 1920 р.) був обраний керівний орган — Всеукраїнська центральна комісія незможних селян при ВУЦВК, перетворена згодом на Всеукраїнський центральний комітет незможних селян.

²⁴ Постановою VIII Всеросійського з'їзду Рад (1924 р.) про землеустрій були припинені зрівняльні переділи землі і закріплено землекористування, яке склалося за роки революції. Див. «Революція і землеустрій». Харків, 1924.

ських депутатів (січень 1918 р.)²⁵, стенограми IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.)²⁶, стенографічний звіт 3-ї сесії ВУЦВК (листопад 1920 р.)²⁷, на якій обговорювалась земельна політика Радянської влади та її здійснення, і ряд інших документів.

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ — НКВС УРСР (ф. 5) — відклались повідомлення про селянські безпартійні конференції та прийняті на них резолюції, протоколи ряду губернських і повітових з'їздів Рад та КНС, повідомлення про діяльність комнезамів, часто з наведенням фактів про конфіскацію у куркулів землі, реманенту тощо. До НКВС УРСР, за його вимогою, надсилалися повідомлення, в яких визначалися показники типового для певного району куркульського і середняцького господарства. Складені на основі економічних характеристик, вони становлять значну цінність для вивчення специфічних особливостей аграрних перетворень на місцях. Такі матеріали збереглися по Миколаївській, Донецькій, Одеській губерніях і ряду повітів Полтавщини²⁸.

Деяка частина матеріалів Народного комісаріату продовольства УРСР — Наркомпроду УРСР (ф. 340) — може поповнити документальну базу при вивченні аграрних перетворень. Це матеріали про відведення сінокосів для державного особливого лугового фонду²⁹, спільну роботу в цьому питанні органів Наркомзему і Наркомпроду, про розмежування функцій земельних і продовольчих органів при розподілі сільськогосподарських знарядь, про участь продорганів спільно з земельними органами в проведенні такої господарської кампанії, як «Селянський тиждень», тощо. Численні зведення, що надсилалися у Наркомпрод, про політичне становище губерній, повітів, волостей дають значний конкретний матеріал для аналізу тих соціально-економічних умов, в яких здійснювались аграрні перетворення і які безпосередньо впливали на них.

Матеріали агітпоїзду ВУЦВК ім. В. І. Леніна (ф. 180) містять важливі відомості про певне коло питань з історії аграрних перетворень³⁰. Поїзд був укомплектований відповідальними партійними і радянськими працівниками, представниками наркоматів, у тому числі і Наркомзему УРСР. Доповіді, інформації та інші матеріали, які складали інструктори поїзду, містять соціально-політичну характеристику обстежених волостей, повітів і цілих губерній, діяльності органів Радянської влади, комнезамів. В цих матеріалах зверталась увага місцевих органів на помилки, виявлені при обстеженні, давалися рекомендації щодо їх усунення.

Таким чином, в ЦДАЖР УРСР є значна кількість важливих документальних матеріалів про аграрні перетворення на Україні. У деяких фондах цінні матеріали про аграрні перетворення розпоршені в масі документів іншого характеру, що становить певну трудність для їх використання (фонди Раднаркому, Наркомпроду та ін.). Проте для всебічного і глибокого вивчення процесу аграрних перетворень у масштабах усієї України архівних матеріалів ЦДАЖР УРСР, незважаючи на їх

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5.

²⁶ Там же, спр. 24.

²⁷ Там же, спр. 38.

²⁸ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 1—2, 4, 6—7, 10, 17.

²⁹ За угодою між Наркомземом і Наркомпродом УРСР для забезпечення Червоної Армії і різних державних установ та організацій необхідною кількістю незернового фуражу на Україні створювався державний особливий луговий фонд. Для нього відводилися площі колишніх нетрудових сінокісних угідь. У кожному окремому випадку розмір цих угідь залежав від забезпечення ними безземельного і малоземельного селянства.

³⁰ Агітпоїзд ВУЦВК ім. В. І. Леніна на чолі з Головою ВУЦВК Г. І. Петровським був укомплектований для проведення широкої агітаційно-пропагандистської та організаційно-інструкторської роботи в губерніях і повітах України. З серпня 1920 р. по лютий 1921 р. агітпоїзд ім. В. І. Леніна зробив по Україні чотири рейси.

важливість, недостатньо. Цінні джерела на вказану тему відклялись у багатьох інших архівах — центральних (Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, архіву Наркомзему РРФСР) і особливо в обласних державних архівах України та їх філіалах. Вони можуть значно розширити документальну базу для вивчення аграрних перетворень.

Крім архівних фондів, у ЦДАЖР УРСР зосереджена значна кількість друкованих матеріалів, у яких відбився процес аграрних перетворень на Україні. Серед них важливу групу становлять стенографічні звіти з'їздів і конференцій КП(б)У (з 1918 р.), стенографічні звіти та інші матеріали з'їздів Рад УРСР (з 1917 р.), а також матеріали губернських і повітових з'їздів Рад. Періодичні видання представлені значною кількістю комплектів журналів і газет, які здебільшого є бібліографічною рідкістю. Це «Известия» («Вісті»), «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) за 1919—1921 рр. та ряд інших центральних і місцевих видань. Певне значення у вивченні аграрних перетворень мають періодичні видання науково-дослідних установ, як загальносоюзних («Красный архив», «Архивное дело», «Исторический архив»), так і республіканських («Архивна справа», «Архів Радянської України» та ін.).

Матеріали газетного фонду, що зберігаються в ЦДАЖР УРСР, теж відображають аграрні перетворення на всіх основних його етапах. Широко популяризувався Декрет про землю, висвітлювалась робота місцевих селянських з'їздів, безпартійних конференцій, друкувались матеріали про створення органів земельного будівництва на місцях, конфіскацію поміщицької землі і розподіл її між безземельними та малоземельними селянами, боротьбу з куркульством, організацію радянських господарств, перших сільськогосподарських колективів та багато іншої цінної інформації.

У ЦДАЖР УРСР збереглися комплекти газет «Донецкий пролетарий» (органу обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів та Харківського комітету РСДРП) за 1917—1918 рр.; «Вестник Украинской Народной Республики» (органу ЦВК України) за 1917—1918 рр., «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» за 1919 р., «Известия Всеукраевкома» (1920 р.), «Коммунист» (органу ЦК КП(б)У) за 1920 р., «Вісті ВУЦВК», видання губернських і повітових партійних комітетів і виконкомів.

Джерельна база ЦДАЖР УРСР ще недостатньо використовується в дослідженнях про революційні перетворення аграрних відносин на Україні, і завдання істориків-архівістів полягає в тому, щоб повністю розкрити ці багатющі скарби перед науковцями.

Н. И. Ксензенко

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
АРХИВА ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО
СТРОИТЕЛЬСТВА УССР ОБ АГРАРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ НА УКРАИНЕ
(1917—1920 гг.)

Резюме

В ЦГАОР УССР отложено значительное количество документальных материалов об аграрных преобразованиях Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Большая научная ценность этих материалов в том, что в них отражена руководящая деятельность центральных органов и учреждений УССР (ВУЦИК, Всеукраевкома, Совнаркома УССР, Наркомзема УССР и др.) по осуществлению аграрной политики Коммунистической партии и Советской власти. Материалы архива дают представление о характере, специфических особенностях и конкретных формах процесса глубокой перестройки аграрных отношений в украинской деревне. При изучении истории

аграрних преобразований на Україні документальні матеріали ЦГАОР УРСР мають первостепенне значення. Однак всестороннє, глибоке дослідження такого багатогранного процесу, як перебудова аграрних відносин, передбачає також широке залучення документальних матеріалів інших архівів, особливо обласних державних архівів України та їх філіалів.

М. І. Київський, Е. Д. Кожарина

ДЖЕРЕЛА ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА МАЛОПИСЬМЕННОСТІ НА КИЇВЩИНІ У 1919—1934 рр.

Сотні років український народ мріяв про освіту, жадав знань, щоб виявити у творчості свою могутню природну талановитість. Але правлячі класи суспільства, яким би воно не було — феодальним чи капіталістичним, — заступали народові шлях до світла. Лише окремі талановиті люди ціною величезних зусиль пробивалися до знань, а народ у масі своїй залишався темним і неписьменним.

Велика Жовтнева соціалістична революція знаменувала собою початок культурної революції. Тільки Комуністична партія привела народ до суцільної грамотності. В. І. Ленін неодноразово підкреслював значення боротьби за всенародну загальну освіту, за ліквідацію неписьменності.

На II Всеросійському з'їзді політосвіт у жовтні 1921 р. Володимир Ілліч наголошував, що, поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту надто важко говорити, бо неписьменна людина стоїть поза політикою¹.

У працях «Сторінки щоденника», «Про кооперацію» В. І. Ленін розкрив і яскраво вмотивував значення культурної революції для побудови соціалізму. Він показав, що перебудова господарства, оволодіння новою технікою, кооперування села нездійсненні без загальної грамотності.

Керуючись настановами В. І. Леніна, Комуністична партія, Радянські державні установи приступили до розв'язання одного з завдань культурної революції — ліквідації неписьменності. На Україні вже з 1919 р., незважаючи на труднощі, викликані громадянською війною, цьому питанню приділялася велика увага. На Київщині у перші роки після революції вищим місцевим органом Радянської влади був губернський революційний комітет. Серед багатьох питань, якими займався губревком, була й робота в галузі освіти трудящих. Про це свідчать документальні матеріали губернського, повітових та волосних ревкомів, які зберігаються у Київському облдержархіві. Наказ № 533 Київського губревкому, підписаний головою ревкому Я. Б. Гамарником, оголошував з 24 грудня 1920 р. «Тиждень освіти», метою якого була боротьба з неписьменністю, пропаганда заходів Радянської влади в галузі народної освіти, допомога навчальним закладам Києва паливом, проведення невідкладних ремонтів, збирання серед населення грошей та речей (головним чином, книг, навчального та канцелярського приладдя тощо)².

Для проведення «Тижня освіти» була створена комісія, до якої ввійшли представники губревкому, губнаросвіти та профспілок. У 1921 р. губревком наказами № 720, 721, 727 провів мобілізацію шкільних працівників, студентів педагогічних шкіл Київщини та Київського вищого інституту народної освіти з метою організації навчання у трудових школах та школах для дорослих.

Дальша робота по ліквідації неписьменності та малописьменності серед населення Київщини відображена в документальних матеріалах

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

² Київський облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 255, арк. 50.

Київського губернського, а також повітових та волосних виконавчих комітетів. На III Київському губернському з'їзді Рад та з'їздах Рад повітів обговорювався стан освіти і були прийняті відповідні рішення. Ось яку резолюцію з питання розвитку освіти та боротьби з неписьменністю прийняв III з'їзд Рад Київського повіту в 1921 р.: «З'їзд ухвалює всіма силами допомогти Наросвіті перевести в життя всі завдання, які поклала на неї Жовтнева революція та III Всеукраїнська нарада, а саме: політична освіта дорослого населення через червоні просвіти, ліквідація неписьменності, соціальне виховання дітей, поширення сітки шкіл, клубів, дитячих майданчиків, садків, дитячих будинків та професійно-технічних закладів. Рахуючись з тяжким економічним станом, переведення в життя цих завдань можливе тільки при активній допомозі місцевих сил... З'їзд постановляє, аби на місцях було вжито всіх надзвичайних заходів щодо ремонту шкіл, дитячих будинків, забезпечення їх паливом, повернення шкільних будинків, зайнятих іншими установами, та матеріального забезпечення працівників освіти.

З'їзд визнає роботу освіти ударною, тому що тільки пролетарська освіта дасть в руки робітників і незаможних селян перемогу над темрявою...»³

Документи повітових та окружних виконкомів, райвиконкомів та сільрад, що зберігаються у Київському облдержархіві,— яскраве свідчення того, яким широким, всенародним рухом була боротьба за ліквідацію неписьменності, яку величезну роботу проводили органи влади на Київщині у боротьбі за суцільну грамотність населення. По всіх містах і селах Київщини створювались школи та гуртки для ліквідації неписьменності. Ремонтувались будинки шкіл, завозилося паливо, вишукувались олівці, зошити, підручники (а все це було великим дефіцитом). Мобілізувались педагогічні кадри; окремі письменні люди брали індивідуальні зобов'язання навчити читати та писати одного або кількох неписьменних.

У 1922 р. у Васильківському повіті Київської губернії було 30 шкіл для навчання неписьменних (дорослих). У 1923 р. кількість їх збільшилась до 130. В цих школах навчалось 4000 неписьменних. Загалом по Київській губернії у 1922 р. було 364 пункти по ліквідації неписьменності, в яких навчалось 9870 чоловік; з них було навчено 4435 чоловік.

У 1923 р. було 710 шкіл, у яких навчалась 21 тис. чоловік; було навчено 17 тис. За станом на 1 травня 1926 р. на Київщині було 1407 ліквідаційних пунктів і 374 школи для неписьменних⁴.

За темпами ліквідації неписьменності в ці роки Київщина займала перше місце серед інших губерній України. Але неписьменних ще було надзвичайно багато і шкіл не вистачало. Держава в цей час не могла повністю фінансувати заходи по ліквідації неписьменності, тому частину коштів збирали громадські організації та населення.

З метою збільшення коштів для боротьби з неписьменністю Київський губвиконком 2 січня 1925 р. прийняв обов'язкову постанову № 253 «Про стягнення зборів на користь комісії по ліквідації неписьменності протягом місяця»⁵. За цією постановою протягом місяця встановлювалась надвишка цін в ресторанах, пивних, кафе, їдальнях, на квартиру та орендну плату. При зборі коштів органи влади дотримувались класового принципу. Нетрудове населення обкладалось більшим збором.

Партійні комітети, державні органи, громадські організації Київщини приділяли велику увагу боротьбі з неписьменністю на селі. Потяг селянства до знання був надзвичайним. Про це яскраво свідчать документальні матеріали облдержархіву. 16 лютого 1921 р. на хуторі Груб-

³ Київський облдержархів, ф. 111, оп. 1, спр. 98, арк. 22.

⁴ Там же, ф. 708, оп. 1, спр. 605, арк. 415.

⁵ Там же, ф. 126, оп. 1, спр. 2, арк. 33.

ському Ходорківській волості сільревком обрав комісію по ліквідації неписьменності і відкрив школу для дорослих, в якій навчалося 50 неписьменних⁶.

Загальні збори громадян с. Глібовки Димерського району 24 жовтня 1923 р. прийняли рішення: «Вжити всіх заходів до ліквідації неписьменності шляхом відкриття при школі вечірніх курсів для дорослих... Шляхом освіти ми зможемо виховати нову громаду, громаду освічену, або знов не попасти під гніт капіталістів. Всі до освіти!»⁷.

Мешканці с. Забуянного Макарівського району, заслухавши на загальних зборах, що відбулися 26 жовтня 1924 р., доповідь про ліквідацію неписьменності, ухвалили всім неписьменним негайно піти до школи для дорослих, всім організаціям села вступити в Товариство допомоги ліквідації неписьменності, а також закликали окремих громадян вступити у це товариство⁸.

Велика роль у боротьбі за суцільну грамотність належала комітетам незаможних селян. Незаможне селянство розуміло значення освіти у класовій боротьбі, у боротьбі за колективізацію, побудову заможних колгоспних господарств. Документи 154 фондів Київського окружного, волосних та сільських КНС за 1920—1933 рр., що зберігаються у Київському облдержархіві, яскраво змальовують, як проходив процес ліквідації неписьменності у селах Київщини, розкривають боротьбу комнезамів за суцільну грамотність селянства. Серед цих документів — матеріали пленумів губернського КНС, сесій окружного КНС, статистичні звіти волосних та сільських КНС про відкриття шкіл та курсів для дорослих, про кількість учнів у них, збирання коштів на фінансування роботи по ліквідації неписьменності. На V сесії Київського окружного КНС 30 грудня 1923 р. один з доповідачів сказав: «...Неписьменність є тормозом розвитку життя не тільки суспільного, а також і з економічного боку, бо чим більше неписьменних на селі, тим менше збирають пудів з десятин»⁹.

Пленум губернського КНС, що відбувся 22 листопада 1924 р., зважаючи на надзвичайне значення справи ліквідації неписьменності для відродження економічного життя країни і підвищення культурного рівня трудового населення, звернув особливу увагу всіх місцевих організацій незаможного селянства на необхідність проведення боротьби з неписьменністю серед своїх членів. Перед комнезамами було поставлене завдання повністю ліквідувати неписьменність серед бідняцтва до 1 травня 1925 р.¹⁰ У селах комнезами організували школи для дорослих. При відсутності в даній місцевості таких шкіл неписьменних прикріплювали до грамотних членів комнезаму. До навчання неписьменних було залучено незаможне студентство вузів Київщини. Письменних членів комнезаму надсилали на курси ліквідаторів неписьменності.

Нерідко комнезами надавали матеріальну підтримку ліквідпунктам. Там, де населення не могло вчитися у денні години через завантаженість сільськогосподарськими роботами, комнезами організували вечірні селянські школи, а також районні та сільські товариства сприяння ліквідації неписьменності.

Значну роботу по ліквідації неписьменності на селі провадила Київська окружна колгоспсекція. Серед документальних матеріалів окрколгоспсекції є договори з органами народосвіти, Товариством сприяння ліквідації неписьменності та окрполітосвітою про організацію навчання у школах для дорослих, статистичні відомості про кількість шкіл та курсів по ліквідації неписьменності у тих селах, де були сільськогосподар-

⁶ Київський облдержархів, ф. 4163, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

⁷ Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 173, арк. 97.

⁸ Там же, ф. 128, оп. 1, спр. 17, арк. 23.

⁹ Там же, ф. 1021, оп. 1, спр. 14, арк. 24.

¹⁰ Там же, спр. 8, арк. 154.

ські комуни і артілі. 13 жовтня 1928 р. Київська окрколгоспсекція звернулася до окрполітосвіти з проханням організувати вечірні селянські школи у селах Сулимівці Баришівського району, Черевках Березанського району, Шибеному Бородянського району, Рославичах Васильківського району, Забуянному Макарівського району, Лелів Чорнобильського району та ін. Такі школи у цих селах були створені¹¹. Крім того, окрколгоспсекція зобов'язала кожного агронома читати у вечірніх селянських школах лекції з агрономії.

Колгоспні маси швидко ліквідували неписьменність у школах для дорослих і ставали найактивнішою, найкультурнішою частиною селянства.

У Київському облдержархіві зберігаються документальні матеріали фондів Київської губпрофради, окрпрофради та Київського губвідділу спілки «Всеробітземліс», що висвітлюють процес ліквідації неписьменності серед робітників міст і сіл Київщини. Такі документи, як договори Київської губпрофради з Київською надзвичайною комісією по ліквідації неписьменності серед членів профспілок Київської губернії, статистичні звіти про ліквідацію неписьменності, документальні матеріали VI пленуму Київської окружної ради профспілок та Київської загальної міжспілчанської конференції, свідчать про те, яку велику роботу у боротьбі з неписьменністю провели профспілки в 1922—1933 рр. У жовтні 1922 р. на Київській дільниці Південно-Західної залізниці працювали три ліквідпункти, де навчалися робітники-залізничники. На червень 1923 р. таких шкіл було вже 19. Школа ліквідації неписьменності була відкрита 1 червня 1923 р. на станції Трубецькій Бородянського району. Через два місяці роботи цієї школи неписьменність серед робітників станції була повністю ліквідована¹². Загалом на січень 1923 р. на Київщині губернською професійною радою було відкрито на окремих підприємствах 70 ліквідпунктів¹³.

Загальний перепис неписьменної та малописьменної людності, проведений у 1929 р., показав, що серед членів профспілок залишилося малописьменних 5026 чоловік, або 3,7% загальної кількості членів профспілок, неписьменних — 2917, або 2,1%¹⁴.

VI пленум Київської окружної ради профспілок, що відбувся у жовтні 1929 р., затвердив план ліквідації неписьменності. Він передбачав повну ліквідацію неписьменності серед членів профспілок до 1 травня 1930 р. До роботи була залучена велика кількість викладачів, над частиною неписьменних узяв шефство комсомол, було проведено кілька штурмових декад. 2 травня 1930 р. конференція по ліквідації неписьменності профспілкових мас рапортувала про виконання цього завдання.

У листі до ВЦРПС та ВУРПС, що був прийнятий конференцією, повідомлялося: «Лікнелівська конференція профспілчанської маси міста Києва в день міжнародної пролетарської солідарності, день демонстрації своїх сил... сповіщає вас ще про одне з великих досягнень у будівництві соціалізму нашої країни.

8000 пролетарів Києва скинули з себе темряву — неписьменність, яка була гальмом у будівництві соціалізму.

8000 пролетарів Києва ще з більшим запалом, ще з більшою енергією приступили до виконання завдань, накреслених компартією та Радвладою.

Зліквідувавши неписьменність, робітники ударними темпами будуть працювати для виконання 5-річки в 4 роки.

Хай живе письменність усіх трудящих!

¹¹ Київський облдержархів, ф. 510, оп. 1, спр. 14-а, арк. 112—113.

¹² «Пролетарська правда», 6 жовтня 1923 р.

¹³ Київський облдержархів, ф. 708, оп. 1, спр. 415, арк. 53.

¹⁴ Там же, ф. 2965, оп. 1, спр. 75, арк. 2.

Хай живе культурна революція!

Хай живе компартія, проводир та організатор соціалістичного будівництва!»¹⁵

Надзвичайно багато для ліквідації неписьменності та малописьменності на Київщині у 1923—1924 рр. було зроблено органами народівити та Товариством сприяння ліквідації неписьменності «Геть неписьменність!». Великий інтерес для дослідника становлять листівки, що їх видавало товариство. Листівки, у яких роз'яснювалась політика партії та уряду, розкривалось справжнє обличчя класового ворога, зачитували неписьменним та малописьменним на заняттях.

Важливими серед документів товариства «Геть неписьменність!» є статистичні звіти про ліквідацію неписьменності та малописьменності на Київщині, а також листування Київського відділення товариства з районними закладами.

Робота товариства «Геть неписьменність!» на Київщині за роки його існування характеризується даними табл. 1¹⁶.

Таблиця 1

Навчальний рік	Навчено чоловік	
	неписьменних	малописьменних
1923/24	150	—
1924/25	4175	—
1925/26	5225	—
1926/27	6272	—
1927/28	4825	—
1928/29	11450	—
1929/30	18750	—
1930/31	36878	—
1931/32	99674	115117
1932/33	88796	125948
1933/34	19173	22700
Разом	305471	258765

Документальні матеріали Київської окружної ради і Київського обласного комітету товариства «Геть неписьменність!», а також Київського окружного та Київського обласного відділів народівити всебічно висвітлюють роботу по ліквідації неписьменності серед жінок, яка в ті роки була надзвичайно важливою, тому що 70% загальної кількості неписьменних на Україні становили жінки. Активній участі жінок у Радах, профспілках, безпосередньо на виробництві заважало одне — неписьменність. Дані табл. 2 свідчать про те, яку велику роботу було проведено на Київщині за 1923—1927 рр. по ліквідації неграмотності серед жінок¹⁷.

Значна частина документів товариства «Геть неписьменність!» та органів народівити висвітлює ліквідацію неписьменності у військових частинах, дислокованих на території області, та серед допризовників. Зокрема, у табл. 3 наведено дані про охоплення навчанням допризовників у 1932 р.

Київський обласний відділ народної освіти був шефом 2-ї Туркестанської стрілецької дивізії. Для навчання неписьменних було організовано 7 груп, для малописьменних — 11. Усі групи були забезпечені навчальними посібниками, зошитами, олівцями та ін. Народівитою були асигновані кошти, необхідні для організації навчання. Неписьменність та малописьменність у частинах 2-ї Туркестанської стрілецької дивізії була ліквідована¹⁸.

Київське товариство «Геть неписьменність!» проводило велику шефську роботу. У 1930 р. воно взяло шефство над Веденським районом Чеченської автономної області. В район було направлено чотири бригади, які допомагали організувати роботу шкіл для ліквідації неписьменності. Протягом 1931—1932 рр. товариство надіслало до підшефного Веденського району 9 тис. крб., а також 5,5 тис. зошитів і 9 тис. олівців, діапозитиви, лампи, телефонні апарати та ін.¹⁹

¹⁵ Київський облдержархів, ф. 2965, оп. 1, спр. 82, арк. 19 зв.

¹⁶ Там же, ф. 2967, оп. 1, спр. 50, арк. 15.

¹⁷ Там же, спр. 36, арк. 6.

¹⁸ Там же, ф. 144, оп. 1, спр. 1051, арк. 13.

¹⁹ Там же, ф. 2967, оп. 1, спр. 68, арк. 57—58.

Таблиця 2

Навчальний рік	Навчено, чоловік	
	у місті	на селі
1923/24	2000	1271
1924/25	2790	9450
1925/26	5206	18555
1926/27	2898	15390

Таблиця 3

Рік народження	Навчалояся, чоловік		
	неписьменних	малописьменних	
		1-й рік навчання	2-й рік навчання
1910	1753	7454	2730
1911	1355	5249	1684

У 1932 р. Чеченський обком партії та облвиконком винесли подяку Київському обкому партії та обкому товариства «Геть неписьменність!» за братерську шефську допомогу²⁰.

Ліквідація неписьменності знаменувала собою величезне зрушення у культурному, політичному та економічному житті республіки.

М. И. Киевский, Э. Д. Кожарина

ИСТОЧНИКИ О ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ И МАЛОГРАМОТНОСТИ НА КИЕВЩИНЕ В 1919—1934 гг.

Резюме

В Киевском облгосархиве есть ряд фондов, которые в совокупности с достаточной полнотой освещают вопрос ликвидации неграмотности и малограмотности на Киевщине в 1918—1934 гг. Среди них фонды губревкома, губисполкома, окрисполкома, райисполкомов, волисполкомов, сельсоветов, профсоюзных организаций: губпрофсовета, окрпрофсовета, губотдела «Всеработземлес», окружного, волостных и сельских комитетов незаможных крестьян Киевской окрколхозсекции.

Особенно много данных о ликвидации неграмотности содержится в документальных материалах органов народного образования и обществ «Долой неграмотность!» К таким материалам относятся приказы и постановления органов Советской власти о сроках и мерах ликвидации неграмотности, статистические отчеты о ликвидации неграмотности среди сельского и городского населения, среди женщин, красноармейцев и призвынников; финансовые отчеты о средствах, выделенных для этой цели; переписка советских, профсоюзных и общественных организаций по вопросам ликвидации неграмотности в отдельных населенных пунктах и среди различных групп населения.

Л. К. Воскобойникова

ЛИСТІВКИ ТА ПРОКЛАМАЦІЇ ОДЕСЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ОДЕЩИНІ

Одним з найважливіших джерел для вивчення періоду боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині є матеріали фонду Ради робітничих депутатів, що зберігаються в Одеському облдержархіві. І хоч цей фонд зберігся не повністю, його документи допомагають вивчити події, що передували встановленню 14 січня 1918 р. в Одесі влади Рад і здійсненню перших кроків радянського будівництва.

Коротко оглянемо наявні в архіві листівки і прокламації більшовицької партії та органів Радянської влади за 1917—1919 рр.

²⁰ Київський облдержархів, ф. 2967, оп. 1, спр. 32, арк. 146.

Одеський комітет РСДРП(б) представлений за 1917 р. всього двома листівками, опублікованими з нагоди виборів у листопаді того ж року до Установчих зборів. Одна з них — це звернення РСДРП(б) до робітників, солдатів і селян голосувати за список більшовицьких кандидатів. У зверненні говориться: «Закінчити війну може тільки сам народ, який не бажає загарбань та насильств над національностями. Селянам не треба земель ані в Галичині, ані в Німеччині, ані в Туреччині.

Селянин терпить нужду в російській землі, яка зараз в полоні у багатих купців, дворян-поміщиків, селян-купців. Цю землю треба насамперед завоювати». Текст листівки свідчить, що основними лозунгами більшовицької партії того періоду були: «Землю без викупу! За негайний мир!» (інв. № 71).

Друга листівка — «Виборча записка Херсонської виборчої округи від імені Російської соціал-демократичної партії більшовиків». Більшовики висунули до Установчих зборів 17 делегатів, у тому числі: М. С. Урицького, Г. П. Ачканова, В. Г. Юдовського, А. І. Хмельницького, П. П. Мізиковича (інв. № 2634).

Цікавою є листівка Одеського комітету РСДРП (інтернаціоналістів). Вона свідчить про те, що інтернаціоналісти, порвавши у серпні 1917 р. з меншовиками, пішли за більшовиками. Крім того, в ній викрита суть контрреволюційних і угодовських партій, що діяли в Одесі в той період (інв. № 2568).

Інша група листівок — це заклики, звернення, оголошення Рад робітничих депутатів та їх секцій: Румчероду, Рад солдатських, матроських, офіцерських і селянських депутатів. Ці листівки дають можливість вивчити діяльність Рад періоду літа і осені 1917 р. Про агітаційно-пропагандистську роботу Ради розповідає листівка «Історія святкування в Одесі 1 Травня» та листівка з закликом розповсюджувати газети (інв. № 62, 1256).

Викликає великий інтерес листівка, присвячена селянському з'їздові Херсонської, Бессарабської та Подільської губерній, який відбувся в Одесі 6—8 квітня 1917 р. Прийнята на цьому з'їзді під впливом більшовиків резолюція свідчить про велику роботу більшовиків, проведену ними на з'їзді для пропаганди ленінської земельної політики (інв. № 1260).

Чимало листівок збереглося за січень—березень 1918 р. В основному це накази, постанови, заклики комісара Румунського фронту та Одеської області, головнокомандуючого революційними військами Румунського фронту, мобілізаційної секції, Надзвичайного революційного штабу, постанови засідання моряків суден, які стояли на Одеському рейді.

Одним із заходів зміцнення обороноздатності Одеси було створення збройних сил, здатних захистити завоювання Радянської влади. У наказі по Румунському фронту та Одеському військовому округу, виданому у вигляді листівки в другій половині січня 1918 р., формулювалися принципи організації і порядок формування Червоної Армії. У § 1 читаємо: «Робітничо-Селянська Червона Армія формується шляхом вступу до її лав громадян віком від 18 до 45 років за рекомендаціями революційно-соціалістичних партій і робітничих, солдатських і селянських організацій, Рад професійних спілок, фабрично-заводських комітетів, солдатських комітетів, губернських повітових та волосних комітетів, які стоять на платформі Радянської влади» (інв. № 1499).

У наказі головнокомандуючого революційними військами, що діяли проти румунської олігархії, відображено становище в Одесі в лютневі дні 1918 р., коли в місті було оголошено облогу (інв. № 1651). Наказом головнокомандуючого по Одеській області від 27 лютого 1918 р. усі власники автомашин повинні були здати їх в резерв комісара по організації інженерних військових частин (інв. № 1652). Обов'язковим рішенням комісара постачання армій Румунського фронту на 1 березня 1918 р.

бралося на облік усе наявне в місті пальне та мастильні матеріали (інв. № 1653).

Про велику роботу по мобілізації трудящих на відсіч ворогу дізнаємося з наказів коменданта Одеси від 19 лютого 1918 р. і мобілізаційної секції надзвичайного революційного штабу по обороні Одеси від 11 березня 1918 р., із заклику Тимчасового начальника революційного загону захисників революції Одеси від внутрішніх і зовнішніх ворогів (інв. № 1650). 8 березня 1918 р. об'єднане засідання моряків суден, що стояли на Одеському рейді, звернулося до населення Одеси із закликом стати на захист міста і Радянської влади. У своїй постанові вони писали: «Ми, нижчепідписані команди, клянемося захищати місто до останньої краплі крові» (інв. № 2257).

Дуже цінним джерелом для вивчення періоду австро-німецької окупації та англо-французької інтервенції є колекція листівок і прокламацій. Серед різних прокламацій і листівок є й більшовицькі, які дають уявлення про жорстокий окупаційний режим, який ввели австро-німецькі інтервенти, а потім імперіалісти Антанти. Ці матеріали переносять нас у ті часи, коли більшовицька партія з підпілля керувала боротьбою одеського пролетаріату проти інтервентів і контрреволюції. Ось як характеризує окупаційний режим прокламація Одеського обласного комітету КП(б)У «До бідняків села», видана восени 1918 р.: «З кожним днем ставало все ясніше, що нема більше України, нема українського уряду — є німецька провінція, якою керують прикажчики німецьких капіталістів з допомогою багнетів обманутих німецьких солдатів. На всій Україні лютують німецькі військово-польові суди, які за найменші провини вішають і розстрілюють сотні, тисячі робітників та селян. Бажаючи примусити робітників підкоритись і відібрати в них всі здобуті кров'ю завоювання, буржуазія закриває всі заводи і фабрики, сподіваючись, що викинуті на вулицю робітники будуть зговірливіші і знову дозволять капіталістам сісти їм на шию. Розправи з селянами стають все більш й більш суворими. За найменший непослух палять цілі села, мешканців розстрілюють» (інв. № 19).

«Уряд німецьких наймитів» — так у своїх прокламаціях називали більшовики уряд гетьмана.

Про роботу більшовицького підпілля на мобілізацію робітників і селян для організованої боротьби з австро-німецькими окупантами і місцевою контрреволюцією розповідають прокламації Одеського комітету КП(б)У «До бідняків села» і «Товариші робітники». У зверненні до бідняків комітет закликав селян: «Організуйтеся, товариші селяни! Створюйте бойові організації, створюйте свої сільські і волосні військово-революційні комітети, зв'язуйтеся з повітовими і губернськими революційними організаціями, які ведуть боротьбу з буржуазними найманцями, створюйте бойові загони, беріть на облік військові матеріали та зброю, знищуйте запаси противника, розправляйтесь з нашими ворогами так само жорстоко, як вони розправляються з пролетаріатом» (інв. № 119). В більшовицькій прокламації «Товариші робітники», опублікованій на початку грудня 1918 р., читаємо: «Наші завдання в даний момент — негайна організація Ради, покликаної здійснити диктатуру пролетаріату, здійснити визволення робітничого люду від вікового гніту» (інв. № 118).

Дуже цікавою є прокламація «Моревінту» (Молодий революційний інтернаціонал)¹, видана у серпні 1918 р. Вона дає уявлення про діяльність цієї молодіжної організації в Одесі. Прокламація закликала молодих робітників вступити до загонів, які формувалися тоді Червоною

¹ Підпільна організація революційної молоді, створена наприкінці липня — на початку серпня 1918 р. Згодом ядро «Моревінту» ввійшло у створену в жовтні 1918 р. Комуністичну Спілку Молоді.

Армією: «Перемогти або вмерти — не залишитися ж рабами! В боротьбі за вільне майбутнє приєднаємося до тих, хто знову взяв у мозолясті руки Червоний прапор Жовтневої революції. Ми не повинні допустити, щоб даремно пролилася хоч крапля пролетарської крові, а тому закликаємо вас чекати наказу нашого штабу і утримуватись від самостійних виступів. Ми вимагаємо від вас ім'ям робітничо-селянської влади організувати загони, які зараз повсюди формуються Червоною Армією. Гетьманські пси оголосили мобілізацію панських білоручок. Ми ж оголосимо мобілізацію тих, хто зараз голодує» (інв. № 707).

Про діяльність більшовицького підпілля під час англо-французької інтервенції ми дізнаємося з листівок Одеського обкому КП(б)У «Товариші солдати і селяни» (листопад—грудень 1918 р.) та «Історія нашої підпільної друкарні» (інв. № 2786, 120). Перша листівка розповідає про боротьбу партії за організацію в селах Рад селянських депутатів, військово-революційних комітетів, оперативних штабів, про боротьбу за озброєння населення, створення соціалістичної армії, загонів червоних повстанців. Тут же розкривається буржуазна суть політики Петлюри та його прибічників.

Листівку «Історія нашої підпільної друкарні» видано вже після вигнання імперіалістів — у квітні 1919 р. Вона є цікавим джерелом до вивчення агітаційно-пропагандистської діяльності підпільного обкому серед населення, роботи по розкладу військ інтервентів. У ній яскраво і жваво розповідається про організацію підпільної друкарні, опублікування та розповсюдження газет та листівок російською, французькою та польською мовами, про труднощі, пов'язані з випуском підпільної літератури (інв. № 120).

Колекція листівок та прокламацій розповідає також про радянське будівництво, розв'язання земельного питання, продовольчу роботу, ліквідацію неписьменності, боротьбу з спекуляцією, з куркульським бандитизмом, роботу одеської парторганізації по мобілізації трудящих на боротьбу з ворогами.

Земельну політику Радянської влади відображають листівки губземвідділу, відділу агітації та пропаганди при виконкомі Одеської Ради робітничих депутатів, видані на початку літа 1919 р. (інв. № 2075, 2101, 2357). В листівці «Наша земельна політика» говориться: «Наша земельна політика зводиться до двох основних завдань... По-перше, повинна бути відмінена приватна власність на землю... Друге завдання нашої земельної політики — підняти продуктивність сільського господарства» (інв. № 2075). Листівка «Суспільний обробіток землі» доводить перевагу суспільного обробітку землі над індивідуальним (інв. № 2357).

Боротьба з голодом відображена в наказах, постановках, зверненнях Центральної змішаної комісії по заготівлях, постачанню і розверстці продовольчих продуктів та предметів першої необхідності Наркомпроду, політвідділу губпродармії, Одеського губпродкому (інв. № 2024, 2108, 2113, 2126). Це накази про заборону вивезення з Одеси продуктів, надання селянам права ввозити хліб до Одеси; заклики до селян здавати хліб Радянській державі за товари і гроші, записуватись до продармії для боротьби з голодом. Про боротьбу з спекуляцією ми дізнаємось з наказу Надзвичайного революційного трибуналу Одеської округи від 15 липня 1919 р. та заклику до населення Бюро по боротьбі з спекуляцією при Губвиконкомі (інв. № 1322, 1682). «Через те, що останнім часом у місті почастішала спекуляція, — пишеться в заклику, — надзвичайний революційний трибунал оголошує, що всякого роду спекуляція буде ліквідована в корені, і винуваті, як вороги Радянської влади, будуть розстрілюватись» (інв. № 1081).

Про боротьбу з неписьменністю свідчить звернення виконкому Ради робітничих депутатів Молдаванського району і заклики Одеського губернського відділу народної освіти з гаслом вступати до пролетарських

шкіл (інв. № 310, 598, 1162). Діяльність Одеського губерньського і районних відділів соціального забезпечення висвітлено в листівках-плакатах губсоцзабезу (інв. № 2226, 1708).

Про заколот Григор'єва говориться в багатьох листівках та прокламаціях Одеського губкому партії, Реввійськради 3-ї Української Червоної Армії (інв. № 123, 125, 126, 129). Вони розкривають суть григор'євської авантюри і закликають трудящих до боротьби з нею. Про заходи, спрямовані на ліквідацію григор'євського заколоту, ми дізнаємося з наказу Реввійськради 3-ї Української Червоної Армії, опублікованого 14 травня 1919 р., який оголошує Херсонську губернію та м. Одесу в стані облоги (інв. № 1850). «Контрреволюція намагається проявити свою підлу діяльність, що проявилася вже в аванюрі «новоз'явленого гетьмана» Григор'єва і в ряді інших куркульсько-буржуазних виступів у деяких селах і містах. Оголошую Херсонську губернію і м. Одесу в стані облоги».

Про повстання німців-колоністів та його ліквідацію у липні 1919 р. можна дізнатись з листівок комітету оборони Одеського округу, Центральної ради профспілок, Одеського губвиконкому, які закликали трудящих об'єднатися на боротьбу з контрреволюцією (інв. № 1851, 1962, 1049, 1330, 1003, 983, 996, 973). В листівці «Товариші робітники та селяни» дано характеристику куркуля-колоніста. «То найбільш мерзотна нелюдська справа,— пише листівка,— яку віками проробляв російський поміщик, звершували німецькі колоністи, викачуючи з своїх бідняків та з найбіднішого російського селянина останні соки. За рахунок їх крові та поту жив німецький куркуль, закругляючи свої капітали та животи» (інв. № 1862). У зверненні губвиконкому до мешканців німецьких колоній розкривається політика Радянської влади по відношенню до найбіднішого та середнього селянства: «Робітничо-селянська влада завжди стояла на стороні інтересів селянської бідноти та середняків. Якщо вона застосовувала на селі репресивні заходи, то останні завжди були спрямовані на користь насущних інтересів найбідніших селян. Влада робітників і селян переслідувала на селі одну мету: звільнити з-під ярма куркулів бідноту, наділити її землею та всіма засобами допомогти селянину у середнім достатком, який живе з власної праці, вийти з сітей, всюди розставлених сільським багатієм» (інв. № 1204).

Окрема група листівок і прокламацій одеської колекції свідчить про значну роботу органів Радянської влади під керівництвом більшовицької партії в справі організації і мобілізації трудящих мас на рішучу боротьбу проти контрреволюції, організації Ради Оборони, створення при цій Раді надзвичайного революційного трибуналу, що карав за законами облогового стану злочини на посаді, зрадництво тощо (інв. № 1321, 1853, 1856, 1859).

У зверненні народного комісара військових справ М. І. Подвойського на початку липня 1919 р. до робітників Одеси, Миколаєва, Херсона з закликом вступати до лав Червоної Армії говориться: «Червона Армія чекає від вас не поодинокі допомоги і не десятками, сотнями передових бійців, вона чекає й кличе вас, усіх робітників, усіх трудящих. Стан надто тяжкий і тільки робітничий клас у цілому своєю масою, своєю революційною свідомістю і прагненням перемогти може врятувати і врятує справу революції. Червона Армія вимагає від вас допомогти не тільки людьми, але й зброєю, постачанням і транспортом» (інв. № 1855).

Джерелом до вивчення кривавого режиму Денікіна є прокламації Одеського підпільного комітету більшовиків, військово-революційного повстанського штабу, військово-революційного комітету, ревкому Одеського залізничного вузла. Про страхітливі звірства денікінської контррозвідки нагадують нам прокламації Одеського комітету КП(б)У «Геть зраду — дружно на допомогу!», «Геть мобілізацію — хай живе мобілізація!» й листівки військово-революційного повстанського штабу. «На допитах катують, вирізають нігті, січуть шомполами; кров багряніє на

стінах, на підлозі контрреволюційної катівні, б'ють до втрати свідомості, до непритомності і смерті. Розстріли проводять без суду і слідства. Гинуть часто люди, які не мають нічого спільного з більшовиками, які навіть не брали участі у революції». Так про звірства білогвардійців писала прокламація «Геть зраду — дружно на допомогу!» (інв. № 116). А ось що пише інша листівка: «Бачачи свою неминучу загибель, у відчай безсилля, озвірілі кати з золотими погонями зайнялися «розвантажуванням» в'язниць, кожної ночі розстрілюючи по кілька десятків заарештованих робітників. У катівнях контррозвідок проводяться страхітливі вбивства революціонерів вишуканими способами тортур, катувань і знущань» (інв. № 227). Із цих листівок ми дізнаємося, що денікінська мобілізація провалилася. На заклик білих генералів не відгукнулися ані обиватель, ані спекулянт, ані чиновник. У наказі військово-революційного повстанського штабу від 31.I 1920 р. говориться про розпад денікінської армії: «У Військово-революційний повстанський штаб продовжують надходити заяви від різних добровольчих частин про їх готовність перейти в розпорядження штабу в випадку наближення радянських військ, а також у випадку революційного виступу в самій Одесі» (інв. № 1863).

Про боротьбу більшовиків зі зрадницькою меншовицькою політикою та її впливом на маси розповідає більшовицька прокламація: «Деякі з вас наївно повірили запевненням меншовицьких баб-повитух, що із звірствами божевільних добровольчих тиранів можна боротись шляхом надсилання делегацій на поклони до військових та цивільних генералів. Приклади Богатова, Хворостіна та інших мучеників занадто показові, щоб ще користуватися «мирними» порадами і рецептами шептух з меншовицького Центропрофу» (інв. № 227).

Про заходи Військово-революційного штабу і більшовицького підпілля по створенню широкої мережі бойових дружин, повстанських загонів для боротьби з білогвардійцями, про дії, спрямовані на розвал денікінської армії, розповідають листівки Одеського губернського комітету КП(б)У і Військово-революційного повстанського штабу (інв. № 1861, 227). Про організацію Військово-революційного комітету, встановлення зв'язку з організаціями боротьбистів та борбистів ми дізнаємося із звернення Одеського губернського комітету КП(б)У до трудящих міста (інв. № 214).

Накази Військово-революційного комітету від 5 лютого 1920 р. і ревкому Одеського залізничного вузла від 6 лютого 1920 р. свідчать про заходи Радянського уряду, спрямовані на охорону народної власності фабрик, заводів, залізниці, на заборону вивезення цінностей за кордон (інв. № 1753).

Така коротка характеристика більшовицьких листівок та прокламацій з колекції Одеського облдержархіву, які відносяться до історії встановлення Радянської влади на Одещині. Однак у Одеському архіві є далеко не всі листівки і прокламації, видані в той період. Частина їх зберігається не тільки в різних архівах, а й у рукописних відділах бібліотек, музеїв, а довідника про місце зберігання їх ще не складено. Тому виникає потреба — розшукати і описати всі листівки і прокламації та видати їх у вигляді каталога. Це буде вагомим внеском архівістів у радянське джерелознавство.

ЛИСТОВКИ И ПРОКЛАМАЦИИ ОДЕССКОГО ОБЛГОСАРХИВА КАК ИСТОЧНИК
ИЗУЧЕНИЯ ПЕРИОДА БОРЬБЫ ЗА УСТАНОВЛЕНИЕ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ОДЕСЧИНЕ

Резюме

Одесский облгосархив располагает документальной базой для изучения периода борьбы трудящихся Одесчины за установление Советской власти.

Наряду с такими ценными источниками, какими являются фонды «Совет рабочих депутатов», «Одесский губревком», «Управление Одесского губревкома», «Одесский губисполком», «Отдел управления Одесского губисполкома», большой интерес представляет коллекция листовок и прокламаций как источник при изучении событий периода деникинской оккупации и иностранной интервенции. Они представлены в коллекции в виде обращений, воззваний, призывов, объявлений, резолюций большевистского комитета РСДРП, губернского и областного комитетов КП(б)У, объединенного комитета РСДРП, Одесского Совета рабочих депутатов, Румчерода, Советов солдатских и крестьянских депутатов губисполкома, командующего 3-й Украинской Красной Армией, одесского комиссара и коменданта. Кроме того, в архиве хранятся листовки меньшевистских, эсеровских и деникинских организаций, листовки думского комитета и Одесской городской думы.

Коллекция листовок и прокламаций дает представление о том большом значении, которое партия большевиков придавала наглядной агитации и пропаганде.

Однако нужно отметить, что в Одесском областном архиве имеются далеко не все листовки, изданные в тот период. Многие из них хранятся в различных архивах страны, а также в рукописных отделах библиотек и музеев. Справочников же о месте их нахождения нет. Поэтому перед архивистами стоит задача — выявить и описать все листовки и прокламации, а затем издать в виде каталога. Тем самым будет сделан еще один шаг в развитии источниковедения.

С. С. Герасименко

ПЛАКАТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ
КРАЙОВОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
у 20—30-х роках ХХ ст.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції та могутніми ударами революційних виступів мас у 1918 р. Австро-Угорська імперія розвалилася. Протягом кількох днів Радянська влада встановилася і на Закарпатті. Але імперіалісти Заходу розпочали збройну інтервенцію й утопили в крові завоювання трудящих. Наприкінці квітня 1919 р. Закарпаття окупували чеські і румунські війська. За рішенням Сен-Жерменської мирної конференції 1919 р. територію його було приєднано до буржуазної Чехословаччини. Минали часи, мінялися окупанти: чеська буржуазія (1919—1938 рр.), угорські загарбники (1939—1944 рр.), та постійним лишалось одне — тяжка доля трудового народу.

Протягом століть трудящі Закарпатської України боролись проти гнобителів за возз'єднання з усім українським народом, відстоювали свою свободу, культуру, мову. Особливо цілеспрямованою їх боротьба за соціальне і національне визволення стала в 20—30-х роках ХХ ст. під керівництвом комуністів. Ця боротьба яскраво відображена в документальних матеріалах Закарпатського облдержархіву, серед яких важливе джерелознавче значення мають комуністичні плакати. Вони відклялися у фондах крайових органів влади на Прикарпатській Русі (так офіційно називалось Закарпаття в Чехословацькій республіці) — Цивільній упра-

ві, президії Цивільної управи, Крайовому управлінні та президії Крайового управління, крайовому суді та прокуратурі жупних та окружних управлінь, а також зберігаються в колекції плакатів політичних партій, які існували в той час на Закарпатті.

Для політичного плакату характерно активне, емоціональне звернення до широких мас трудящих із закликом до конкретних дій, оперативність відгуку на суспільно-політичні події, чіткість і лаконічність образів тощо. Про значення такого виду плакатів Ф. Енгельс у статті «Дебати з приводу закону про плакати» говорить: «А що більше сприяє вбереженню революційної енергії серед робітників, ніж плакати, які перетворюють рік кожної вулиці у велику газету, з якої робітники, проходячи, дізнаються про події дня і про їх значення, в якій вони знайомляться з різними поглядами і запереченнями проти цих поглядів, коло якої вони зустрічають одночасно людей різних класів і різних думок, людей, з якими вони можуть обговорювати зміст плакатів; коротко кажучи, плакат для робітників одночасно і газета, і клуб, і все це цілком безплатно»¹.

Агітаційну силу плаката добре розуміли закарпатські комуністи і широко використовували його в своїй діяльності серед робітників, селян, військовослужбовців, молоді під час передвиборних кампаній у чехословацький парламент, у ході підготовки до святкування 1 Травня, річниці Великого Жовтня, в боротьбі проти мілітаризму та фашизму.

Плакати — цінне джерело для вивчення боротьби трудящих, діяльності Закарпатської комуністичної організації на різних історичних етапах. Проте з джерелознавчого боку вони досі не вивчались. Деякі з них, наприклад, передвиборні плакати 1935 р., лише згадувались у працях дослідників при висвітленні питання про діяльність комуністичної організації Закарпаття в ході підготовки до виборів у чехословацький парламент². Тексти передвиборних плакатів 1924 р. та антивоєнних плакатів цього ж часу були опубліковані в збірнику документів «Шляхом Жовтня»³. Про плакати, підготовлені і випущені в Чехословаччині і доставлені звідти на Закарпаття, в літературі навіть не згадувалось.

Виявлені в Закарпатському облдержархіві політичні плакати за тематикою можна розділити на такі основні групи: 1) антивоєнні, 2) передвиборні, 3) святкові (присвячені 1 Травню, річницям Великого Жовтня).

Плакати, як правило, видавалися або в Чехословаччині, або ж на Закарпатті. Ті з них, які були видані в Чехословаччині, стосувалися республіки в цілому чи тільки Закарпаття. Не завжди вдається встановити ім'я художника і автора тексту, тираж плаката, а в окремих випадках і друкарню, в якій його видано.

Переважає більшість плакатів з мистецького боку виконана надзвичайно просто, інколи схематично. Це пояснюється тим, що комуністи Закарпаття не мали достатньої кількості художників і друкарень, де вони могли б друкувати свої видання. За кожний номер газети, за кожну листівку, за кожний плакат доводилось платити гроші, а їх не завжди вистачало у Закарпатського крайкому КПЧ. Плакати друкувались в Ужгороді, Мукачевому чи Празі. Краще з мистецького боку виконано святкові плакати.

Розглянемо деякі плакати з указаних вище груп.

У 1923 р. Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу молоді Чехословаччини видав у друкарні «Графія» в Празі пропагандист-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 461.

² Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр. Львів, 1963.

³ Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 2. Ужгород, 1961, стор. 24, 58.

Рис. 1.

ський плакат невеликого формату (рис. 1), на передньому плані якого зображено солдата з гвинтівкою в руках і двох робітників⁴. Солдат тримає в руках ланцюги, до яких прикуті руки робітників. Позаду — товстий капіталіст, який держить у своїх руках усіх трьох. Під малюнком подано короткий текст чеською, словацькою, німецькою і угорською мовами: «Капіталіст думає: Ці назавжди сплутані. З дитинства до смерті повинні працювати на мене. А коли б задумали чинити опір — за гроші, з вас же видавлені, маю підкуплених солдатів і поліцію з вашого ж середовища, які за допомогою рушниць і багнетів примусять вас знову іти на мої підприємства». Плакат свідчить про те, що комуністи і молодь вели пропагандистську роботу в армії серед солдатів різних національностей.

⁴ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 39.

Вони розуміли, що солдат — це той же робітник або селянин, насильно одягнений у військову форму, який, виконуючи волю своїх господарів, придушує незадоволення таких же, як сам, своїх братів по класу.

Поява такого плакату на Закарпатті, де чеські імперіалісти встановили військову диктатуру, яка була формально ліквідована лише в 1922 р., мала велике значення. Плакат відкривав очі не тільки солдатам чеської армії, а й трудящим Закарпаття, які повинні були нести службу в цій армії. Комуністи і комсомольці розповсюджували плакат серед солдатів, робітників і селян. У донесенні Мукачівського жупного управління до президії політичного управління в Ужгороді від 24 березня 1923 р. вказувалось, що «плакати були розповсюджені не тільки у військових казармах і гарнізонному лазареті м. Мукачового, а й розклеєні на вулицях, на подвір'ях, біля заводів і фабрик»⁵. У донесенні зазначалося: «Характерно, що цією роботою займається комуністична молодь»⁶. Плакат було розповсюджено в Ужгороді, у с. Варієво та інших селах Берегівського округу⁷. Він був випущений у Празі і звідти доставлений на Закарпаття. Це свідчить про тісний взаємозв'язок, спільність дій та інтересів, інтернаціоналізм закарпатських і чеських комуністів та комсомольців.

Велику групу становлять антивоєнні плакати, випущені у 1924 р. у зв'язку з десятиріччям від початку першої світової війни.

Успіхи Радянського Союзу викликали радість у трудящих капіталістичних країн і скажену ненависть в експлуататорів. Щоб затримати розвиток Країни Рад, імперіалісти не раз вдавались до провокацій, воєнних погроз. Трудящі Закарпаття, вірні принципам пролетарської солідарності, у перших рядах світового пролетаріату боролися проти всяких підступів імперіалістів. Особливого розмаху ця боротьба набирала під час традиційного відзначення антивоєнного дня — 1 серпня. Антивоєнний рух на Закарпатті в 1924 р. був настільки сильним, що власті неспроможні були заборонити проведення страйків та демонстрацій. Проте у Сваляві чиновники окружного управління вдалися до підлої провокації і вчинили розстріл мирної робітничої колони.

У зв'язку з проведенням антивоєнного дня в 1924 р. Закарпатський крайком КПЧ випустив дуже простий за своїм виконанням плакат, зверху якого великими буквами було написано: «Войну — войне!»⁸. Нижче заклик: «Товарищи! Трудящиеся! Коммунистическая партия на десятой годовщине светового кровопотопа объявляет войну — войне! Каждый неприятель военного бешенства най придет на нашу массову демонстрацию и на наше народное собрание!» Плакат складається з двох частин, причому друга аналогічна описаній, але напис зроблено угорською мовою. Його випущено в друкарні «Вікторія» м. Ужгорода. Цей плакат як джерело цінний тим, що під закликом подано програму дня, в якій вказується населений пункт, місце збору і час, коли розпочнеться демонстрація і народні збори. Його виявлено у фондах усіх жупних управлінь і майже всіх окружних урядів. Це дає нам право говорити про проведення антивоєнної демонстрації у багатьох населених пунктах, а також розкриває картину підготовки і проведення антивоєнного дня на Закарпатті.

Антивоєнний плакат художника Кошванця було видано у друкарні «Folda» в Празі⁹. Це — велике (90×120), яскраве полотно червоного і чорного кольорів. На ньому зображено тяжко пораненого, закривавленого солдата, який, падаючи на землю, зачепився лівою рукою за колю-

⁵ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 41.

⁶ Там же, арк. 43.

⁷ Там же, арк. 47—51.

⁸ Там же, ф. 15, оп. 3, спр. 893, арк. 3.

⁹ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 112, арк. 119.

Рис. 2.

чий дріт. Права рука безсило звисла, випустивши гвинтівку. В погляді солдата стільки горя і смертельної муки, що дивитись на нього спокійно неможливо. Зверху плаката — хронологічні рамки «1914—1924», внизу — заклик «Геть війну!» чеською, німецькою, українською і угорською мовами. Плакат був призначений для розповсюдження не тільки на території власне Чехословаччини, а й на Закарпатті. Про це, зокрема, свідчить те, що заклик написано й по-українськи. Буржуазні власті заборонили поширювати його. Коли Ужгородський окружком компартії 23 липня 1924 р. звернувся до окружного управління за дозволом на розклеювання плаката, то через день Цивільна управа — вищий орган управління на Підкарпатській Русі — дала відповідь, в якій вказувалось, що вона «забороняє розповсюдження і розклеювання плаката, який зображує солдата, що лежить на землі і стікає кров'ю, тому що його образ, образ

Рис. 3.

закривавленого солдата, може збуджувати громадську думку і погіршити громадський порядок»¹⁰.

Виборам до чехословацького парламенту Комуністична партія завжди надавала великого значення. Комуністи вели широку передвиборну агітацію і пропаганду: організовували збори, агітували на вулицях і в будинках, випускали і розповсюджували листівки і плакати, викривали політику буржуазних партій на сторінках своїх газет.

Вибори на Закарпатті до парламенту Чехословаччини стали тим політичним актом, навколо якого розгорнулася гостра класова боротьба. Тривалий час чехословацький уряд не наважувався їх проводити, побоюючись поразки буржуазних партій. Вибори були призначені аж на 16 березня 1924 р. Хід передвиборної кампанії і результати виборів виявилися несподіваними для буржуазії. Закарпатська крайова організація КПЧ

¹⁰ Закарпатський облдержархів, ф. 12, оп. 1, спр. 112, арк. 6.

одержала 39,4% усіх голосів виборців на Закарпатті. Спроба реакції використати вибори для підриву авторитету Комуністичної партії провалилась. Вибори показали, що трудящі маси йдуть за компартією і підтримують її всіма силами.

Певну роль у ході передвиборної кампанії відіграли плакати Закарпатської крайової організації КПЧ. Їх збереглося багато. Деякі з них ми розглянемо нижче.

На одному з плакатів 1924 р. (рис. 2) зображені селяни, запряжені в плуг, за якими іде товстий землевласник, селян підганяють піп і соціал-демократ¹¹. Над цим малюнком — червона зірка та дві червоні одиниці — номер кандидатського бюлетеня комуністів; внизу його — короткий текст (українською і угорською мовами): «Аграр-буржуй: Лишь тягай, простаче, буде спирта! Поп: На земли тягай ярмо, твое буде небесное царство! Социал-демократ: Главное дело — обманство и хосен! Земледелец: Комунисты (большевики), помогите!» Ще нижче заклик українською і угорською мовами: «Если не хочете остатися яронными скотами богатых, голосуйте на канд. листу Комунистичной (большевицкой) Партии, число 1». Плакат видано в літографії Лама Елемера в Ужгороді. Із плаката видно, проти кого спрямована агітація комуністів. Поміщики, куркулі і духовенство — ось кровопивці сільських трударів, говорили вони. Додавши до них ще й соціал-демократа, комуністи тим самим викривали зрадницьку роль соціал-демократів щодо народних мас, їх брехливі обіцянки, показували, що вони за одне з гнобителями. Комуністи указували трудящим шлях, яким треба йти, і кого треба підтримувати. З плаката довідуємося про номер комуністичного бюлетеня під час виборів до парламенту в 1924 р.

Дещо подібний до цього другий передвиборний плакат 1924 р., випущений тією ж літографією (рис. 3). На ньому зображено корову, прив'язану перед пустими яслами. Її ссуть відгодовані фігури. Вгорі — червона зірка і дві одиниці. Під зображенням репліка: «Дойная корова богатых — земледелец: Все таки жирны, а все-таки мою кровь хотят». Далі заклик: «Если не хотите остатися дойними коровами богатых, голосуйте на канд. листу Комунистичной (большевицкой) партии, число 1». Незважаючи на схематизм зображення, плакат передавав становище трудящих яскраво і правдиво. Але власті не дозволили розповсюджувати цей плакат і конфіскували його як «небезпечний і такий, що збуджує ненависть до окремих класів суспільства та загрожує громадському спокою й порядку»¹². Поліцейська дирекція Ужгорода затримала до з'ясування 3 тис. екземплярів плаката, замовлених секретарем Ужгородської комуністичної організації Германом Феєром¹³.

Широко використовувався ще один передвиборний плакат 1924 р., надрукований в літографії Лама Елемера. У центрі — зображення робітника, закутого у кайдани і зв'язаного ланцюгом, один кінець якого держить товстий буржуй, а другий прикріплений до багнета рушниці, встромленої у землю. До нього наближається інший робітник, який держить у руці п'ятикутну зірку з серпом і молотом, а в другій — одиницю (номер бюлетеня комуністів) і закликає голосувати за № 1. Ззаду нього маячить фігура жандарма. У верхній частині плаката українською та угорською мовами заклик: «Трудящі! Ваше місце в комуністичній більшшовицькій партії». Нижче — заклик чеською мовою: «Трудящі! За комуністичну більшшовицьку партію!»¹⁴

Отже, плакат мав дві мети: агітувати за вступ до комуністичної партії і закликати до голосування за неї на виборах. Художник виразно зобразив становище трудящих мас, обплутаних різними повинностями, на-

¹¹ Закарпатський облдержархів, колекція плакатів, № 53.

¹² Там же, ф. 29, оп. 3, спр. 424, арк. 263.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 112, арк. 196.

логами, кредитами, показав залежність трудящих від буржуазії і властей, що тримаються на багнетах і жандармах, а також викрив буржуазні «свободи», які так афішувались правлячими колами.

За розпорядженням політичного управління Підкарпатської Русі на всіх розповсюджувачів цього плаката були заведені судові справи¹⁵. У багатьох містах (Севлюші, Хусті та ін.) вивішувати плакат було заборонено, а виявлені примірники конфісковано. Незважаючи на це, він

Рис. 4.

з'явився в усіх містах Закарпаття і в багатьох селах (Солотвино, Біла Церква, Грушеве, Довге, Кошелеве, Теремля, Батеве, Волове та ін.)¹⁶. Із донесень окружних управлінь Великого Севлюша від 28 лютого 1924 р., Хуста, Тячева, Волового, жупного управління в Севлюші довідуємося про окремі імена розповсюджувачів. Це — Микола Сидоряк (Хуст), Федоранич (Великий Севлюш), Захарович (Солотвино)¹⁷ та ін.

У 1925 р. проходили перевибори до чехословацького парламенту. Реакційні буржуазно-націоналістичні партії Закарпаття намагалися взяти реванш за поразку в 1924 р. Власті посилили переслідування комуністів, значно ускладнили умови легальної діяльності для прогресивних організацій, готували розпуск компартії. Комуністи змушені були вести агітаційну і пропагандистську роботу нелегально і напівлегально. Та незважаючи на всі підступи властей, компартія зуміла зберегти свій вплив у масах — її посланці одержали 76702 голоси.

Поки що пощастило виявити тільки один передвиборний плакат 1925 р. (рис. 4). На ньому зображено земну кулю, поділену на дві частини — червону і чорну. В обох зображено робітника і селянина за працю. В чорній половині бовваніє постать нагядача — символ важкої підневільної праці. Зовсім інша картина на червоній частині — вільна, щаслива праця на визволеній землі¹⁸. Зверху заклик: «Голосуйте на кандидатський лист Комунистичної партії (секції III Інтернаціонала),

¹⁵ Закарпатський облдержархів, ф. 15, оп. 3, спр. 946, арк. 3, 4.

¹⁶ Там же, арк. 6—13.

¹⁷ Там же, арк. 4, 6, 8, 9, 13.

¹⁸ Там же, ф. 31, оп. 3, спр. 40, арк. 2.

число 15». Нижче — пояснення до зображення: «Земля черной реакції, где все принадлежит буржуазным дармоедам»; вгорі: «Освободейна червонна земля, где все принадлежит трудящимся». Заклик і пояснення написані і угорською мовою. Плакат видано в Ужгороді, у друкарні К. Музика.

Передвиборні плакати 1935 р. мають яскраво виражений антифашистський характер. У цей час над Європою нависли чорні хмари фашизму. В Чехословаччині піднімали голову фашистські партії, які очолювали Гейнлен, Глінка, Крамарж. На Закарпатті їх підтримували партії Фенцика і Бродія. Комуністи Чехословаччини і Закарпаття розгорнули широку боротьбу проти загрози війни, за створення єдиного народного фронту, за згуртування всіх демократичних сил. Вони використовували для цього передвиборну агітацію. У циркулярі Закарпатського крайового комітету КПЧ до всіх районних партійних комітетів про організацію передвиборної кампанії вказувалося: «1. Порівняно з тим, що випустять ворожі партії, ми маємо можливість видати дуже мало виборчого матеріалу, а тому треба так організувати його поширення, аби читали якнайширші трудящі маси. Треба мати на увазі, що жандармерія буде забирати навіть наш легальний матеріал. 2. Вивішування плакатів треба організувати так, аби народ їх видів (коли вийдуть з церкви і т. д.), а головне — в останній тиждень перед виборами»¹⁹.

Комуністи Закарпаття, борючись проти буржуазних партій, головний удар спрямували проти фашистської партії Фенцика — Руської національної автономної партії (РНАП). Демагогією про автономію вона прикривала свої справжні цілі — встановлення фашистського режиму. Викриттю її суті був присвячений один із передвиборних плакатів 1935 р.²⁰ На ньому зображено Фенцика, який виступає з промовою, галасуючи, очевидно, «про бідний карпаторуський народ» (рис. 5). Позаду цього «народного захисника» стоять польський пан, що дає йому злоти, і чеський фінансист Прайс, один з натхненників чеських фашистів, який вручає крони. Простягнувши руки назад, Фенцик бере гроші від обох. На рукаві закарпатського лідера фашистів пов'язка з цифрою 16. Текст плаката: «Таким є Фенцик «мучеником» за «карпаторуський народ». Бере злоти від польських імперіалістів і бере коруни від Прайса, Крамаржа, Годача і Стрібельного. Хочє допомогти чеським капіталістам кинути трудяще населення Підкарпаття у фашистське пекло». Тут же заклик: «На фашисту Фенцика (на кандидатку ч. 16) не дайте ані одного голосу! Голосуйте всі кандидаткою ч. 4». Плакат видано в друкарні К. Музика в Ужгороді (видавець Ю. Гаджега).

Дуже близький за змістом до розглянутого інший плакат (рис. 6). На підставці, яку підтримують польський шляхтич і угорський поміщик, сидить фігура, яка бере однією рукою польські злоти, а другою угорські асигнації. Замість голови зображено кулю з цифрою 7/16²¹.

Ці плакати допомагають нам краще розібратися в тактиці закарпатських комуністів у час, коли з'явилася реальна загроза фашизму. Крім того, вони показують справжні цілі закарпатських фашистів, їх зрадницьку роль щодо народу, зв'язки з фашистами інших країн. Недаремно під час виборів до парламенту в 1935 р. партія Фенцика об'єдналася в один блок з чеськими фашистами (Крамаржа та ін.).

Плакати зривали маску з іншого «благодійника» «карпаторуського народу» — автономно-землеробського союзу, очолюваного в той час Бродієм. Цифра 7 на кулі, що замінює голову на плакаті, — це номер кандидатського бюлетеня цієї реакційної профашистської партії, агентури хортистського режиму на Закарпатті. Під час виборів ця партія об'єд-

¹⁹ Шляхом Жовтня, т. 4. Ужгород, 1964, стор. 123.

²⁰ Закарпатський облдержархів, колекція плакатів, № 106.

²¹ Там же, № 109.

налася в один блок з словацькими фашистами, очолюваними католицьким священником Глінкою. Комуністи правильно зробили, зобразивши, як бродіївці одержують гроші від польської шляхти та угорських землевласників. Розуміючи небезпечність цих партій, комуністи розгорнули широку агітацію насамперед проти них.

Цінність плакатів як джерела полягає ще й у тому, що завдяки їм довідуємося про номери кандидатських бюлетенів партій (4 — номер

Рис. 5.

бюлетеня комуністів, 16 — фенциківців; 7 — автономно-землеробського союзу), встановлюємо місце видання плакатів, їх видавців (зокрема, останній також надруковано в друкарні К. Музика в Ужгороді, видавець комуніст Ю. Гаджега, редактор «Карпатської Правди», редакція якої розміщувалась у той час у Мукачевому, вул. Інтернатська, № 12).

Компартія Чехословаччини провадила тижні і місяці преси, основним завданням яких було залучення якомога більше передплатників, розповсюдження газет, проведення грошових зборів і т. д. Такий тиждень проведений з 25 грудня 1921 р. до 2 січня 1922 р. по всій Чехословаччині. Тоді було випущено плакат, на якому зображено робітника, що розкидає газети «Правда», «Руде право» та ін. Внизу — заклик чеською, німецькою, словацькою, угорською і польською мовами: «Читайте і розповсюджуйте комуністичний друк!» Плакат цінний тим, що на ньому перелічено комуністичні газети, в тому числі й ті, що виходили на Закарпатті: «Правда» і «Мункаш Уйшаг» («Робітнича газета»). На плакаті не зазначено ні прізвища художника, ні друкарні. Очевидно, його випустили в Празі, звідки доставили на Закарпаття і розповсюдили в багатьох містах і селах²².

Трудащі Закарпаття, керовані Комуністичною партією, щорічно відзначали інтернаціональне свято трудящих — 1 Травня, заявляючи свій протест проти соціальних і національних утисків, безробіття, зменшення заробітної плати, дорожнечі, виступаючи проти війни, військової небезпеки, на захист Радянського Союзу.

²² Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 200, арк. 39.

Рис. 6.

З святкових плакатів найбільш цінним є першотравневий плакат 1927 р. Берегівського осередку КПЧ, виданий в ужгородській друкарні «Вікторія»²³. Він складається з двох частин: одна подана угорською мовою, друга — чеською. В центрі його напис «1 Травень». Далі йде заклик: «Перший травень цього року має бути вирішальним у боротьбі за існування, за прожиточний мінімум, за роботу. Сила в єдності. Організуємо на 1 Травня 1927 р. єдиний фронт робітників і селян усіх міст і сіл усіх національностей! На 1 Травня покажімо буржуазії, що ми сильніші!» Потім викладено програму проведення дня 1 Травня в м. Береговому. З плаката видно, що трудовий народ не тільки святкував, а й висував свої вимоги. У час, коли насувалась грізна економічна криза, згорталось промислове виробництво, боротьба за право на працю була першочерговим завданням для компартії трудящих. Значення плаката полягає ще

²³ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 723, арк. 105.

Рис. 7.

й у тому, що на ньому подана програма проведення свята, завдяки чому можемо скласти уявлення про його хід.

Першотравневий плакат підготував також Ужгородський осередок КПЧ і видав у друкарні «Некидаг» у Мукачевому (рис. 7)²⁴. На ньому зображений сурмач, який скликає трудящих на першотравневу демонстрацію: «Збирайтесь на 1-ше Травневу демонстрацію!» Нижче — програма: «Ужгороді 30 квітня (апріля) вечером в 7 годині демонстрація з музикою. На 1 мая рано в 9 годині збірка на Масарикивській площі. Демонстрація в 10 годині. 11 годині публічні збори й заложення каменя на робітничий дім на [площі Корятовича]». Наприкінці заклик: «Працюючі! Демонструйте свою силу проти голоду, злиднів, безробіття, податкових тягарів, земельного голоду, національного пригнічення, проти буржуаз-

²⁴ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 723, арк. 105.

Рис. 8.

но-соціалфашистської урядової коаліції, проти імперіалістичної війни, на оборону Радянського Союзу, за владу працюючих! Комуністична партія». Плакат виконано червоною фарбою. Зміст його досить виразний, а тому про значення не доводиться говорити.

Трудаці Закарпаття періодично відзначали важливі дати в житті народів Радянського Союзу. В листопаді 1927 р. все прогресивне люدتво святкувало 10-ту річницю перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. З великим піднесенням цю славу дату відзначали й закарпатці. В містах і селах проходили святкові демонстрації і мітинги під лозунгами: «Слава революції!», «Хай живуть більшовики!», «Слава Червоному Жовтню!» Прості трудівники раділи з успіхів радянських людей у соціалістичному будівництві, мріяли про своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною.

З нагоди цієї величної дати комуністи випустили плакат — велике яскраве полотно із зображенням В. І. Леніна, що стоїть на земній кулі

(рис. 8) ²⁵. З обох боків написи. З лівого — заклик: «Робітники та селяни, єднайтеся!» (українською й угорською мовами); з правого — під червоною зіркою з серпом і молотом: «10 літ влади робітників та селян у Радянському Союзі», а нижче — «1917—1927». Плакат надруковано у Празі, про що свідчить напис чеською мовою «Видавництво КПЧ. Друкарня Ярослава Гофмана, Карлін, Краловська, 15». Він, безперечно, готувався і для Закарпаття. Свідченням цього є написи українською і угорською мовами.

Під гаслом єдності дій комуністи готувалися відсвяткувати 20-ту річницю Жовтня. Крайком рекомендував партійним осередкам добиватися спільного виступу з представниками усіх демократичних сил, що до деякої міри вдалося. У цей час у друкарні «Школьная помощь» в Ужгороді було випущено плакат. На ньому зображено море людських голів, над якими височать жінка і чоловік. Вони держать серп і молот (скульптура Мухіної). Над ними написи: «Союз ЧСР — СССР охраняет мир и республику», «20 лет СССР». Нижче, як і в попередніх плакатах, подано програму святкування роковин Жовтня в Ужгороді. Плакат комуністи видали разом з миською просвітною радою ²⁶.

Плакати, які в свій час були одним з дійових засобів агітації і пропаганди Закарпатської крайової організації КПЧ, є цінним джерелом для вивчення її діяльності в різні періоди.

С. С. Герасименко

ПЛАКАТЫ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЗАКАРПАТСКОЙ КРАЕВОЙ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
В 20—30-х годах XX в.

Резюме

Упорная борьба трудящихся Закарпатья под руководством коммунистов в 20—30-х годах XX в. за свое социальное и национальное освобождение, за воссоединение с Советской Украиной широко отражена в тогдашних коммунистических плакатах, ныне хранящихся в фондах Закарпатского облгосархива.

Плакаты являются ценным источником при изучении деятельности Коммунистической партии, помогают лучше понять тактику партии в разные периоды ее деятельности.

Н. Л. Проскура

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПЕРЕПИСИ 1916—1917 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

На початку XX ст. Росія переживала глибоку аграрну кризу, що викликала розорення і знедолення селянства. Перша світова війна, різко погіршивши становище бідняцько-середняцьких господарств, призвела до їх пролетаризації.

Аграрні відносини в окремих районах Росії мають свої особливості. У цьому плані певний інтерес становить Харківська губернія, де, як відомо, з початку XX ст. і до перемоги Великого Жовтня селянство досить часто піднімалось на революційну боротьбу. Вивчення аграрних відносин у губернії дає можливість з'ясувати причини такої активності і ті умови, за яких відбувалося формування союзу робітників і селян, що відіграв велику роль у перемозі Радянської влади на Харківщині та впровадженні в життя ленінського Декрету про землю.

²⁵ Закарпатський облдержархів, колекція плакатів (без номера).

²⁶ Там же, № 392.

Під час першої світової війни царський уряд вирішив брати на облік і регулювати продовольчі ресурси, сировину. З цією метою влітку 1916 р. був проведений Всеросійський сільськогосподарський перепис, який охопив усі селянські і приватновласницькі господарства, за винятком тих, що знаходилися на окупованій ворогом території. Збиралися дані про населення, худобу та посіви. Результати перепису були опубліковані в 1916—1917 рр. в трьох випусках¹. Матеріали про Харківську губернію включені у випуск I — «Европейская Россия».

Та для детального аналізу аграрних відносин опублікованих результатів цього перепису недостатньо. Адже всі селянські господарства в збірнику були включені в одну рубрику. Процес майнової диференціації не знайшов тут відображення. Поміщицьких господарств окремо не виділено. Вони подані в загальній графі: «приватновласницькі». Все це ускладнило їх дослідження.

Центральні органи влади незабаром відчули недоліки перепису. Дальше загострення продовольчої кризи, наростання селянської боротьби за землю поставили на порядок дня питання про новий сільськогосподарський перепис населення. Він проводився земськими статистиками після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Крім даних, що збиралися під час перепису 1916 р., сюди увійшли відомості про найману робочу силу, селянські промисли і сільськогосподарський реманент. Та аграрний рух, що розгортався по всій країні, в ряді випадків не дав можливості досить точно описати всі господарства.

У 1921 р. Центральне статистичне управління опублікувало матеріали перепису 1917 р. по 52 губерніях і областях, у тому числі і по Харківській². Було подано дані про населення, використання найманої робочої сили, селянські промисли, худобу, розміри посівів та землеволодіння.

У 1923 р. були видані результати перепису 1917 р. по повітах 57 губерній і областей³. Проте це видання порівняно з попереднім було менш повним, бо з нього виключили матеріали про кількість господарств без наявних робітників, розподіл найманих робітників за віком, показано не всі посіви тощо.

У 1931 р. на Україні опублікували результати вибіркового комбінаційних підрахунків на основі матеріалів перепису 1917 р.⁴ Вони включали дані про землеволодіння і землекористування, розшарування в українському селі, забезпеченість господарств худобою. Ці підрахунки проводилися по таких великих районах України: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ. Усе це створює незручності для дослідження аграрних відносин по окремих губерніях. Правда, в збірнику вміщено матеріали про розшарування селянських господарств, землекористування та наявність худоби в Сумській, Харківській та Куп'янській округах, що є дуже цінним для вивчення процесу диференціації селян. Але ці дані не відбивають усього становища по губернії в її межах на 1917 р.

У відділі перепису ЦСУ залишалися неопубліковані матеріали про використання праці військовополонених і біженців; общинне, хутірське, відрубне землеволодіння; розшарування селян. Поступово всі ці справи в центральних архівосховищах були знищені і, таким чином, загинули для історичної та економічної науки⁵.

¹ Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года (по подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями), вып. I. Пг., 1916; вып. II. Пг., 1917; вып. III. Пг., 1917.

² Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям. — Труды ЦСУ, т. V, вып. I. М., 1921.

³ Поуездные итоги сельскохозяйственной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. — Труды ЦСУ, т. V, вып. 2. М., 1923.

⁴ Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. Харків, 1931.

⁵ А. М. Анфимов. Российская деревня в годы первой мировой войны. М., 1962, стор. 16—17.

Проте дослідникам аграрних відносин на Харківщині пощастило. Ще в 1920 р. в Харкові було опубліковано матеріали перепису 1917 р. по губернії⁶. Сюди увійшли дані про селянські господарства, про чоловіків, мобілізованих на фронт, найманих робітників, біженців, військовополонених, зайнятих у сільському господарстві; про забезпеченість сільськогосподарським інвентарем, землеволодіння. Цінними у згаданій публікації є відомості про розшарування селянства за користуванням орною землею. Всі відомості подано в збірнику по повітах, що дуже зручно для дослідження. Недоліком цього видання є те, що матеріали про приватновласницькі господарства опубліковані не були. Це значно ускладнює вивчення відносин між поміщиками і власниками економік, з одного боку, та селянами — з другого.

Деякі матеріали названих сільськогосподарських переписів, надруковані в ряді статистичних збірників, частково використані в даній статті.

Вивчення еволюції аграрних відносин на Харківщині в останні роки перед соціалістичною революцією полегшується тим, що в губернії безпосередньо перед початком війни (в 1913 р.) було проведено подвірний перепис, що охопив 10 повітів. У одинадцятому, Старобільському повіті цієї роботи не проводили, оскільки його переписували в 1905 р.

Отже, порівнюючи наслідки всіх переписів, можна виявити зміни, що відбулися в селах під час війни, дослідити становище та деякою мірою взаємовідносини селянських і приватновласницьких господарств Харківської губернії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Переписом 1917 р. на Харківщині було охоплено 461 644 селянських, 2182 приватновласницьких та 129 інших неселянського типу господарств⁷. Селянам губернії належало 2172 тис. десятин надільної землі, з них 1197 тис. десятин в общинному володінні, 805 тис. десятин закріпленої в особисту власність общинної землі і 170 тис. десятин у подвірноспадковому володінні⁸. На основі цих даних можна зробити висновок, що хоч як місцеві органи влади не вихвалялися успішним здійсненням столипінської аграрної реформи, вона не змогла відразу остаточно зруйнувати общину. Майже половина селянських дворів (224 тис.) залишили свою землю в общинному землеволодінні. Лише 78 тис. господарств, закріпивши за собою надільну землю (общинну або подвірноспадкову), вийшли на відруб, 6 тис. — на хутори.

Одним із завдань нового землеустрою, що проводився царизмом, було знищення черезсмужжя, яке заважало економічному розвитку сільського господарства. Проте ліквідоване воно не було. Черезсмужжя збереглося повсюдно в общинному землеволодінні та в 121 тис. тих господарств, які закріпили наділи в особисту власність⁹. Всі ці дані підтверджують, що аграрна реформа Столипіна в губернії далеко не була завершена. Через постійні протести селян на Харківщині царизм прийняв у 1916 р. рішення про припинення землевпорядкувальних робіт.

Сільськогосподарські переписи та інші важливі відомості дають нам змогу зробити висновки про землеволодіння селян. У 1917 р. вони мали, крім надільної, 568 тис. десятин купленої землі. На жаль, в опублікованих матеріалах відсутні дані про розподіл купленої землі між селянами. Відомо лише, що її мали 97 тис. господарств — п'ята частина¹⁰. Основна

⁶ Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губ. Харьков, 1920.

⁷ Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 130.

⁸ Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губ., стор. 4—6.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 6, 7.

ж маса селян не змогла розширити свої володіння, оскільки ціни на землю були високі, а коштів на купівлю землі вони не мали.

За даними перепису 1917 р., у Харківській губернії вже було 44 тис. безземельних господарств (9,8%)¹¹, а в 1913 р. їх налічувалося близько 23 тис. (6,8%)¹². Отже, за роки першої світової війни кількість безземельних господарств майже подвоїлась. Війна призвела до зубожіння бідняків. Вони, втративши землю, перетворилися в злидарів, поповнюючи ряди сільського пролетаріату.

Поряд із збільшенням кількості безземельних зросло число безпосівних господарств. Якщо в 1913 р. їх було 14%¹³, то в 1917 р.— 23%¹⁴. Причиною цього було погіршення матеріального становища і різке зменшення робочої сили на селі.

Перша світова війна призвела до зміни забезпечення господарств тяглом і худобою. Якщо, за статистичними даними, в 1913 р. в Харківській губернії було 560 тис. коней і 750 тис. голів великої рогатої худоби¹⁵, то в 1917 р., за матеріалами перепису коней стало 609 тис., а великої рогатої худоби — 552 тис. голів¹⁶. Отже, на Харківщині дещо зросло число коней. Причому це стосується саме селянських господарств, бо в приватновласницьких, навпаки, кількість коней за роки війни зменшилась (1912 р.— 68,5 тис., 1917 р.— 34 тис.)¹⁷.

Зміни в забезпеченні селян великою рогатою худобою пояснюються насамперед дальшим розоренням бідняцьких господарств. За роки війни на Харківщині число селянських господарств, що не мало корів, зросло на 37,5% і дорівнювало 168 тис.¹⁸ А куркулі, користуючись тим, що губернія була розташована недалеко від фронту, дуже вигідно збували військовим інтендантам велику рогату худобу на м'ясо. Все це і вело до зменшення її загальної кількості.

Водночас за роки війни в губернії зросло число господарств, що зовсім не мали тяглової сили. Якщо в 1913 р. їх було 26,9%, то в 1917 р. стало 34,9%¹⁹. Обов'язкове постачання коней в армію, продаж їх або падіж через відсутність кормів вели до зростання кількості безкінних господарств і, отже, дальшого зубожіння бідноти. Куркулі ж, маючи гроші, прикуповували коней, забракованих для армії, у біженців, що прибували на Харківщину з фронтової смуги, та у сільської бідноти.

Поряд з робочою худобою в сільському господарстві велику роль відіграють знаряддя праці. Незважаючи на те, що в роки столипінської аграрної реформи значно зріс попит на удосконалений сільськогосподарський реманент (кількість його в губернії збільшилася), перепис 1917 р. виявив, що 44,19% господарств не мали цих знарядь²⁰. Отже, майже

¹¹ Погубернские итоги Всесоюзной сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 1, стор. 55.

¹² Земские подворные переписи 1880—1913. Составили З. М. и Н. А. Савицкие. М., 1926, стор. 245.

¹³ Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. Харьков, 1918, стор. 75.

¹⁴ Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 1, стор. 55.

¹⁵ Обзор Харьковской губернии 1914 г. Харьков, 1914, стор. 6.

¹⁶ Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 132.

¹⁷ Сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923, стор. 193; Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 132.

¹⁸ Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 131.

¹⁹ Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии, стор. 6; Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 1, стор. 54—55.

²⁰ Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 1, стор. 60.

половина селянських господарств змушена була, обробляючи землю, користуватися старим дідівським реманентом або на кабальних умовах позичати його у багатіїв. Порівняння селянських і приватновласницьких господарств щодо забезпеченості удосконаленими знаряддями показує, що останні мали його значно більше. У селян на один плуг припадало в середньому 1,9 господарства, на сівалку — 11, на молотарку — 22 господарства. А у поміщика та інших приватних землевласників на одне господарство в середньому припадало 8 плугів, 4 сівалки та на кожне друге — молотарка ²¹.

Проте перепис 1917 р. показує, що не всі приватновласницькі господарства були однаково забезпечені удосконаленим реманентом. 22% їх не мало будь-яких знарядь ²². Такий же процент і безпосівних приватновласницьких господарств. Свою землю вони здавали селянам для обробітки і, користуючись високими орендними цінами, одержували прибутки без жодних турбот.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві вів до широкого застосування найманої робочої сили. Сільськогосподарський перепис 1917 р. свідчить, що в губернії наймали строкових робітників 9468 селянських та 1833 приватновласницькі господарства. Куркулі наймали 14 675 робітників, а приватновласницькі господарства — 25 285 ²³. Якщо одне заможне селянське господарство в середньому використовувало працю одного, рідше — двох батраків, то приватновласницьке господарство — 12—13, тобто в останніх під час війни були сприятливіші умови для ведення господарства.

Як показують матеріали переписів, загальна кількість наймитів у заможних селянських господарствах порівняно з 1913 р. залишалася без змін. Та якісний склад цієї категорії населення став інший. Змінилося співвідношення чоловіків і жінок. Якщо в 1913 р. серед найманих робітників чоловіків було більше від жінок у 2,3 раза, то в 1917 р. — в 1,9 раза ²⁴. Збільшилося число підлітків-наймитів. Вони становили четверту частину всіх найнятих селянськими господарствами губернії робітників. Серед наймитів з'явилися біженці, евакуйовані з губернії, де проходили воєнні дії. В куркульських господарствах використовувалася праця військовополонених — вони становили п'яту частину наймитів. Правда, як показують архівні матеріали, органи влади в першу чергу направляли військовополонених до дворян та власників економій. Але частина їх потрапляла і в куркульські господарства. Отже, завдяки використанню праці жінок, дітей, військовополонених, біженців багатії виходили з скрутного становища.

Господарства середняків та бідноти опинилися в тяжких умовах. На 1917 р. у Харківській губернії було мобілізовано до армії 340 тис. селян, 134 тис. господарств залишалось зовсім без чоловіків робочого віку ²⁵. Це негативно відбилося на становищі основної маси сільського населення, на їх господарствах.

Продовольче питання під час війни досягло надзвичайної гостроти. Продуктів, і особливо хліба, в країні не вистачало. Матеріали переписів 1916 та 1917 рр. свідчать, що на Харківщині, яка була однією з важливих зернових губерній Росії, відбулося скорочення посівних площ. Якщо

²¹ Обчислення зроблені на основі даних, уміщених у збірнику «Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям». — Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 132—133.

²² Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям. — Труды ЦСУ, т. V, вып. 1, стор. 60.

²³ Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. — Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 131.

²⁴ Земские подворные переписи 1880—1913 гг., стор. 239; Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губ., стор. 2—3.

²⁵ Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губ., стор. 2—3.

в 1913 р. вони становили 2279,1 тис. десятин, то в 1916 р.— 1966,0 тис., а в 1917 р.— 1963,4 тис. десятин²⁶. Аналіз селянських та приватновласницьких посівів показує, що розмір їх змінювався неоднаково. В 1917 р. селянські посіви скоротилися порівняно з попереднім роком на 23 тис. десятин, а приватновласницькі та інші неселянського типу господарства розширили посіви на 21 тис. десятин²⁷.

Розміри посівних площ з окремих культур підтверджують, що посіви озимих культур, висіяних восени 1916 р., зросли. Збільшення посівних площ можна, очевидно, пояснити тим, що у приватновласницьких господарствах дворяни, боячись народного гніву, намагалися допомогти царизму вийти з продовольчої кризи. Зате посіви ярої пшениці, картоплі, цукрових буряків різко скорочуються. Лютнева буржуазно-демократична революція налякала поміщиків, посіяла невпевненість. Селяни Харківщини відразу ж після повалення самодержавства виступили з відкритою вимогою конфіскації поміщицьких земель. Тому приватні власники не намагалися справитися з весняними сільськогосподарськими роботами. Куркулі також відмовлялися від оренди приватновласницької землі, скорочуючи посіви. Вони сподівалися, що незабаром зможуть прибрати безплатно всю поміщицьку землю до своїх рук. Та найбільше скорочення посівних площ пояснюється дальшим зубожінням селян, зростанням кількості безпосівних і безкінних господарств.

Таким чином, аналіз матеріалів сільськогосподарських переписів показує, що перша світова війна найболючіше відбилася на становищі господарства бідняків. Вона призвела до розорення основної маси селян, їх пролетаризації. Матеріали переписів свідчать, що столипінська аграрна реформа не могла задовольнити більшість селян. Переписи 1916 та 1917 рр. показують, що в Росії під час війни ще більше загострилося аграрне питання, що об'єктивні передумови для нової революції склалися не тільки в промислових центрах, а й на селі.

Н. Л. Проскура

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПЕРЕПИСИ 1916—1917 гг. КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Резюме

На основании материалов переписей и других статистических источников в статье исследуется влияние первой мировой войны на развитие социально-экономических отношений в Харьковской губернии. В частности, рассматривается обострение аграрного кризиса и классовых противоречий в селах губернии накануне Великой Октябрьской социалистической революции.

В. Н. Жу., З. М. Суховська

ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІСКРІВСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛТАВЩИНІ

Про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині, про їх зв'язки з В. І. Леніним, Н. К. Крупською, редакцією «Искры», про внесок Полтавщини у боротьбу за створення бойової марксистської партії про-

²⁶ Сельское хозяйство России в XX веке. М., 1923, стор. 79.

²⁷ Сборник статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний. Одесса, 1921, стор. 6; Поуездные итоги сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.— Труды ЦСУ, т. V, вып. 2, стор. 132.

летаріату, в справу розвитку революційного робітничого руху розповідає чимало архівних матеріалів і друківаних джерел.

Про те, яку велику увагу приділяли В. І. Ленін та Н. К. Крупська полтавським іскрівцям, говорить в листах В. І. Леніна до М. Е. Баумана від 24 травня 1901 р.¹ та 26 червня 1901 р.² і до Г. М. Кржижановського від 27 січня 1903 р.³ Про це ж розповідають і понад 50 листів, надісланих Н. К. Крупською адресатам «Искры» в Полтаві — Л. М. Радченко, Л. П. Коршуновій, А. І. Штесселю та іншим, вміщених у збірнику документів і матеріалів «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)» (К., 1964) та близько 200 різних кореспонденцій, поданих у збірнику документів у трьох томах «Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг.» (М., 1969—1970). Тут же є й адреси явок у Полтаві та адреси для листування.

Зв'язки «Искры» з Полтавщиною, створення та діяльність Полтавського і Кременчуцького комітетів РСДРП, надходження від них коштів, селянські виступи та страйки робітників на Полтавщині відбито у багатьох номерах партійних органів с соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.)» (К., 1964) та близько 200 різних кореспонденцій, поданих у збірнику документів у трьох томах «Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг.» (М., 1969—1970). Тут же є й адреси явок у Полтаві та адреси для листування.

Цікаву розвідку під назвою «Ленінська «Искра» на Полтавщині» про діяльність іскрівських організацій Полтавщини безпосередньо за матеріалами газети «Искра» надрукував історик А. Фремс⁴.

Чимало документів про діяльність іскрівців у Полтавській губернії зберігає Полтавський обласний архів. Зокрема, вони є у фондах: Канцелярії полтавського цивільного губернатора (ф. 83), Полтавської губернської тюремної інспекції (ф. 319), Полтавського міського поліцейського управління (ф. 351), Прокурора Полтавського окружного суду (ф. 138). Окремі відомості з цього питання можна знайти серед матеріалів особливого відділу фонду Департаменту поліції (ф. 102), що зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР та у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР: Полтавського губернського жандармського управління (ф. 320), Розшукового пункту Полтавського губернського жандармського управління (ф. 321), Київського губернського жандармського управління (ф. 274), Південно-Західного районного охоронного відділення (ф. 276), Київського охоронного відділення (ф. 275) та багатьох інших.

Деякі з цих документів були опубліковані в журналі «Красный архив»⁵ та в огляді Т. Слюдикової «Поширення творів В. І. Леніна на Україні (1895—1914 рр.)»⁶. Проте основна маса документальних матеріалів залишається ще не дослідженою.

Даний огляд є спробою розкрити зміст джерел про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині.

З листів В. І. Леніна і Н. К. Крупської до полтавських адресатів «Искры» та інших документів дізнаємося, що члени полтавської іскрівської організації одержували «Искру» й іншу революційну літературу з Женев, Петербурга, Харкова, Києва. «Искра» і твори Леніна надходили на Полтавщину різними шляхами: через Кишинів, Львів—Теофіполь

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 44.

² Див. там же, стор. 52.

³ Див. там же, стор. 112—113.

⁴ «Зоря Полтавщини», 15 березня 1960 р.

⁵ «Красный архив», 1941, № 1 (104), стор. 19.

⁶ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 2 (40), стор. 62—82, № 3 (41), стор. 55—70.

(на Волині) — Київ, Варну—Одесу, Мінськ, Вільно, Лібаву вони доставлялися в Кременчук, Полтаву, Прилуки та інші міста.

Полтавська та Кременчуцька групи іскрівців мали свої гектографи, на яких передруковували листівки та іншу нелегальну літературу. Вони поширювали її на місці, а також відправляли в Казань, Самару, Вологду, Уфу, Петербург, Москву.

Перша група сприяння «Искре» на Україні була створена в Полтаві 1900 р. Для цього були свої причини. В кінці XIX — на початку XX ст. в Полтаві не було великих фабрик і заводів. Робітничий клас був нечисленний. Полтавщина залишалась відсталою аграрною губернією. Тому з точки зору вірних слуг самодержавства вона була найзручнішою для засилання сюди різних неблагонадійних елементів, яким заборонялося жити в столицях, університетських містах та в значних промислових центрах. Відомий письменник В. Г. Короленко, який прожив у Полтаві багато років, так писав про це у своєму «Щоденнику»: «Коли уряд боровся з марксизмом..., він вважав Полтаву найзручнішим місцем заслання: немає фабрик та заводів, немає робітників... І ось землеробська Полтавщина переповнилась всілякого роду «неблагонадійними елементами»... Тут і виключені студенти, і колишні засланці, «позбавлені столиць», і робітники, зіслані за страйки та участь у безпорядках!»⁷.

Цілком зрозуміло, що й на Полтавщині вони не припиняли своєї революційної діяльності, підтримували тісні зв'язки з соціал-демократами інших міст України й Росії. На активізацію їх діяльності мало великий вплив прибуття на Україну Н. К. Крупської, яка приїжджала сюди в 1896 р. за завданням В. І. Леніна для переговорів з місцевими соціал-демократами. У своїй праці «Союз боротьби за визволення робітничого класу» Н. К. Крупська згадує: «Влітку 1896 року я виїхала до Києва, щоб домовитися про видання загальноросійської газети і про підготовку до з'їзду партії. Я повинна була побачити Віру Кржижановську і Тучапського. Але, заїхавши спочатку в Полтаву, зустріла там Тучапського, Рум'янцева, А. Лур'є, Саммера і про все домовилась в Полтаві»⁸. Все це й зумовило те, що на Псковській нараді (квітень 1900 р.), де йшлося про видання «Искры», було намічено створити один з опорних пунктів її у Полтаві.

Про людей, які утворили полтавську іскрівську організацію, дізнаємося з документів Полтавського облдержархіву. У фонді «Канцелярія полтавського цивільного губернатора» знаходимо чимало документів про так званих «політично неблагонадійних» осіб, зісланих на Полтавщину за політичну діяльність⁹.

Група сприяння «Искре» в Полтаві — одна з перших іскрівських груп в Росії — була створена після Псковської наради за вказівкою В. І. Леніна. Спочатку до групи входили вислані з Петербурга за революційну діяльність В. П. Ногін, М. В. Завойко, Л. П. Коршунова, П. Ю. Шехтман, В. П. Шкляревич, колишній студент Харківського університету А. І. Штессель, ветеринарний лікар Полтавської земської управи С. О. Грюнер та ін. В серпні 1900 р. в Полтаву прибула з Пскова Л. М. Радченко, яка очолила групу. Весною 1901 р. вона переїхала до Харкова, а керівництво групою перейшло до А. І. Штесселя, за яким залишився псевдонім Л. М. Радченко — «Паша». В цей час в групу входять О. М. Трутовська, полтавська лікарка П. В. Чериковер та ін. Безпосереднє відношення до діяльності полтавської групи сприяння «Искре» мають брат та сестри М. В. Завойка — С. В., Л. В. та О. В. Завойко; засланий під нагляд поліції в Полтаву студент Петербурзького універ-

⁷ В. Г. Короленко. Полное собрание сочинений, т. 4. К., 1928, стор. 288.

⁸ Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса». — «Творчество». М., 1920, № 7-10, стор. 7; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины. 60—90-е годы XIX в. К., 1963, стор. 445.

⁹ Полтавський облдержархів, ф. 83, оп. 1, спр. 33, арк. 2—65, 101—102; спр. 36, арк. 16, 41, 90—93, 111, 132.

ситету С. О. Волкенштейн — син відомої народоволки Людмили Волкенштейн та полтавського лікаря О. О. Волкенштейна; вчений агроном Полтавського дослідного поля С. Ф. Третьяков; виключений з Петербурзького лісного інституту С. К. Харченко, один з перших редакторів газети «Южный рабочий»; колишній студент Петербурзького університету П. Є. Щоголев, якого спершу заслали до Полтави, а потім до Вологди; учні фельдшерської школи М. П. Струц і П. С. Поставний та ін.¹⁰

Чимало документів говорять про безпосередні тісні зв'язки полтавських іскрівців з редакцією «Искры».

В листі від 9 квітня 1901 р. Н. К. Крупська повідомляла Л. М. Радченко, яка в той час була полтавським адресатом «Искры», де знаходяться чемодани з № 2 «Искры», просила надіслати людину у Вільно для допомоги у транспортуванні літератури, цікавилася, чи придатні ще старі адреси для надсилання нелегальної літератури, в т. ч. адреса книжкового складу; повідомляла, що будуть надходити чемодани, та просила дати адреси для постійного надсилання літератури посылками чи багажем¹¹.

В листі від 24 травня 1901 р. В. І. Ленін писав із Мюнхена М. Е. Бауману в Москву про погані фінансові справи редакції «Искры», радив зібрані в Росії кошти якнайповніше відправляти для «Искры», витратити гроші тільки на перевозку, бо «для приймання у нас уже функціонують порівняно дуже дешеві, необтяжливі для каси агенти в Пскові і Полтаві»¹².

У листі від 26 червня 1901 р. Володимир Ілліч радить М. Е. Бауману виділити людину, яка була б зайнята головним чином прийомом літератури на російському боці і відвозила її в Псков, Смоленськ, Вільно, Полтаву¹³. «Искра» в № 11 за 1901 р. повідомляла про створення та початок діяльності полтавської і кременчуцької іскрівських організацій.

Кременчуцький комітет РСДРП в 1901 р. самовизначився як іскрівський і повів рішучу боротьбу з економістами, які утворили свою «робочу групу» і намагалися протидіяти комітетові. В 1901 р. кременчуцькі іскрівці організували та очолили травневу демонстрацію, керували страйковим рухом. У листівках лунає заклик до політичної боротьби¹⁴.

Про діяльність полтавської, кременчуцької та інших іскрівських організацій Полтавщини, про те, як практично здійснювалися зв'язки їх з редакцією «Искры», як транспортувалися і розповсюджувалися іскрівські видання, розповідають документальні матеріали Полтавського облдержархіву.

Прокурор Полтавського окружного суду таємним розпорядженням від 30 травня 1901 р. наказав товаришеві прокурора Чижову подати відомості про таємну друкарню «Южный рабочий» у Полтаві та про розповсюдження нелегальних видань в інших містах¹⁵, а розпорядженням від 2 червня 1901 р. наказав подати короткі відомості з приводу слідства про організацію, яка розповсюджувала в Полтаві та інших містах іскрівські революційні видання¹⁶.

У таємному донесенні товариша прокурора Полтавського окружно-

¹⁰ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг. Сборник документов в трех томах, т. 1. М., 1969, стор. 563—564; т. 3. М., 1970, стор. 729; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 320, оп. 1, спр. 105, арк. 46—50.

¹¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964, стор. 53—54.

¹² В. І. Л е н і н. Твори, т. 34, стор. 44.

¹³ Д и в. т а м ж е, стор. 52.

¹⁴ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950, стор. 18.

¹⁵ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 6, арк. 38.

¹⁶ Т а м ж е, арк. 30.

го суду Хоєцького прокуророві Полтавського окружного суду від 8 жовтня 1902 р. розповідається, що 26 квітня 1901 р. із Костянтинограда в Казань поштою відправлено ящик з нелегальною літературою. Як установила поліція, посылка була відправлена С. О. Грюнером, який у 1901 р. мешкав у Полтаві, працював ветеринарним лікарем губернської земської управи і був у близьких стосунках з політично неблагонадійними. В день відправлення посылки Грюнер був у Костянтинограді, хоч працював уже у Воронежському губернському земстві.

4 жовтня 1902 р. Грюнер був притягнутий до відповідальності в справі Полтавської групи РСДРП. У нього виявили розписку полтавської поштово-телеграфної контори від 8 вересня 1901 р. про прийом грошового переказу на 100 крб. у м. Кишинів на ім'я Л. Бергмана. Як повідомив начальник Бессарабського ГЖУ в Полтаву, 12 березня 1902 р. під час обшуку в приміщенні таємної друкарні «Искры» в Кишиневі (остання організована при допомозі полтавських іскрівців) було відібрано записну книжку. На 21-й сторінці її зроблено запис надходження для «Искры»: П.— 100 крб. (повторено 4 рази), Х.— 100 крб., Дм.— 115 крб., із К.— 100 (25) крб. На думку начальника Бессарабського жандармського управління, «П» означає Полтава, з якої надійшли гроші чотири рази по 100 крб.¹⁷

Із справи «Листування з товаришем прокурора Полтавського окружного суду по Полтавському повіту, з прокурором Харківської судової палати та іншими про членів Полтавської групи РСДРП Грюнера, Кричевського, Бергмана та інших» за 1902 р., що знаходиться в фонді прокурора Полтавського окружного суду, дізнаємося, що С. О. Грюнер надсилав грошові перекази з Полтави в Кишинів на ім'я Л. Х. Бергмана 12 липня і 8 вересня 1901 р. по 100 крб. та що Л. Х. Бергман, який був посередником по прийому грошей і відправці в Полтаву видань «Искры», притягнутий до відповідальності у справі Полтавської групи РСДРП¹⁸.

В таємному донесенні товариша прокурора Полтавського окружного суду прокуророві Полтавського окружного суду від 13 жовтня 1901 р. повідомляється, що Полтавська група РСДРП друкує і розповсюджує нелегальні видання, які закликають народ на боротьбу з самодержавством. 5 травня 1901 р., говориться в донесенні, в Казані було затримано посылку, направлену з Костянтинограда на ім'я дружини земського начальника Є. Я. Ільїної для передачі студенту Харківського університету Й. Л. Ашпісу. В посылці поліція виявила 319 примірників відозви «Перше Травня», 19 примірників «Листка «Искры», 5 примірників листівки «Травневі дні в Харкові» та ін. Поліція підозрювала у відправці посылки колишнього студента Петербурзького університету Михайла Василевського, який проживав у Полтаві. 20 липня 1901 р. у нього при обшуку знайдено «Рабочее дело», «Рабочее движение в России», «Искру», № 3, «Южный рабочий», № 5, листівки «Первое Мая», «Долой царское самодержавие!» та пачки листів на ім'я Володимира Власова. Як було встановлено, речі ці належали Власову, який збирався везти революційні видання Павлу Щоголеву у Вологду.

Власов проживав на квартирі в помічника директора дослідного поля Полтавського губернського земства Сергія Третякова. При обшуку в останнього 27 липня 1901 р. знайдено записку Л. О. Волкенштейн «13 років у Шліссельбурзькій фортеці», а в ставу — близько 1000 примірників відозв «Первое Мая», «Долой самодержавие!». Дві пачки таких відозв було підкинуто в сад при римсько-католицькому костюлі в Полтаві¹⁹. У цьому ж донесенні від 13 жовтня 1901 р. сказано, що друкував і розповсюджував листівки за завданням організації колишній учень

¹⁷ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 10, арк. 7–8.

¹⁸ Там же, арк. 13, 17–18, 27.

¹⁹ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 35, арк. 106–108

Полтавської земської фельдшерської школи Микола Струц, у якого 28 липня цього року знайдено гектограф, папір, гектографічне чорнило та різні нелегальні видання. Струцу допомагав його товариш по школі Павло Поставний. У цій справі були притягнені до відповідальності Й. Л. Ашпіс, Р. К. Фінкельштейн, М. Г. Василевський, В. А. Власов, П. Є. Щоголев, С. Ф. Третьяков, М. П. Струц, П. С. Поставний²⁰.

У таємному донесенні товариша прокурора Острозького окружного суду прокуророві Полтавського окружного суду від 12 червня 1902 р. теж розповідається про хід дізнання в справі про Полтавську групу РСДРП. Тут сказано, що справа ця виникла в травні 1901 р. при Полтавському губернському жандармському управлінні в зв'язку з повідомленням начальника Уфимського ГЖУ з приводу відправленого з Полтави в Уфу ящика з домашніми речами, замість яких в ящику виявилось три пачки видань газети «Южный рабочий»²¹. Тут же розповідається про виявлену 5 травня 1901 р. в Казані посилку з «Искрою» та іншими нелегальними виданнями, надіслану з Костянтинограда. У зв'язку з цим були проведені обшуки в Полтаві, під час яких на квартирі Ольги Степанівни Волкенштейн знайдено нелегальну літературу в чемодані, що належав другові М. Г. Василевського В. А. Власову. Тут же були виявлені листи від П. Є. Щоголева з Вологди (в документі помилково П. Щеглова). В них П. Є. Щоголев повідомляв про страйки в Петербурзі і просив надіслати третій номер «Искры», «Відповідь» Льва Миколайовича Толстого з приводу відлучення його Синодом від церкви та журнал «Заря»²².

29 вересня 1901 р. при огляді пакета, одержаного із-за кордону на ім'я Полтавської губернської земської управи, виявлено вирізки із «Рабочей газеты» та прокламацію виконавчого комітету «Народної волі» від 1 березня 1881 р. В донесенні від 12 червня 1902 р. говориться, що 28 грудня 1901 р. на залізничній станції Санкт-Петербург була одержана посилка домашніх речей вагою 1 пуд 29 фунтів по накладній, відправленій Є. Б. Смолівською в Петербург на адресу: Можайська, № 10, Ользі Леонівні Глушаніній. Її в Петербурзі не виявилось. У посилці було 475 примірників брошури «Месники» (видання РСДРП, Женева, 1901 р.) та інша нелегальна література.

У цьому ж донесенні йдеться і про виявлення кількох віршів і заміток революційного змісту та про те, що М. Струц і П. Поставний, які часто бували на квартирі О. С. Волкенштейн, друкували листівки й інші нелегальні видання в будинку батьків Струца, на х. Момотівка Байрацької волості Полтавського повіту²³.

Як видно з листів Н. К. Крупської, А. І. Штесселя та ін., полтавська група, незважаючи на арешти, продовжувала існувати і діяти. У листі А. І. Штесселю в Полтаву від 19 вересня 1901 р. Н. К. Крупська просила повідомити нові адреси для явки, багажу, листів, радила налагоджувати зв'язки і просила надіслати детальний звіт про діяльність полтавської іскрівської організації, вказавши, скільки нею розповсюджено літератури та куди вона відправлена²⁴.

А приблизно 10 жовтня 1901 р. Н. К. Крупська писала К. І. Захаровій в Одесу: «Вам треба бути безпосередньо зв'язаною з П[олтавою] і К[ієвом]. Саме в зв'язку з тим, що у Вас може виявитися нестача літератури, і треба, щоб Ви завжди були в змозі її поповнити, а ці два пункти, ми сподіваємося, будуть тепер завжди постачатися в достатній мірі.

²⁰ Полтавський облдержархів, ф. 83, оп. 1, спр. 35, арк. 106—108.

²¹ Там же, спр. 36, арк. 8—10.

²² Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 36, арк. 10—11.

²³ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 36, арк. 11—16.

²⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов..., стор. 80—81.

З другого боку, Ви можете віддавати їм залишки, якщо такі у Вас виявляться...»²⁵

К. І. Захарова в листі з Одеси, написаному не пізніше 23 жовтня 1901 р., повідомляла редакції «Искры», що розподілила літературу. «Искру», «Зарю» та ін. надіслала у Кишинів, а весь залишок № 4, 5, 6, 7 відправила в П[олтаву]²⁶.

6 жовтня 1901 р. в Полтаві поліція виявила газету «Искру», № 2, за лютий 1901 р., женецьке видання Союзу російських соціал-демократів брошури «Як тримати себе на допитах» та «Відповідь на постанову Синоду про відлучення від церкви графа Л. Толстого»²⁷. А в донесенні товариша прокурора Полтавського окружного суду по Кременчуцькій дільниці прокуророві Полтавського окружного суду від 7 жовтня 1901 р., що знаходився у Кременчуку в «наглядній справі про притягнення до відповідальності членів Кременчуцького комітету РСДРП за розповсюдження газет, прокламацій, листівок», говориться про розповсюдження в Кременчуку газети «Искра», № 2, та іншої соціал-демократичної літератури²⁸. З цієї ж справи видно, що 7 жовтня 1901 р. в Кременчук із м. Вільно надійшла посылка, в якій знаходилися брошури видання Віленського комітету РСДРП та інша нелегальна література²⁹.

У Кременчуці 4 січня 1902 р. під час обшуку у членів місцевої організації РСДРП знайдено нелегальну літературу, в тому числі брошури В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи» та «Завдання російських соціал-демократів» і газету «Искра», № 3, 5, 6, 7, із статтями Леніна: «Робітничая партія і селянство» (№ 3), «Нове побоїще» (№ 5), «Цінне призначення» (№ 6), «Уроки кризи» (№ 7)³⁰.

А з донесення товариша прокурора Полтавського окружного суду прокуророві цього ж суду від 22 січня 1902 р. відомо про прибуття до Полтави з Києва ящика з нелегальною літературою, де була й газета «Искра», № 9, 10, 11, за 1901 р.³¹

У фонді канцелярії Полтавського цивільного губернатора зберігається донесення полтавського поліцеймейстера прокуророві Полтавського окружного суду за лютий 1902 р., в якому розповідається про ще одну цікаву подію, пов'язану з діяльністю полтавської іскрівської організації. Ось його короткий зміст. 5 лютого 1902 р. трупкою російських драматичних артистів під керівництвом Петровського була поставлена п'єса Л. М. Толстого «Влада темряви». Перед другим актом, коли підняли завісу, на верхньому і середньому ярусах почулися гучні аплодисменти, вигуки «Браво!» і в зал полетіли кольорові гектографовані листівки з портретом Л. М. Толстого та написом: «Хай живе відлучений від церкви Л. М. Толстой, борець за свободу!» На інших листівках теж були надруковані антиурядові тексти. Хто кидав листівки, поліції встановити не вдалося, але вона підозрювала, що це зробили «політично-неблагонадійні», яких на спектаклі було 48 чоловік. Наступного дня такі ж листівки були розклеєні по вулицях, на будинках і парканах.

9 лютого полтавська поліція провела масові арешти і обшуки в усіх осіб, яких підозрювала у поширенні листівок. 42 особи, в тому числі 17 жінок, кинули в арештантське відділення, двох — у в'язницю. Всього ж поліція затримала 72 чоловіка. Серед заарештованих були Л. П. Гомеля, Л. В. Завойко, Є. Я. Левін, М. Г. Василевський, К. С. Шехтер, О. П. Іваницька та ін. М. Г. Василевський 11 лютого оголосив голодовку,

²⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов..., стор. 85—86.

²⁶ Там же, стор. 89—90.

²⁷ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 9, арк. 42—43.

²⁸ Там же, арк. 29.

²⁹ Там же, арк. 31—33.

³⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 1914, арк. 13; спр. 1914-а, арк. 47—48.

³¹ Полтавський облдержархів, ф. 83, оп. 1, спр. 35, арк. 135—136.

а слідом за ним оголосили голодовку і всі ув'язнені в арештантському відділенні, вимагаючи звільнення Василевського, який був тяжко хворий на серце.

Масові арешти викликали хвилювання серед полтавців. Перед призначенням арештантського відділення збиралися натовпи. Заарештовані, які знаходилися в камерах, де вікна виходили на вулицю, перегукувалися з тими, хто був на вулиці, а 10 лютого викинули у вікні червоне полотнище з написом великими літерами слова «Свобода». Налякана адміністрація викликала у в'язницю батальйон піхоти для втихомирення заарештованих. Все ж під тиском мас адміністрація була змушена звільнити всіх політичних³².

У фонді Київського губернського жандармського управління зберігається повідомлення з Полтави про розповсюдження в місцевому театрі листівок в зв'язку з відлученням від церкви Л. М. Толстого³³. Про маніфестацію в полтавському театрі у зв'язку з цією подією, зокрема, розповідала «Искра» в № 18 за 1902 р.

Полтавський комітет РСДРП в березні 1902 р. видав з цього приводу листівку, в якій детально розповів про всі події, пов'язані з маніфестацією в театрі 5 лютого 1902 р.³⁴

Ряд документів фонду прокурора Полтавського окружного суду розповідає про обшуки, проведені поліцією після 5 лютого 1902 р.³⁵ У ніч на 9 лютого під час обшуку на квартирі О. О. Панфілова знайдено відбитки прокламації «До всіх полтавських обивателів», кілька аркушів паперу з слідами гектографічного чорнила, а також рукопис відозви про боротьбу з самодержавством. У цей же час у Л. П. Гомеллі знайдено рукопис «Чому звільнили селянство» і зіпсований гектографічний відбиток іншої прокламації, а під час повторного обшуку 18 квітня 1902 р. знайдено книгу «Доповідь про російський соціал-демократичний рух», видану в Женеві 1900 р., аркуш паперу з текстом антиурядового змісту та кілька аркушів чорного копіювального паперу із відбитком прокламації «До війська», яка закликала солдатів не стріляти в селян³⁶. Із повідомлення команди Єлецького полку відомо, що цю прокламацію розповсюджували серед солдатів Полтави³⁷.

З справи про діяльність Полтавської групи РСДРП дізнаємося, що під час обшуку у Л. В. Завойко 9 лютого 1902 р. знайдено лист за підписом «Лимон» з текстом, написаним звичайним чорнилом на перших двох сторінках і двома чистими сторінками. Із змісту листа видно, що він адресований з-за кордону сестрою Лідії Василівни — Ольгою Завойко, слухачкою вищих жіночих курсів у Парижі. Після підпису «Лимон» невеличка приписка: «Ліда, дорога, швидше ж пиши. Бачиш, я тобі пишу 4 сторінки, а ти лише 4 рядки. Невже ти не одержала листа того із поясненням способу думок з приводу від'їзду звідси? Листи страшенно пропадають». Це насторожило поліцію. Дослідивши 3-тю і 4-ту сторінки листа, поліція встановила, що вони написані лимоном³⁸. 7 травня 1902 р. Ольга Завойко була заарештована на прикордонній станції Александр Варшавсько-Мценської залізниці. Під час обшуку в неї відібрали примірник журналу «Жизнь», № 1, за квітень 1902 р. (видання соціал-демократичної організації в Лондоні) і примірник «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса.

У ніч проти 16 травня на квартирі столяра А. В. Мікеріна, який проживав у Полтаві, було знайдено поліцією три гектографи зі свіжими

³² Полтавський облдержархів, ф. 83, оп. 1, спр. 35, арк. 2—3, 10—11, 57.

³³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 607, арк. 30.

³⁴ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

³⁵ Там же, спр. 36, арк. 1—44.

³⁶ Там же, арк. 17—18.

³⁷ Там же, спр. 11, арк. 4—5.

³⁸ Там же, спр. 36, арк. 20—21.

слідами друкування на них, прокламації та велику кількість нелегальної літератури³⁹. Як видно із таємного донесення товариша прокурора Полтавського окружного суду Хоецького прокурору Полтавського окружного суду від 20 січня 1903 р., Мікеріну допомагали друкувати нелегальні видання художник В. В. Матвеев, що згодом виїхав до Києва, та К. С. Шехтер («Федір Михайлович»)⁴⁰.

Про обшуки, проведені в Полтаві в осіб, підозрюваних у справі друкування та розповсюдження «Искры», таємна друкарня якої виявлена в Кишиневі, говориться в таємному донесенні начальника Полтавського губернського жандармського управління полтавському губернатору від 23 березня 1902 р.⁴¹

Номери «Искры», твори В. І. Леніна, а також листівки з розповіддю про селянські повстання 1902 р. в Харківській і Полтавській губерніях, видані Київським, Одеським і Харківським комітетами РСДРП, розповсюджувалися в губернії полтавськими іскрівцями. У квітні 1902 р. у с. Петрівці Полтавської губернії у активного учасника селянського руху Тютюнника було знайдено номери «Искры» та працю В. І. Леніна «Що робити?»⁴².

У фонді прокурора Полтавського окружного суду серед інших листівок, що їх розповсюджувала Полтавська організація РСДРП, зберігаються і листівки Центрального Комітету Союзу південних комітетів і організацій РСДРП, присвячені селянським повстанням. Ці листівки прямо перегукуються з ленінськими працями «Відповідь на критику нашого проекту програми» та «До сільської бідноти»⁴³.

В № 27 від 1 листопада 1902 р. «Искра» розповідала про настрої селян Полтавщини в зв'язку з повстанням в Костянтиноградському повіті. З матеріалів дізнань ротмістра Беклемишева, що містяться в фонді Київського губернського жандармського управління за 1902 р., відомо, що в Костянтиноградському повіті селянин М. Ф. Калениченко розповсюджував № 4, 5, 6 газети «Искра» та № 3 і 5 газети «Южный рабочий»⁴⁴.

У справі про розповсюдження нелегальних видань у Костянтиноградському повіті та ближніх до нього волостях за листопад—грудень 1902 р. є відомості про соціал-демократичну літературу та листівки Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»⁴⁵.

Наглядова справа про притягнення до відповідальності членів Кременчуцького комітету РСДРП за розповсюдження газет, прокламацій і листівок (25 вересня 1901 р.— 28 листопада 1902 р.) дає можливість ознайомитися з окремими сторонами діяльності кременчуцьких соціал-демократів⁴⁶.

В таємних донесеннях кременчуцького поліцеймейстера товаришеві прокурора Полтавського окружного суду за 1902—1903 рр. та інших документах є чимало відомостей про розповсюдження «Искры», творів В. І. Леніна та іншої революційної літератури в Кременчуці. Наприклад, у ніч на 3 листопада 1902 р. тут були розповсюджені відозви Кременчуцького комітету РСДРП⁴⁷, відозва Катеринославського комітету РСДРП «До рекрутів-новобранців» та Одеського комітету РСДРП «До новобранців»⁴⁸.

³⁹ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 36, арк. 21-а.

⁴⁰ Там же, арк. 22.

⁴¹ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 44, арк. 4.

⁴² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 617, арк. 195.

⁴³ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 8, арк. 4—8.

⁴⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 400, арк. 33; Искровские организации на Украине., стор. 345—346.

⁴⁵ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 13, арк. 4—7.

⁴⁶ Там же, спр. 9, арк. 1—179.

⁴⁷ Там же, спр. 48, арк. 17—18.

⁴⁸ Там же.

У донесеннях від 20 та 21 лютого 1903 р. говориться про виявлення в Кременчуці у дворі по Петровській вулиці шкатулки з нелегальними виданнями, серед яких була «Искра», № 24, із статтями В. І. Леніна «Революційний авантюризм» і «Проект нового закону про страйки», № 25 «Искры», № 10 газети «Южный рабочий» та ін.⁴⁹

У донесенні від 4 березня 1903 р. сказано, що «Искра» надходила в Кременчук на нелегальну квартиру, яку революціонери наймали у власника столярної майстерні Фіалка⁵⁰.

10 травня 1903 р. на станцію Кременчук у вагоні 3-го класу поїзда, що прибав із Лівани, виявлено багато різної нелегальної літератури, у тому числі газету «Искра», № 25, від 15 вересня 1902 р., та № 26, від 15 жовтня 1902 р., по чотири примірники кожного номера⁵¹.

Під впливом революційної агітації в лютому 1903 р. відбувся великий страйк робітників на Кременчуцькій тютюновій фабриці Зарицького, про що потім детально розповіла «Искра» в № 38, від 15 квітня 1903 р.

Вплив «Искры» відчувається і в листівках Кременчуцького комітету РСДРП. Одна з них за березень 1903 р. починалася закликами «Геть самодержавство і капіталізм!», «Хай живе політична свобода!». Листівка розвінчувала політику самодержавства, розповідала про розправи над учасниками повстань у Полтавській і Харківській губерніях, про страйк ростовських робітників і закликала до боротьби проти самодержавства⁵².

Про те, що Кременчуцький комітет РСДРП друкував і розповсюджував чимало листівок, відомо з таємного донесення Кременчуцького поліцеймейстера товаришу прокурора по Кременчуцькому повіту від 14 квітня 1903 р. Тут же додається і одна з прокламацій під назвою «До всіх робітників міста Кременчука і посада Крюкова». У ній говорилося, що наближається той день, коли засяє над трудящими велике сонце свободи, що з кожним днем зростають ряди борців за визволення трудящих з-під гніту капіталу, і звучав заклик до боротьби⁵³.

З таємного донесення від 30 квітня 1903 р. дізнаємося, що 29 квітня на х. Чередники, поблизу Крюкова, були розкидані прокламації під назвою «До всіх робітників м. Кременчука і п. Крюкова. Перше Травня», а в ніч на 30 квітня близько 700 примірників таких відозв було розповсюджено в Кременчуці⁵⁴.

12 травня 1903 р. у Полтаві виявлено нелегальну бібліотеку, де зберігалась соціал-демократична література, в тому числі брошура Леніна «Пояснення закону про штрафи»⁵⁵. Того ж дня при обшуку у М. П. Орлова виявлено чемодан з подвійним дном, в якому знайдено понад 50 примірників різних назв нелегальних видань, у тому числі «Маніфест Російської соціал-демократичної робітничої партії». Про це повідомляє таємне донесення від 24 травня 1903 р.⁵⁶

Донесення з Кременчука від 19 червня 1903 р. розповідає, що 18 червня в час обшуку в квартирі Л. Цехновіцера по Докторській вулиці виявлено нелегальну літературу. Тут були: «Промова сормовського робітника Заломова» (видання РСДРП), проголошена ним у Московській судовій палаті в жовтні 1902 р.; «Оповідання з історії французької революції»

⁴⁹ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 81, арк. 2—4; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 320, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

⁵⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 320, оп. 1, спр. 48, арк. 41 зв., 108—132.

⁵¹ Там же, спр. 82, арк. 5—6.

⁵² Там же, спр. 34, арк. 64.

⁵³ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 61, арк. 17—22.

⁵⁴ Там же, спр. 71, арк. 7—8, 15.

⁵⁵ «Красный архив», 1941, № 1 (104), стор. 19; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 діловодство, спр. 1268, ч. 1, арк. 5—6.

⁵⁶ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 67, арк. 3.

(видання РСДРП); «Листок № 2» з приводу заворушень у Златоусті (видання Полтавського комітету РСДРП) та ін.⁵⁷

Матеріали таємних дізнань про діяльність Кременчуцької організації РСДРП теж говорять про поширення «Искры» в Кременчуці в 1903 р. З наглядової справи про звинувачення членів Кременчуцького комітету РСДРП в організації страйків, сходок, розповсюдженні нелегальної літератури, розпочатої в січні 1903 р. і закінченої в листопаді 1905 р., видно, що вивчення творів В. І. Леніна, матеріалів «Искры» та іншої соціал-демократичної літератури мало в Кременчуці організований характер, на фабриках і заводах існували робітничі гуртки, де вивчалася вся ця література⁵⁸.

У справі про міщанина Тимофія Григоровича Безчастного говориться, що 27 листопада 1903 р. при обшуку поліцією у нього на квартирі знайдено примірники «Искры» № 41 та 43 за 1903 р., брошуру Вільгельма Лібкнехта «Павуки та мухи», передруковану на гектографі Полтавським комітетом РСДРП і з його печаткою, гектографічний проект «Програми занять у робітничих гуртках» та ін. Як було встановлено, Безчастний 4 роки жив у Одесі і там давав читати нелегально видання своїм знайомим — учасникам революційного руху⁵⁹.

Під час обшуку в міщанина П. С. Западинського 21 березня 1904 р. в м. Ромнах знайдено 56 примірників промови Петра Заломова, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Пісню про Буревісника» та «Пісню про Сокола» М. Горького, брошуру «Тарас Шевченко, його життя і значення», 24 номери газети «Искра», 133 примірники прокламації «Повідомлення про другий черговий з'їзд РСДРП», «Другий з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії» та ін.⁶⁰

24 жовтня 1904 р. у Кременчуці знайдено привезений з Полтави транспорт нелегальної літератури, у тому числі чотири примірники брошури «Крок вперед, два кроки назад», 15 примірників «Листа до редакції «Искры» та примірник брошури «Завдання російських соціал-демократів»⁶¹.

Ленінська «Искра» хвилювала уми людей, твори В. І. Леніна все більше розповсюджувалися серед трудящих мас і запалювали на боротьбу. Оцінку діяльності полтавської групи «Искры» дала Н. К. Крупська в «Доповіді до II-го з'їзду організації «Искры»: «Група ця вела жваве листування з редакцією та виконувала ряд найрізноманітніших функцій: 1) Вона збирала гроші на «Искру». З грудня 1900 р. (з часу виходу першого номера «Искры») по серпень 1901 р. нею було зібрано 1253 крб. 44 коп.; 2) Вона діставала ряд адрес для посилення «Искры» в конвертах; 3) Влаштувала в своєму місті склад іскрівської літератури і дістала явки...; 4) Розсилала та розвозила цю літературу по інших містах; 5) Посилала кореспонденції; 6) Надавала «Искре» послуги в справі влаштування транспорту та техніки»⁶².

Така далеко не повна розвідка про величезну роботу, пророблену полтавськими революціонерами для розповсюдження «Искры» та інших іскрівських видань, про зв'язки В. І. Леніна і Н. К. Крупської з полтавською організацією іскрівців.

⁵⁷ Полтавський облдержархів, ф. 138, оп. 1, спр. 52, арк. 2—3.

⁵⁸ Там же, спр. 48, арк. 108—132.

⁵⁹ Там же, спр. 94, арк. 5—9.

⁶⁰ Там же, спр. 125, арк. 6—7.

⁶¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 320, оп. 1, спр. 300, арк. 2, 3, 11—13.

⁶² Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 г. Протоколы. М., 1959, стор. 565.

ИСТОЧНИКИ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСКРОВСКИХ
ОРГАНИЗАЦИЙ НА ПОЛТАВЩИНЕ

Резюме

Полтавская группа содействия «Искре» была одной из первых в России и первой на Украине. Она проделала колоссальную работу по налаживанию связей с другими городами, сбору корреспонденций и средств для редакции газеты «Искра», доставала адреса для пересылки «Искры» в конвертах и багажом, помогла организовать типографию газеты в Кишиневе, пересылала и развозила «Искру» в другие города, доставала явки и др. О деятельности полтавских искровцев, об их связях с В. И. Лениным и Н. К. Крупской рассказывают многие опубликованные источники, а также документальные материалы, хранящиеся в государственных архивах. В статье дан краткий обзор материалов о деятельности полтавских искровцев, содержащихся в печатных источниках, и освещены документальные материалы по этой теме, хранящиеся в Полтавском облгосархиве.

І. А. Гриценко

ОГЛЯД МАТЕРІАЛІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
МОЛДАВСЬКОЇ РСР
ПРО ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ З РОСІЙСЬКОЮ
ДЕРЖАВОЮ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Протягом багатьох віків українські землі були розз'єднані і загарбані різними країнами. Під тривалим іноземним ярмом — від середини ХІV ст. і до возз'єднання з Українською РСР в 1940 р. — перебувала Північна Буковина. В першій половині ХІХ ст. вона входила до складу габсбурзької Австрії.

Штучні кордони створювали труднощі в розвитку політичних, економічних і культурних взаємозв'язків Північної Буковини з Російською державою, і зокрема з українськими землями, що входили до її складу. Проте і за важких умов іноземного панування ці взаємини з кожним десятиліттям розвивалися, набували все нових і нових форм.

Як відомо, 1812 р. Бессарабія ввійшла до складу Росії, внаслідок чого кордон був перенесений з р. Дністра на р. Прут. З цього часу Північна Буковина стала прикордонною територією з Російською державою, точніше з Хотинським повітом Бессарабської області. У зв'язку з цим бессарабським обласним і хотинським повітовим установам, як установам прикордонної області і повіту, доводилося вирішувати багато питань, що виникали між українським населенням, розділеним кордоном. Документи, що відклалися в результаті діяльності цих установ зараз зберігаються в Центральному державному архіві Молдавської РСР. В їх числі насамперед слід назвати матеріали Канцелярії Бессарабського військового губернатора (ф. 2), що налічують 10 236 одиниць зберігання за 1812—1917 рр. Особливу увагу привертають такі документи: листування бессарабського цивільного губернатора з Буковинським окружним управлінням про створення умов для транспортування товарів через кордон до Новоселиці; вказівки бессарабського цивільного губернатора начальнику Хотинського прикордонного цинуту (повіту) про пропуск через Новоселицю товарів у межі Російської держави; відкриті листи, видані різним особам у 1814 р. бессарабським цивільним губернатором на право ввозу з австрійських володінь у межі Російської держави необробленого лісу, дощок, виробів із дерева та інших товарів; копії окремих постанов Сенату про дозвіл на ввіз через Новоселицю із Австрії до Хотина

деяких товарів; тексти контрактів, укладених між різними особами на доставку товарів із австрійських володінь тощо¹; матеріали про володіння північнобуковинцями в Бессарабії (переважно на Хотинщині) будинками, маєтками та підприємствами по переробці сільськогосподарської сировини або про орендування їх; про випасання і зимівлю в Бессарабській області худоби з Північної Буковини (види і кількість худоби, імена власників, умови утримання їх на пасовищах Бессарабії і переправи через таможню тощо)².

Значний інтерес становлять справи, що містять інформацію про втечі селян із Північної Буковини на територію Російської держави та про випадки нелегального переходу кордону; донесення бессарабського обласного уряду та Хотинського земського суду про поселення в Бессарабії, зокрема на Хотинщині, втікачів із Австрії; вказівки міністерства внутрішніх справ цивільним губернаторам про порядок прийняття в російське підданство вихідців із Австрії та ін.³

У цьому ж фонді у багатьох справах зустрічаємо прохання мешканців Бессарабської області про видачу їм паспортів для поїздки за кордон; прохання іноземців про продовження строку чинності паспортів і свідоцтв; про видачу «письменных видов» на проїзд до Російської держави; листування з приводу видачі паспортів іноземцям; паспорти та свідоцтва іноземців тощо⁴.

В окремих справах фонду є відомості про направлення поміщиками Хотинщини та іншими особами своїх дітей на навчання до північно-буковинського міста Чернівців⁵.

Отже, матеріали фонду Канцелярії бессарабського військового губернатора — важливе джерело до вивчення торговельних та інших форм економічних зв'язків Північної Буковини з Російською державою; політики російського і австрійського урядів у цих питаннях; еміграції північнобуковинців на територію Російської держави; різних інших форм політичних відносин між населенням Північної Буковини і Російської держави; культурних зв'язків між ними тощо.

Для вивчення економічних і політичних зв'язків Північної Буковини з Російською державою значну цінність мають також матеріали 17-го фонду (Повноважний намісник Бессарабської області), в якому зберігаються 220 справ за 1811—1830 рр. У них знаходимо постанови бессарабського обласного уряду, що стосуються відхідників-заробітчан із австрійських володінь у межі Російської держави; відомості про купців, які вели закордонну торгівлю через Новоселицьку митницю; інформацію про випасання і зимівлю худоби в Бессарабській області (кількість і види худоби, імена власників); відомості про втечі в Північну Буковину російських дезертирів, а мешканців Північної Буковини — на територію Російської держави та ін.⁶

Цікаві матеріали знаходимо у фонді бессарабського обласного уряду. Він налічує 1992 одиниці зберігання за 1812—1831 рр. Це документи про торгівлю Бессарабської області з Австрією і Туреччиною за 1812—1815 рр.; про умови перевезення товарів через Новоселицю; про вивезення хліба із Хотинщини в австрійські володіння; про торгівлю великою рогатою худобою бессарабського і південноукраїнського походження на ярмарках у північнобуковинському містечку Садгорі; про кількість ху-

¹ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. Канцелярія бессарабського військового губернатора (далі — ф. 2), оп. 1, спр. 243.

² Там же, спр. 98, 567, 700, 710, 711, 861, 883 та ін.

³ Там же, спр. 1089, 1338, 3468, 5288 та ін.

⁴ Там же, спр. 472—475, 845—847, 908—910, 1087, 1095, 1102—1104, 1106—1107, 1212, 1219, 1330, 4771, 4918, 4957, 4958, 4962, 5083, 5206, 5208 та ін.

⁵ Там же, спр. 531, 994 та ін.

⁶ Там же, ф. Повноважного намісника Бессарабської області (далі — ф. 17), оп. 1, спр. 39, 124, 127, 152, 156, 172, 176, 177, 180 та ін.

доби, що належала австрійським підданам і перебувала на випасі і зимівлі в Бессарабській області, та ін.⁷

Чи не найбільшу цінність мають матеріали названих фондів про Новоселицьку митницю. Пропуск людей і товарів через Новоселицю розпочався відразу ж після того, як Бессарабія ввійшла до складу Росії і Новоселиця стала прикордонним пунктом. Спочатку в Новоселиці діяла застава. Дані про кількість пропущених через заставу людей і товару головний прикордонний начальник щомісячно надсилав бессарабському цивільному начальнику. На жаль, поки що не пощастило розшукати цих документів. Знайдено лише рапорти головного прикордонного в Хотинській райі* начальника про те, що вони були направлені бессарабському цивільному начальникові⁸.

На початку лютого 1917 р. в Новоселиці було відкрито російську митницю⁹. Відтоді це невеличке містечко, розташоване на лівому березі р. Пруту, стало важливим і єдиним на буковинській дільниці російсько-австрійського кордону пунктом, через який направлялися в обидві сторони товари і люди. Про рух через кордон митниця надсилала звіти бессарабському цивільному губернаторові у вигляді окремо оформлених відомостей про: 1) кількість привезених із-за кордону товарів; 2) кількість вивезених товарів; 3) затримані контрабандні товари в районі митниці; 4) іноземців, які прибули із Австрії до Бессарабії; 5) різного звання людей, які виїхали до Австрії; 6) прикордонних мешканців, які виїхали із Бессарабії в найближчі від кордону місця австрійського володіння і до м. Чернівців за свідоцтвами хотинського земського управління і міської поліції строком на три дні; 7) російських підданих, які повернулися через митницю із-за кордону.

При вивченні торговельних зв'язків Північної Буковини з Російською державою особливо цінні перші три види відомостей. Надсилалися вони щомісяця. У відомостях про кількість привезених із-за кордону товарів було зазначено дату перевезення товару через митницю, його кількість, іноді — підданство, стан та місце постійного проживання особи, якій належав товар. Відомості про кількість вивезених товарів, крім дати перевезення товару через митницю і його кількість, зрідка містять інформацію про стан та місце постійного проживання власника товару, місця виробництва або купівлі товару для відправлення за кордон і частіше — про місце продажу товару за кордоном. За цими документами можна визначити кількість завезених у Росію і вивезених з неї товарів в сумарному обчисленні, але через відсутність повної інформації за цими матеріалами часто важко виділити із привізних товари північнобуковинського походження, а із вивізних — ті, що призначались для Північної Буковини. За записами названих відомостей не завжди вдається установити на російській території райони реалізації привезених товарів і райони виробництва вивізних товарів. Для з'ясування цього доводиться залучити додаткові джерела (статистично-економічні описи тощо).

До відомостей про іноземців, які прибували з Австрії до Бессарабії, вносилися дані про тих, хто проходив через Новоселицю. Спочатку відомості складали за формою: число, місяць і рік переходу через митницю; прізвище та ім'я носія паспорта; підданство; за яким паспортом прибув; до якої місцевості і на який строк; мета прибуття. З середини 20-х років до них у більшості випадків вносились також дані про соціальний стан або фах прибулого, а з початку 30-х років — і про місце постійного про-

⁷ ЦДА МРСР, ф. Бессарабського обласного уряду (далі — ф. 5), оп. 2, спр. 71, 294, 295, 712 та ін.

* Так називався Хотинський повіт у часи турецького панування і в перші роки після входження Бессарабії до складу Росії.

⁸ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 243, арк. 15, 23, 24, 35.

⁹ Чернівецький облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 3121, арк. 5.

живання. Крім того, у них фіксувалися дані про осіб, які були внесені до власника паспорта і разом з ним переходили кордон.

Документи дають змогу встановити число північнобуковинців, що прибули з Австрії. Правда, не завжди це вдається зробити з належною повнотою і точністю. Зокрема, значні труднощі виникають при виділенні північнобуковинців із загального числа прибулих у відомостях за 1817—1831 рр. Справа в тому, що в них не вказувалося місце постійного проживання, а називалося лише підданство. При наявності тільки таких ознак північнобуковинців можна виділити, відносячи до них тих людей, які прибували за паспортом чернівецького і буковинського крайзамтів. Однак такі підрахунки не можуть бути зовсім точними, бо, як нам удалося встановити, частина північнобуковинців прибувала в межі Російської держави за паспортом галицького губернатора, а серед прибулих за паспортом чернівецького крайзамту зустрічалися вихідці з інших австрійських провінцій. Проте визначити кількість тих і інших немає можливості. Тому при підрахунках доводиться не зважати на цю обставину і свідомо допускати вказану неточність.

Більш якісними для проведення названих підрахунків є відомості за 1832 і наступні роки. У них назване місце постійного проживання прибулої особи. Це дає можливість точніше визначити північнобуковинців із загального числа прибулих.

За відомостями можна встановити також соціальний склад північнобуковинців, які прибували у межі Російської держави. Як уже зазначалося, до відомостей за середини 20-х років у більшості випадків вносилися записи про соціальний стан прибулого або фах. На жаль, така інформація зустрічається рідко у відомостях, складених у період між 1817 р. і серединою 20-х років. Тому соціальна належність прибулих у той час північнобуковинців може бути встановлена лише приблизно: або на підставі записів про мету прибуття, або за свідченням інших джерел. Здебільшого відомості говорять про соціальну приналежність тих північнобуковинців, які супроводжували носія паспорта (фурман, шафар *, прислужник тощо). Складніше, коли замість стану або фаху у документі записували так: «с тридцятью при нем будучими», «с шестью товарищами», «с товарищ. і т. д. У цьому разі доводиться робити приблизні визначення за додатковими матеріалами.

У відомостях є дані про мету прибуття північнобуковинців у межі Російської держави. Найчастіше вони прибували в комерційних, судових, господарських справах, на заробітки, щоб відібрати борги, для повернення худоби тощо.

У відомостях Новоселицької митниці в окремій графі зазначали, на який строк направлялися іноземці до Російської держави. Найчастіше північнобуковинці прибували з місячними і двомісячними паспортами, рідше — з тримісячними, шестимісячними і в небагатьох випадках — із безстроковими паспортами та короткочасними (від 2 до 18 днів) посвідками. Північнобуковинці згідно з існуючими в Російській державі приписами іноді продовжували строк чинності документів¹⁰. Паспорти і посвідки з помітками про продовження їх чинності знаходимо в багатьох справах фонду. У відомостях зазначалося також, до яких саме місцевостей прибували іноземці, зокрема і північнобуковинці. До 1832 р. у графі «До якої місцевості прибув» здебільшого зазначався повіт і лише зрідка — населений пункт. Після 1832 р. населений пункт вказувався у переважній більшості випадків. Зауважимо, що у відомостях населені пункти або райони, до яких направлялися іноземці, вказано на підставі записів у їхніх паспортах або усних заяв, зроблених при переході через

* Прикажчик.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. 8, отд. 1, № 6483, стор. 569.

митницю. Але нерідко траплялося, коли вони, прибувши у вказану місцевість, брали у губернських правліннях особливі посвідки для слідування до інших губерній. Тому для більш повного визначення місць перебування північнобуковинців на російській території необхідно використовувати додаткові джерела, зокрема прохання іноземців на видачу «письменних видов» на проїзд до інших губерній Російської держави, які теж зберігаються у фонді Канцелярії бессарабського військового губернатора.

Нарешті, відомості Новоселицької митниці про прибулих із Австрії до Бессарабії іноземців є джерелом для визначення національного складу тих мешканців Північної Буковини, які прибували в межі Російської держави. У них майже завжди зазначалася національність прибулих євреїв. Національну належність інших доводиться визначити головним чином за іменами і прізвищами.

Широка інформація про взаємозв'язки Північної Буковини з українськими землями, що входили до складу Росії, міститься і у відомостях «разного звання людей», які виїхали із Бессарабії до Австрії. Вони заповнювалися за формою: число, місяць і рік виїзду; звання, ім'я та прізвище; куди і в яких справах виїхав; хто видав на виїзд паспорт або «вид», коли і за якими номерами.

Відомості про вибулих велися старанніше, ніж відомості про прибулих. У них менше загальних визначень, конкретнішими є записи. Передусім за цими документами із загального числа вибулих можна приблизно виділити тих, що направлялися до Північної Буковини. Основним матеріалом для цього служать дані графи «Куди і в яких справах виїхав». У ній лише зрідка зустрічаються записи, які мало про що говорять, наприклад «в заграничные разные места», «в австрийские владения», «в Австрию». Здебільшого ж називаються населені пункти: Відень, Ольмюц, Львів, Броди, Сучава тощо; особливо часто зустрічаємо північнобуковинські населені пункти: Чернівці, Садгора, Вижниця, Бояни та ін.

Із записів названої графи дізнаємося і про мету поїздки до Північної Буковини. Найчастіше мешканці Російської держави їздили до Північної Буковини в комерційних справах, для купівлі лісних матеріалів, продажу худоби, з метою лікування тощо. У відомості в абсолютній більшості випадків зазначено соціальний стан (поміщик, купець, чиновник, селянин) або фах (провізор, прикажчик, прислужник, візник тощо) осіб, які приїжджали через Новоселицю до Північної Буковини, вказуються також місця їх постійного проживання (одеський купець, вінницький, житомирський, проскурівський міщанин, поміщик Херсонської губернії). Для визначення районів Російської держави, жителі яких відвідували Північну Буковину, крім цих останніх записів, можуть бути використані також дані графи «Хто видав на виїзд паспорт» (за паспортом бессарабського цивільного губернатора, подільського губернатора, київського, подільського і волинського генерал-губернатора, одеського градоначальника, за свідоцтвом Кременчуцької городової думи тощо).

Що ж до національності, то у відомостях про вибулих вона іноді зазначена лише для євреїв. Національну приналежність інших можна визначити приблизно за прізвищами та іменами.

Доповненням до розглянутих документів є відомість Новоселицької митниці про прикордонних жителів, які виїхали з Бессарабії до найближчих від кордону місць австрійських володінь і до м. Чернівців за свідоцтвами хотинського земського справництва і міської поліції на три дні. На відміну від попередньої вона була не тижневою, а щомісячною і містила записи, як це видно із її заголовку, лише про поїздку до Північної Буковини мешканців Хотинщини. У ній зазначалися число, місяць і рік виїзду; звання, прізвище та ім'я носія свідоцтва та осіб, що його супроводили (наприклад, «помещик в Хотинском цынуте Марачевский с женою и служителями Антоном и Ссменом», «Хотинского цынута селе-

ння Данкоуц жители Назарий Пантелеев и Иван Деркач», «дворовой человек подпоручика Лопухина Артем Фомин Безобразов с фурманом Хаимом Мордковичем» тощо); населений пункт, в який направлялись названі особи; мета поїздки («за покупкою леса», «к тамошним медикам», «для свидання с родственниками», «для отыскания пропавшего скота», «для отобрания долгов» та ін.).

У архіві нами виявлені такі відомості лише за окремі місяці 1826—1829 рр. Після 1829 р. вони, очевидно, не велися, оскільки відсутні у архіві, а записи про поїздки мешканців Хотинщини до Північної Буковини за свідоцтвами хотинських повітових установ включалися вже (чого раніше не було) у відомості «разного звания людей», які виїхали з Бессарабії до Австрії.

Нарешті, як зазначалося, Новоселицька митниця направляла бессарабському цивільному губернаторові відомості про російських підданих, які поверталися з-за кордону. Вони складалися щотижня за формою: число, місяць і рік повернення; звання, постійне місце проживання, прізвище та ім'я носія паспорта і осіб, які знаходилися при ньому («бессарабский житель помещик Василий Григорче с женою Анною и служителями Тодором Поповичем и Иваном», «Полтавской губернии кременчугский мещанин Г. Иванов», «одесский мещанин Г. Новиков» тощо); звідки і в яких справах прибули до Росії; ким видано паспорт, якого числа і за яким номером («по паспорту киевского гражданского губернатора от 8 июля 1847 г.», «по свидетельству Кременчугского городского магистрата от 19 февраля 1847 г.» і т. д.).

Дані цієї відомості можуть бути використані і для виявлення вибухих до Північної Буковини з Бессарабії. Наприклад, 23 грудня 1847 р. через Новоселицьку митницю відправився «с купеческим товаром» кременчуцький третьої гільдії купецький син М. Чудновський за свідоцтвом кременчуцької городової думи¹¹. Документ не говорить, куди саме він направився: в Північну Буковину чи транзитом через її територію в інші провінції Австрії. Це можна встановити з допомогою відомостей про російських підданих, які повернулися із-за кордону. В них ми знаходимо запис, що М. Чудновський повернувся через Новоселицю 31 грудня 1847 р. Отже, він перебував за кордоном з 23 по 31 грудня, тобто 8 днів. За такий час він не міг бути далі Північної Буковини. Можна припустити, що кінцевою метою його подорожі, як і більшості тих, що відправлялися через Новоселицю «с купеческим товаром», було м. Чернівці або ярмаркове містечко Садгора.

Таким чином, матеріали Новоселицької митниці багаті широкою і різноманітною інформацією для дослідження економічних, політичних і культурних взаємовідносин Північної Буковини з Російською державою. На жаль, вони повністю не збереглися. Але й те, що відомо, дає змогу зробити цікаві спостереження.

Насамперед коротко про торгівлю. Виявлені в архіві матеріали, зокрема відомості Новоселицької митниці, свідчать, що в першій половині ХІХ ст. із Північної Буковини в межі Російської держави вивозилися товари власне буковинського виробництва (дерево, пиломатеріали, вироби кустарної деревообробної промисловості, дьоготь, глиняний посуд, скло та ін.¹²) і товари західноєвропейського походження (тканини, галантерея, готовий одяг, шовкові вироби, хустки, килими, мереживо, бісер, взуття, папір, аптекарські матеріали, годинники, інженерні інструменти, ножі, замки, мідний дріт, серпи, коси, цукор, вина, кава тощо)¹³. Збували їх у Хотинському та інших повітах Бессарабської області, в Подільській і Херсонській губерніях, а ліс використовувався також для будів-

¹¹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 5053, арк. 543—547.

¹² Там же, спр. 243, 813, 828; ф. 17, оп. 1, спр. 152, 170—173, 175—177, 180, 202 та ін.

¹³ Там же, спр. 700, 711; ф. 17, оп. 1, спр. 152, 180 та ін.

ництва кораблів Чорноморського флоту. Цікаво відзначити, що в першій половині ХІХ ст. Російська держава була основним споживачем експортованих Північною Буковиною лісу, пиломатеріалів і виробів кустарної деревообробної промисловості.

Постійно направлялися товари через Новоселицьку митницю і в зворотному напрямку — з Російської держави до Північної Буковини. Це — велика рогата і дрібна худоба, коні, вовна, необроблена шкіра, топлене сало, хліб, аніс, мед, віск, риба та ін.¹⁴ Ці товари походили із Хотинського та інших повітів Бессарабської області, а також із правобережної і південноукраїнських губерній. В основному все це продавалось на ярмарках Північної Буковини, і лише в незначній кількості провозилось транзитом через її територію до інших країн або провінцій Австрійської імперії.

З товарів, що направлялися до Північної Буковини, найважливішим була велика рогата худоба. Лише з 17 вересня 1813 р. по 31 липня 1814 р. через Новоселицю відправлено 11310 волів і 5610 корів, у 1815 р. — 8000 голів великої рогатої худоби, з 1 січня по 22 червня 1816 р. — 22 000 голів, у серпні—вересні 1819 р. — 23 107 волів і корів, у 1821 р. — 45 084 воли і 12 768 корів і т. д.¹⁵ Майже всі вони продавались на ярмарках в північнобуковинському містечку Садгорі. В першій половині ХІХ ст. Північна Буковина була основним ринком збуту великої рогатої худоби, яка вивозилась з Російської держави.

Документальні матеріали ЦДА МРСР свідчать, що в першій половині ХІХ ст. постійно підтримувалась і така форма економічних зв'язків між сторонами, як оренда північнобуковинськими скототоргівцями і поміщиками пасовищ у Бессарабській області для випасу і зимівлі худоби. В 1815 р. тільки на Хотинщині зосередилося 15 086 голів великої рогатої худоби, 2786 коней та 2307 овець, а всього по Бессарабській області на той час знаходилося на випасі і зимівлі 24 887 голів великої рогатої худоби, 17 808 коней, 230 717 овець, 386 свиней, 48 ослів і 27 буйволів. У 1817 р. у Бессарабії випасалося і зимувало 5420 голів великої рогатої худоби, 6081 кінь, 49 301 вівця, в 1821 р. — 390 коней, 185 голів великої рогатої худоби, 13 233 вівці і т. д.¹⁶ Частина цієї худоби належала молдавським і галицьким поміщикам і скототорговцям, в основному ж вона була власністю північнобуковинців.

Чи не найбільше через Новоселицьку митницю проходило торговців. Лише в травні 1819 р. через Новоселицю до Російської держави «по купеческому промыслу», «по купечеству», «по коммерции» пройшло 13 чоловік з Північної Буковини, у грудні 1820 р. — 36, листопаді 1821 р. — 18, січні—лютому 1826 р. — 76, травні—грудні 1827 р. — 416, 1831 р. — 73, 1832 р. — 178, квітні—травні 1835 р. — 43, липні—грудні 1847 р. — 866, 1848 р. — 298, липні—грудні 1949 р. — 32 чоловіка¹⁷.

Багато людей в торгових справах прибувало з Російської держави до Північної Буковини. Зокрема, в липні—жовтні 1827 р. через Новоселицю пройшло 57 чоловік, у червні—грудні 1831 р. — 67, протягом одинадцяти місяців (без даних за квітень) 1832 р. — 169, у вересні—грудні 1847 р. — 94¹⁸.

У вересні 1819 р. із Північної Буковини на російську територію відправилось 16 осіб «по довозу купеческих товаров», у грудні 1820 р. — 4, лютому—травні 1821 р. — 92, травні—жовтні 1822 р. — 206, січні—серпні

¹⁴ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 98, 700, 711, 812, 882, 888—890, 963, 5381; ф. 17, оп. 1, спр. 124, 156.

¹⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 98; ф. 17, оп. 1, спр. 124, 156.

¹⁶ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 98; ф. 5, оп. 2, спр. 142, 249.

¹⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 700, 1703, 1705, 1706, 1794—1800, 2246, 2248, 2249, 2250, 2258, 2254, 5055, 5200—5205, 5381; ф. 17, оп. 1, спр. 127, 157.

¹⁸ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1152, 1154, 1161, 1705, 1706, 1794, 1800, 5053.

1823 р.— 106, травні 1824 р.— 13, 1832 р.— 213 і з усіх наступних років найбільше у 1834 р.— 16 294¹⁹. Останнє пояснюється вивезенням із Північної Буковини великої кількості хліба в південні губернії Російської держави, які зазнали сильного неврожаю. У зворотному напрямку, тобто з Російської держави до Північної Буковини, через Новоселицю пройшло: в червні 1824 р.— 15 підвід, серпні—жовтні 1827 р.— 60, 1832 р.— 277, 1847 р.— 6615 і т. д.²⁰ Крім візників, до Північної Буковини щороку приходили десятки і сотні погоничів великої рогатої худоби, яку гнали для продажу в Садгору і частково в Чернівці.

У грудні 1820 р. з метою одержання боргів із Північної Буковини на територію Російської держави їздило 2 чоловіка, у травні 1823 р.— 4, у травні—грудні 1827 р.— 6, а із Російської держави з цією ж метою до Північної Буковини їздило, наприклад, в липні—жовтні 1827 р.— 35 чоловік, у червні 1828 р.— 11 чоловік і т. д.²¹

Часто північнобуковинці відправлялись на російську територію розшукувати свою худобу. Зокрема, в грудні 1820 р. на цю обставину як на причину переходу кордону в Новоселиці вказали 2 чоловіка, в травні 1821 р.— 1, листопаді 1822 р.— 6, травні 1823 р.— 3, травні 1824 р.— 2, травні—вересні 1827 р.— 27, травні та грудні 1831 р.— 7, 1832 р.— 22, грудні 1833 р.— 1, січні і травні 1835 р.— 15 і т. д.²² У свою чергу, піддані Російської держави нерідко бували через цю причину в Північній Буковині. У січні 1826 р. через Новоселицю пройшло 3 чоловіка, липні—жовтні 1827 р.— 35, січні 1828 р.— 3, липні 1828 р.— 4, у 1832 р. (без даних за квітень) — 42, грудні 1831 р.— 9, листопаді—грудні 1847 р.— 4 чоловіка і т. д.²³

Розвиток економічних зв'язків між Північною Буковиною і Російською державою (торгівля, оренда маєтків і пасовищ тощо) нерідко створював конфліктні ситуації через несвоєчасну сплату оренди або боргу, порушення угоди на оренду тощо. На цьому ґрунті виникали судові справи, які розглядалися в північнобуковинських судах або російських повітових і губернських судових установах, навіть у Сенаті. З цих причин з Північної Буковини на територію Російської держави через Новоселицю пройшло у квітні 1821 р.— 2 чоловіка, в січні 1822 р.— 3, червні 1823 р.— 2, січні—лютому 1826 р.— 6, травні—грудні 1827 р.— 30, серпні 1832 р.— 8, квітні 1835 р.— 3, квітні 1848 р.— 3 чоловіка і т. д.²⁴

Порівняно частіше у відомостях Новоселицької митниці зустрічаються записи про перехід кордону «по фамільным делам» і «для свиданія с родственниками»²⁵.

В документах фонду зустрічаємо записи про перехід кордону в обох напрямках з метою лікування та на заробітки. За нашими підрахунками, Північну Буковину відвідало в червні 1823 р.— 10 хворих, червні 1824 р.— 6, січні—лютому 1826 р.— 111, липні—жовтні 1827 р.— 388, січні 1828 р.— 16, червні 1828 р.— 59, 1832 р. (без даних за квітень) — 212, грудні 1831 р.— 9, жовтні 1833 р.— 3 і т. д.²⁶ На територію Російської

¹⁹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 700, 752, 761, 763, 813, 814, 828, 885, 891, 963; ф. 17, оп. 1, спр. 124, 152, 153, 156, 170, 173, 176, 178, 180, 203 та ін.

²⁰ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 885, 963, 1152—1154, 1161 та ін.

²¹ Там же, спр. 1152—1154, 1161, 1297 та ін.

²² Там же, спр. 700, 761, 813, 885, 964, 1152—1154, 1161, 1705, 1797, 1800, 1928, 2249, 3444, 4878 та ін.

²³ Там же, спр. 1085, 1152—1154, 1161, 1297, 1794, 1800, 1928, 5053 та ін.

²⁴ Там же, спр. 891, 1085, 1152—1154, 1160, 1161, 1297, 1797, 2250, 5201; ф. 17, оп. 1, спр. 156, 203.

²⁵ Там же, спр. 700, 1085, 1152—1154, 1156, 1158, 1160, 1161, 1297, 1703, 1705, 1706, 1794, 1797, 1799, 1800, 1928, 2250, 2252, 3723, 3725, 3726, 4699, 4877, 5052, 5053—5055 та ін.

²⁶ Там же, спр. 842, 885, 891, 963, 1085, 1152—1154, 1161, 1705, 1706, 1794—1800, 1928; ф. 17, оп. 1, спр. 203.

держави в пошуках роботи у травні 1819 р. вирушило 13 північнобуковинців, грудні 1820 р.— 10, січні—травні 1821 р.— 212, 1822 р.— 537, травні—липні 1823 р.— 140, травні—липні 1824 р.— 429, січні—лютому 1826 р.— 4, травні—грудні 1827 р.— 342, 1831 р. (без даних за вересень) — 102, 1832 р.— 40, вересні—листопаді 1833 р.— 19, 1835 р.— 146, січні—квітні 1836 р.— 27, 1840 р. (без даних за травень) — 131, січні—вересні 1841 р.— 200, січні—червні 1843 р.— 97, липні—грудні 1845 р.— 83, 1846 р.— 117, липні—грудні 1847 р.— 49²⁷.

Мешканці обох сторін переходили кордон і з інших причин. У відомостях Новоселицької митниці зустрічаємо записи про перехід кордону «по своей надобности», «для отыскания сбежавших сыновей», «для отобрания документов», «для поклонения мощам» тощо.

Слід зауважити, що наведені вище дані не є повними, оскільки підрахунки зроблені на основі лише частини відомостей Новоселицької митниці, виявлених у ЦДА МРСР. Вони не можуть бути вичерпними навіть і при використанні всіх названих документів, бо Новоселицька митниця була основним, але не єдиним пунктом переходу кордону і обміну товарами між Північною Буковиною і Російською державою. Якесь їх частина направлялась через Молдавію та через митниці, розміщені на галицькій ділянці російсько-австрійського кордону.

Таким чином, матеріали Центрального державного архіву Молдавської РСР свідчать про тісні і різносторонні взаємозв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині XIX ст. Серед них є багаті і цікаві дані про економічні взаємовідносини. Вони дають досліднику широку інформацію і про політичні зв'язки. Із справ архіву видно, що сотні і тисячі північнобуковинців, переважно українські селяни, часто-густо бували у Хотинському повіті Бессарабської області, в правобережноукраїнських губерніях і більшості лівобережних губерній України, тобто в українських етнічних межах Російської держави. Вони бували також в інших повітах Бессарабської області, населених молдаванами, в Білорусії та у деяких російських губерніях. У свою чергу, серед багатьох мешканців Російської держави, які побували на Північній Буковині, абсолютну більшість становили вихідці із українського етнічного району і частково — із центральних повітів Бессарабії, Білорусії та деяких російських губерній.

Як ми вже зазначали, торговельні стосунки Північна Буковина підтримувала в основному з українським етнічним районом Російської держави. Північнобуковинці, прибуваючи на Наддніпрянщину, до Білорусії, Молдавії чи до російських губерній, і, навпаки, мешканці цих районів, відвідуючи Північну Буковину, входили в найтісніші і різнобічні стосунки з найширшими колами місцевого населення. В результаті цього відбувався обмін досвідом виробничо-господарської діяльності, здобутками народної культури, елементами побуту тощо.

Все це сприяло утвердженню почуття етнічної єдності північнобуковинців з усім українським народом, зміцнювало їх дружбу з російським, молдавським та іншими народами Російської держави, єдиного трудящих Північної Буковини в їх справедливій боротьбі за соціальне і національне визволення та возз'єднання з українськими землями, що знаходилися в складі Російської держави.

²⁷ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 752, 761, 763, 814, 828, 842, 885, 891, 963, 1152, 1153, 1156, 1160, 1161, 1703, 1705, 1794, 1800, 1928, 2246, 2248—2250, 2252—2254, 2744, 3445—3447, 3723—3726, 4286, 4287, 4290, 4294, 4699, 4877, 4878, 5052—5055; ф. 17, оп. 1, спр. 152, 156, 157, 170—172, 177, 180.

ОБЗОР МАТЕРИАЛОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
МОЛДАВСКОЙ ССР ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ
СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ С РУССКИМ ГОСУДАРСТВОМ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Резюме

В статье дан краткий обзор и источниковедческий анализ материалов Центрального государственного архива Молдавской ССР об экономических взаимосвязях Северной Буковины с Русским государством в первой половине XIX в.

Фонды Канцелярии бессарабского военного губернатора, Бессарабского областного правительства и др. содержат многочисленные дела с перепиской бессарабского гражданского губернатора с буковинским окружным правлением, донесениями бессарабского областного правительства, ведомостями Новоселицкой таможни и другие документы, в которых имеются сведения о ввезенных и вывезенных товарах, об аренде северобуковинцами в Бессарабии (особенно на Хотинщине) пастбищ и предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья, о лицах, прошедших через границу.

Эти сведения являются важным источником для изучения различных форм экономических, политических и культурных взаимосвязей Северной Буковины с Россией и, в частности, с Надднепрянской Украиной.

М. Г. Крикун

ПОДИМНІ РЕЄСТРИ ПЕРШОЇ І ПОЧАТКУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

За системою складання та структурою подимні реєстри (списки, тарифи¹) XVIII ст. можна поділити на дві групи: до першої відносяться реєстри до 1775 р., до другої — останньої чверті століття. Всі реєстри досі ще не аналізувалися в джерелознавчому плані, їх майже не використовують дослідники. Щодо наукової цінності вони не різнозначні. Уважне критичне вивчення їх дає підстави вважати частину з них, як і деякі подимні списки XVII ст.², цінним демографічним джерелом.

У тарифах проти назв поселень, залежно від їх величини, проставлені або одна з таких частин диму — $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, іноді $\frac{1}{64}$, або найрізноманітніші комбінації їх; проти назви значних міст позначали один і навіть кілька димів, частіше у поєднанні із згаданими частинами. Деякі з цих тарифів містять також відомості про кількість у поселеннях житлових будівель (домів, хат)³.

В основу майже всіх реєстрів були покладені люстрації (ревізії), тобто описи маєтків, що підлягли оподаткуванню подимним⁴. Подібні люстрації на Правобережжі іноді проводилися в другій половині XVII ст.⁵ У першій же половині XVIII ст. вони були звичайним явищем.

¹ У документах XVIII ст. для означення подимних реєстрів частіше вживалася саме ця назва.

² М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. — Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968, стор. 68—98.

³ На відміну від тарифів першої половини XVIII ст. в усіх подимних списках XVII ст. і останньої чверті XVIII ст. подавалася кількість житлових будівель у поселеннях, а про частини димів зовсім не згадувалось.

⁴ Винятки з цього правила були дуже рідкі і, напевно, стосуються лише початку XVIII ст. До них можна віднести тариф Подільського воеводства, складений «без ревізії» в 1710 р. Цікаво, що в липні того ж року шляхта на кам'янецькому сеймику, відзначивши цей факт, заборонила на майбутнє виробляти реєстри, які б не ґрунтувалися на люстраціях. — Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. II, т. 3. К., 1910, стор. 188, 202.

⁵ М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 87, 92—96.

Відомості про те, чим викликалися ревізії, як вони мали проводитись і кого охоплювати, беремо із постанов шляхетських сеймиків. На жаль, опубліковані вони лише за першу чверть XVIII ст. Деякі сеймиківі ухвали про люстрації наступного періоду вдалося виявити у розсипах архівних рукописних матеріалів. Більше відомостей можна було б почерпнути з гродських книг, але за XVIII ст. їх збереглося дуже мало.

Потреба в люстраціях виникала тоді, коли подимні реєстри, що були підставою для збирання податку, вже не задовольняли значну частину шляхти, головню середньої і дрібної, бо не відбивали справжнього стану заселеності: залюднювалися раніше пусті місцевості, збільшувалося населення в одних маєтках внаслідок колонізації, типової для Правобережжя XVIII ст., зменшувалося в інших — через епідемії та втечі⁶. Від руху населення найбільше вигравали магнати, що переманювали шляхетських підданих обіцянками таких пільг, на які шляхта піти не могла. Ось чому постанови сеймиків про люстрації мали антимагнатський характер. Підставою для «справедливого» перерозподілу податку, чого вимагала шляхта, міг стати лише новий тариф, отже, й нова люстрація.

Із шляхетського середовища на сеймиках обирали люстраторів (ревізорів), двох—чотирьох на кожний повіт. На проведення ревізії їм давали кілька місяців, інколи до восьми⁷. Люстратори присягали, що будуть справно виконувати покладені на них обов'язки⁸, які, судячи з сеймикових ухвал, полягали передусім у тому, щоб самим побувати в усіх поселеннях — державних, духовних і приватних магнатсько-шляхетських. Так, у липні 1710 р. подільська шляхта зобов'язала люстраторів «ревізувати і ретельно описати» всі маєтки⁹. Вінницький сеймик у вересні 1720 р. наполягав, щоб самі ревізори, а не якісь інші особи проводили перепис¹⁰.

Люстратори повинні були занотовувати, скільки в кожному поселенні житлових будівель підданих християн, євреїв, чиншової і служилої безпомісної шляхти. Одні сеймиківі постанови вимагали, щоб переписом охоплювалося все населення, за винятком шляхти-землевласників, магнатів і духовенства, напевно, як у XVII ст., лише католицького, інші ж вилучали з ревізії окремі групи підданих. Наприклад, житомирський сеймик у вересні 1714 р. ухвалив переписати жителів сіл, хуторів, міщан, купців, євреїв, новоосілих у сільських і міських місцевостях, буди (потапні), рудні, корчми, винниці, млини, двірських слуг, служилу (може, й чиншову) шляхту¹¹. А ось подільська шляхта в липні 1710 р. вказала, що ревізія повинна минути двірських слуг (гуменних, пасічників, рибалок, пастухів, кухарів тощо), злидарів та коморників¹². Подібне рішення було прийняте на сеймику Київського воеводства у вересні 1752 р.¹³ Серед сеймикових ухвал трапляються й такі, що або зовсім замовчують, або надто загально і стисло говорять про те, які групи населення повинні підлягати ревізії, а які ні.

Люстраторам надавалося право, як, наприклад, на Київщині в 1716 р., заслуховувати і перевіряти дані під присягою свідчення війтів (або замість них кого-небудь іншого з підданих) про кількість населення, зобов'язаного вносити податок або вільного від нього¹⁴.

⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 426, 546, 648, 683—684, 725, 768, 780, 792; Бібліотека АН УРСР у Львові (далі.—ЛБАН), ф. Сапегів, 56/Іе, № 18, колекція Оссолінських, спр. 7375 (папери Е. Руліковського, т. XXIV), стор. 98.

⁷ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 441, 447, 546, 648, 793.

⁸ Див. повний текст присяги люстраторів на сеймику шляхти Київського воеводства на початку 1716 р. (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 440—441).

⁹ Там же, стор. 242.

¹⁰ Там же, стор. 684.

¹¹ Там же, стор. 327.

¹² Там же, стор. 202.

¹³ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98.

¹⁴ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 441, 447.

Після закінчення ревізії люстратори присягали на сеймику, що провели її згідно з даними їм настановами.

Судячи з опублікованих сеймикових ухвал, у 10-х і на початку 20-х років XVIII ст. загальновоєводські переписи житлових будівель були проведені на Київщині в 1714, 1716 і 1724 рр., на Брацлавщині — в 1716 і 1723 рр., на Волині — в 1714 р., на Поділлі — в 1710 р. і десь в 1717—1719 рр.¹⁵ Рішення про ревізії в масштабах воєводств, не підкріплені відомостями про їх реалізацію, відносяться до 1723 р. на Поділлі, 1711 і 1717 рр.— на Волині, 1717 і 1720 рр.— на Брацлавщині¹⁶.

У другій чверті XVIII ст. теж проводилися загальновоєводські переписи, але, напевно, дуже рідко, бо, наприклад, на Київщині після 1724 р. переписи були проведені лише в 1733¹⁷ і 1752—1753 рр.¹⁸ До початку 50-х років відноситься люстрація Подільського воєводства¹⁹.

Із сеймикових матеріалів першої чверті XVIII ст. видно, що інколи проводилися часткові люстрації. Вони охоплювали передусім так звані нові осілости (novae coloniae), тобто місцевості, які ще недавно були безлюдними і яким минув чотирирічний строк звільнення від сплати податків (ухвали Київського воєводства 1720—1721 рр.)²⁰. Їм підлягали також поселення, які дуже потерпіли від стихійних лих (епідемій, пожеж) або з яких повтікало багато підданих (ухвали Подільського воєводства 1719, 1720, 1723 рр.²¹). Про такі люстрації є відомості за другу чверть XVIII ст.: на Київщині — за 1743 р.²², на Волині — перед 1746 р.²³ Інколи часткова ревізія охоплювала весь повіт, як, наприклад, Житомирський на Київщині в 1748 р.— за сеймиковими рішеннями 1731 і 1747 рр.²⁴

Жодна з документально оформлених люстрацій першої половини XVIII ст. не опублікована; серед рукописних матеріалів на них натрапляємо надзвичайно рідко, можливо, тому, що особливої потреби в тривалому зберіганні їх не було, оскільки ними користувалися лише під час складання подимних реєстрів. Загальні відомості деяких люстрацій про кількість оподаткованих житлових будівель дійшли до нас у реєстрах димів, куди вони вносилися як підстава для розкладки подимного по окремих населених пунктах.

Робота люстраторів не контролювалася. Тому ступінь вірогідності складених ними документів залежав виключно від ставлення їх до своїх обов'язків і володільців маєтків до переписів. Щодо люстраторів, то в жодній сеймиковій постанові немає звинувачень їх у несумлінності. На нашу думку, в основній своїй масі вони були зацікавлені в більш-менш пунктуальному виконанні дорученої їм справи, уже хоч би тому, що за проведення перепису кожен з них отримував велику, як на ті часи, винагороду у вигляді або чотирьох-п'яти грошей від кожної зафіксованої в

¹⁵ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 300, 327, 338, 349, 441, 447, 487, 511, 636, 771, 780; т а м же, ч. VIII, т. 2. К., 1894, стор. 166; ЛБАН, кол. Оссолинських, спр. 4145, арк. 314; Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві, спр. 22 015, арк. 310.

¹⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 218, 526, 546, 684, 793.

¹⁷ B. G o r c z a k. Katalog rękopisów archiwum x. x. Sanguszków w Sławucie. Sławuta, 1902, стор. 160; ЛБАН, кол. Оссолинських, спр. 4047, арк. 182—186.

¹⁸ ЛБАН, кол. Оссолинських, спр. 7315, стор. 98; кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3. У постанові волинського сеймику 1746 р. говориться про «давнішу люстрацію» — попередницю тієї, яку цей сеймик ухвалив провести (т а м же, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18).

¹⁹ Т а м же, кол. Оссолинських, спр. 3665, стор. 110, 373.

²⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 648, 700—701, 715. Див. також постанову подільського сеймику від 24 березня 1716 р. (т а м же, стор. 456).

²¹ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 636, 725, 768.

²² ЦДІА БРСР у Мінську, ф. 694, оп. 4, спр. 775, арк. 46.

²³ ЛБАН, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18.

²⁴ Т а м же, кол. Чоловського, спр. 2032; т а м же, кол. Оссолинських, спр. 4145, арк. 320—324.

документі хати²⁵, або задалегідь визначеної суми²⁶. Проте люстратори часто натрапляли на опір частини землевласників, які не допускали їх у свої маєтки або не дозволяли повністю переписати окремі поселення²⁷. Характерним щодо цього є таке місце в листі від 7 вересня 1710 р. губернатора Меджибізької волості (Подільське воеводство) Яна Десье до А. М. Сенявського, якому волость належала: «Прошу... повідомити мене, чи я маю дозволити описати (złustrować) маєтки вашої милості добродія і порохувати всі халупи в них згідно з постановою подільського сеймику»²⁸. «Хто його знає,— пише далі Десье, намагаючись схилити Сенявського до думки не допустити люстратора,— чи згодом половина підданих не убуде, і тоді визначений тягар подимного («димів») ляже на тих, які залишаться»²⁹. Не дивно, що частина поселень, які підлягали оподаткуванню, в переписні документи не вносилися. Зокрема, багато таких поселень Кременецького повіту не були піддані ревізії в 1714 р.; список їх з власної ініціативи склав шляхтич Хілінській і подав на луцькому сеймику 1716 р.³⁰ Сеймики щодо володільців, які перешкождали проведенню ревізій своїх маєтків, обмежувалися лише погрозами накладати штраф³¹.

Складати подимні реєстри на основі даних переписів сеймики доручали комісарам. Їх обирали стільки же, скільки ревізорів, іноді більше, навіть у кілька разів, чим підкреслювалася важливість їх роботи і створювалися можливості для точнішого обкладання маєтків податками³². У завдання комісарів входило розподіляти між оподаткованими поселеннями задалегідь визначену сеймиками кількість димів, як правило, сталу протягом довгого часу. Для Кам'янецького і Червоноградського повітів разом у 1710 р. вона становила 150³³ і такою ж була вже для всього Подільського воеводства протягом кількох десятиріч починаючи з 1713 р., а можливо, із 1711 р.³⁴ Волинь сплачувала податок у 1707 р. з 1400³⁵, а потім — з 1000 димів (крайні роки згадок останньої цифри — 1710—1746)³⁶, Київщина — якийсь час з близько 100 димів (вірогідно відомо для 1716—1717 рр.)³⁷, а згодом — з 200 (принаймні в 1734—1754 рр.)³⁸, а Брацлавщина в 1716—1724 рр. — 40 димів (відомостей за інший час виявити не вдалося)³⁹.

Як виникли вказані цифри на означення кількості димів, з'ясувати поки що не вдалося. Мабуть, вони були результатом посиленого псування на початку XVIII ст. подимних реєстрів, успадкованих правобережними воеводствами від 1650—1670 рр., коли внаслідок руйнувань та

²⁵ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 327, 441, 684.

²⁶ Там же, стор. 338, 781 (по 400—500 злотих кожному люстратору). На Луцькому сеймику у вересні 1746 р. кожному з 13 ревізорів Волинського воеводства за проведення перепису обцяно 1000 злотих (ЛБАН, ф. Саперів, 56/Іе, № 18).

²⁷ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 357, 701.

²⁸ Йдеться, певно, про постанову кам'янецького сеймику від 28 липня 1710 р. щодо проведення люстрації (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202).

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, № 5795, стор. 31.

³⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 502.

³¹ Там же, стор. 202, 357.

³² Там же, стор. 527, 636, 648, 715, 771, 793. У вересні 1752 р. шляхта Київського воеводства для проведення люстрації призначила п'ять чоловік, а для складання тарифу на основі представлених ними матеріалів — 22 чоловіка (ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98).

³³ ЛБАН, ф. Саперів, 44/45/Ід, № 3613.

³⁴ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 269, 333, 383, 532, 636, 768; Volumina legum t. 6. Petersburg, 1860, стор. 146; Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 367—405.

³⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 989, арк. 1—14.

³⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 259, 525, 592; Volumina legum, t. 6, стор. 166; ЛБАН, ф. Саперів, 56/Іе, № 18; там же, кол. Люба-Радзінських, 327/VII, 1.

³⁷ Це видно з того, що шляхта Київського воеводства в 1717 р. обцяла сплатити 10 400 зл.—по 100 зл. з диму — за тарифом 1716 р. (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 511).

³⁸ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98; там же, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3.

³⁹ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 487, 518.

подання шляхтою і магнатами явно занижених відомостей кожне оподатковане поселення вносило подимне щодалі від усе меншої кількості житлових будівель, причому багато поселень безпідставно подавалось як майже або зовсім безлюдні⁴⁰. На початку XVIII ст. через величезні спустошення, викликані війнами, нападами татар, занедбаність фіскальної справи, труднощі складання нової податкової документації, особливо на Київщині, Брацлавщині і Поділлі, поміщики, що поверталися в свої маєтки після тривалої відсутності, могли звернутися до давніх реєстрів як до підстави обкладання подимним (можливо, й іншими податками), час від часу зменшувати кількість димів у них до певного мінімуму. Якщо так було в дійсності, то в період відбудови маєтків, яка розпочалася тоді ж, дим цих реєстрів ставав величиною, яка означала не одну житлову будівлю, а якусь сукупність їх⁴¹. Слід вказати, що у Волинському воєводстві на початку XVIII ст. і пізніше, на відміну від 1680—1690 рр., зовсім не користувалися подимним реєстром 1682 р.—джерелом, відомості якого більш-менш близькі до дійсності⁴².

У сеймикових постановках нічого не говориться про те, як саме комісари розподіляли дими між поселеннями. На основі виявлених тарифів можна твердити, що з люстраційного матеріалу вони виводили загальну кількість житлових будівель, які підлягали оподаткуванню, і ділили її на відоме число димів, визначаючи таким чином, скільки хат припадало пересічно на один дим. Далі комісари визначали, від якої частини диму (і в якому розмірі) кожне поселення мало сплачувати подимне. Здається, при цьому правилом було обов'язково дотримуватися середньої по воєводству кількості хат на дим. За таким принципом, зокрема, в 1724 і 1754 рр. були складені тарифи на Київщині, відомі для Житомирського (1724⁴³ і 1754 рр.⁴⁴) і Київського (1754 р.⁴⁵) повітів. 1724 р. у цьому воєводстві дим у середньому дорівнював 80 хатам, про що свідчить житомирський реєстр і преамбула до нього. Найменшою частиною диму тоді була $\frac{1}{32}$ і відповідала вона 2,5 хати. Якщо після розподілу хат між частинами диму в якомусь поселенні залишалося менше 2,5 житлової будівлі, то в тарифі замість кожної з них записували подимну ставку в 38 грошей. Наприклад, комісари, виходячи з 80 хат на дим, прирівняли в м. Чуднові 297,5 хати (з 299, зазначених в переписі) до $3\frac{23}{32}$ дима, а на решту 1,5 хати записали 57 грошей⁴⁶. У тарифах Київського воєводства 1754 р. не вказано ні кількості житлових будівель у містах, містечках і селах, ні пересічної кількості хат на дим. Але ці величини встановлюються досить легко: найменшою частиною диму тоді теж була $\frac{1}{32}$, а подана біля назв поселень кількість хат, які залишилися після пропорційної розкладки житлових будівель між димами, щонайбільше становить дев'ять. Отже, $\frac{1}{32}$ — це 10, а цілий дим — 320 хат. З допомогою цього показника для кожного поселення можна вивести люстраційну кількість хат, на яку спиралися комісари у своїх підрахунках. За тарифом с. Журбинці, поблизу Кодні, вносило подимне з $\frac{3}{32}$ диму і п'яти хат, тобто з 35 хат; містечко Івниця сплачувало податок з $\frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{32}$ диму, тобто з 130 хат⁴⁷ і т. д.

⁴⁰ М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 82—84, 91.

⁴¹ Інколи дим міг означати певну кількість житлових хат і в третій чверті XVII ст., як, наприклад, на Поділлі в 1668 р. (АОЗР, ч. VII, т. 2. К., 1890, стор. 525; М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 86—88).

⁴² М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 93—95, 97. Та ж доля, мабуть, спіткала й інші подібне джерело — подимний реєстр Овруцького і Житомирського повіту 1683—1684 рр. (АОЗР, ч. VII, т. 1. К., 1886, стор. 487—508).

⁴³ ЛБАН, кол. Осолінських, спр. 4145, арк. 314—317.

⁴⁴ Там же, кол. Чоловського, спр. 2262, стор. 3—12.

⁴⁵ Там же, спр. 1619, стор. 2—27.

⁴⁶ Там же, кол. Осолінських, спр. 4145, арк. 314.

⁴⁷ Там же, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 5, 6.

У деяких реєстрах першої чверті XVIII ст. розподіл димів між поселеннями проведено так, що повної відповідності між числом житлових будівель і частинами диму не видно. Комісари ніби нехтували середнім показником хат на дим. Для прикладу візьмемо реєстр Кременецького повіту 1717 р.⁴⁸ Виходячи з його даних про житлові будівлі і частини диму, до яких вони прирівняні, можна вивести для кожного поселення число, що означає кількість хат на дим. Це число було різним, а саме: для містечка Рахманова — 45 (79 хат; $1\frac{3}{4}$ диму), містечка Базалії — 50 ($64; 1\frac{9}{32}$), с. Готюжинців — 80 ($5; \frac{1}{16}$), с. Лазучина Великого — 160 ($5; \frac{1}{32}$) і т. д. Подібним до кременецького є реєстр Овруцького повіту, не датований, але складений, напевно, до 1724 р., бо з цього року на Київщині розкладка димів між житловими будівлями проводилася за принципом строгої пропорційності. За Овруцьким реєстром, в Олевській волості (містечко і 15 сіл) було 355 хат, податок вона сплачувала від $1\frac{3}{4}$ диму, отже, на дим припадало 203 хати; в Чорнобильській волості (містечко і 16 сіл) — 535 хат, вони прирівняні до $3\frac{5}{32}$ диму, дим становив 166,3 хати і т. д.⁴⁹

При складанні згаданих кременецького, овруцького і подібних до них реєстрів комісари виходили із спроможності маєтків сплачувати подимне. Мабуть, вони брали до уваги і співвідношення між кількістю тяглих і піших господарств. Натяк на це, на нашу думку, є в ухвалі кам'янецького сеймику, який відбувся у вересні 1719 р. Комісарам наказувалось на основі перепису «пропорційно на кожний дим поміряти всі маєтки пішими і тяглими підданими»⁵⁰. Окремо кількість тяглих і піших господарств, можливо, враховував тариф Подільського воеводства, що базувався на даних люстрацій 1710 р. Цей тариф виявити не вдалося, але про його структуру можна судити на основі заяви, зробленої в березні 1712 р. губернатором Барського староства П. Щитинським у летицьській гродській канцелярії. Відзначивши, що староство сильно спустошене переходами і постійми військ, а тому не зможе сплатити подимне за тарифом воеводства, Щитинський подав дані про кількість тяглих і піших господарств у м. Барі, 2 містечках і 10 селах та вказав, від якої частини диму ці поселення спроможні внести податок. Ці частини диму не були пропорційні ні загальній кількості підданих, ні співвідношенню між пішими й тяглими. Наприклад, села Іванівці, Чемериси і Маньківці могли сплатити податок від $\frac{1}{32}$ диму кожне, а тяглих і піших господарств в Іванівцях було відповідно 3 і 3, в Чемерисах — 5 і 3, Маньківцях — 4 і 3. До $\frac{1}{8}$ диму Щитинський прирівняв с. Головинці, в яких було 12 тяглих і 6 піших підданих, с. Ялтушків (10 і 6) та с. Калинську Деражню (4 і 7)⁵¹. Відсутність повної відповідності між частинами диму, з одного боку, і загальною кількістю житлових будівель або співвідношенням між тяглими і пішими господарствами — з другого, могла бути характерною і для тарифу Подільського воеводства, якщо припустити, що Щитинський спирався на нього як зразок.

Збирачі подимного кожним тарифом користувалися кілька років — аж до проведення нового загальновоєводського перепису. Як правило, поселення цього періоду сплачували податок від одних і тих же частин диму. Наприклад, с. Бухни на Київщині в 1721—1723 рр. вносило подимне від $\frac{3}{32}$ диму, в 1724—1733 рр. від $\frac{1}{16}$ диму і двох хат, в 1734—1753 рр. — від $\frac{3}{8}$ диму⁵². Час від часу між переписами спеціально призначені сеймиками комісари вносили в тариф зміни. Виконуючи накази шляхти, яка вимагала «справедливого» оподаткування, і враховуючи ре-

⁴⁸ ЛБАН, кол. Люба-Радзими́нських, 327/VII, 1.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 523, арк. 4, 14, 15.

⁵⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 636.

⁵¹ АЮЗР, ч. VIII, т. 2, стор. 166—167.

⁵² ЦДІА БРСР у Мінську, ф. 694, оп. 4, спр. 775, арк. 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17—20, 30, 32, 40, 44, 47, 49.

зультати часткових люстрацій, комісари з одних поселень знімали якісь частини диму і перекладали їх на інші⁵³. Перерозподіл димів, однак, не був масовим, він торкався лише певної кількості поселень і проводився в межах постійного для воеводства числа димів.

Є випадки, коли відомості про дими, наведені в тарифах та квитах, які засвідчували сплату подимного, не збігаються. Так, Сатанівська волясть на Поділлі (місто і 20 сіл) тарифом 1728 р. прирівняна до $7\frac{1}{16}$ диму⁵⁴. Як свідчать квити, в березні і вересні того ж року (так само і в 1729 р.) вона вносила податок від $5\frac{21}{32}$ диму, причому в квитах зазначено, що подимне приймається за новим тарифом 1727 р.⁵⁵ Село Карпівці в 1729 р. теж сплачувало подимне за тарифом 1727 р., тобто від $\frac{1}{16}$ диму⁵⁶, тоді як тарифом 1728 р. для нього визначено $\frac{3}{64}$ диму⁵⁷. Мабуть, подільський тариф 1728 р. був спробою перерозподілити дими, яка не знайшла практичного застосування.

Важливо визначити, в якій мірі відомості переписів про кількість житлових будівель відповідали дійсності і наскільки придатними, отже, є подимні реєстри, складені на їх основі, для історико-демографічного дослідження. Слід застеретти, що дані кожного з реєстрів майже цілком відносяться до року проведення ревізій. Зміни в залюдненості протягом кількох наступних років, до нової ревізії, відбиті в цих реєстрах для порівняно небагатьох поселень.

Ступінь вірогідності реєстрів найкраще встановлювати шляхом порівняння їх даних про оподатковані хати з відомостями інвентарів про господарства (двори). До інвентарів Правобережної України XVIII ст. можна ставитися з повним довір'ям, господарство в них — це хата. Але інвентарі за люстраційні і тарифні роки зустрічаємо дуже рідко. Згадане зіставлення поки що можливе тільки по 12 поселеннях Житомирського повіту для 1724 р. (табл. 1) і по п'яти селах Київського повіту для 1753—1754 рр. (табл. 2). Дані табл. 1 переконливо свідчать про вірогідність подимного реєстру 1724 р. Розходження між відомостями цього документа і інвентаря допустиме з огляду на значну рухливість населення Київського воеводства в першій половині XVIII ст., але дивує це розходження відносно с. Карпівців; мабуть, в інвентарі йдеться не про все населення. Що ж до даних табл. 2, то у двох випадках інвентарні дані більші, ніж тарифні; можливо, люстратори свідомо не враховували частини господарств з якихось конкретних причин. Значно менша кількість тарифних хат від інвентарних господарств в Огиївцях є, напевно, на-

Таблиця 1

Населений пункт	Кількість житлових будівель за подимним реєстром від 27. I 1724 р.*	Відомості інвентаря від 29. III 1724 р.**	
		кількість господарств	в тому числі господарств слободян***
м. Чуднів	299	288	17
м-ко П'ятка	66	61	4
м-ко Янушпіль	48	52	15
м-ко Миропіль	194	182	15
м-ко Вільськ	44	39	—
с. Карпівці	82	50	—
с. Романів	39	43	3
с. Стрибіж	7	8	—
с. Жабориця	30	20	—
с. Троша	33	20	—
с. Колодяжне	6	8	—
с. Івановичі	13	18	—
Разом	861	789	54

* ЛБАН, кол. Осолінських, спр. 4145, арк. 314 та ін.; ЦДІА у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 18 та ін.

** Archiwum państwowe województwa Krakowskiego. Archiwum Sanguszków № 458, фасц. 3.

*** Більшість слободян оселилась 1723 р.

⁵³ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 501, 636, 701, 715, 815.

⁵⁴ Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 367, 369, 372, 374 та ін.

⁵⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 445, 447.

⁵⁶ ЛБАН, кол. Осолінських, спр. 3866, арк. 98.

⁵⁷ Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 397.

слідком того, що в інвентарі не згадано про селян, закріплених за надвірною хоругвою⁵⁸. Інше пояснення навряд чи припустиме. Мало ймовірно, наприклад, щоб за рік після проведення люстрації багато підданих втекло з цього села, бо інвентар подає в ньому лише дві пустки. Нарешті, дані тарифу й інвентаря для двох сіл однакові. Отже, по частині поселень Київського повіту дані перепису 1753 р. і складеного на його підставі подимного реєстру 1754 р. вірогідні.

Таблиця 2

Села	Реєстр 1754 р.*		Інвентарі				
	відомості реєстру	виведена з них кількість хат	рік	господарства-двори			
				селян	шляхти	надвірної хоругви	разом
Пузирки, Білопільського ключа	$\frac{1}{16}$ диму + 7 хат	27	1753**	38	2	—	40
Немеринецький ключ	$\frac{3}{32}$ диму + 3 хати	33	1754 р.***	33	—	—	33
Немеринці	$\frac{1}{8}$ диму	40		55	—	—	55
Княжика	$\frac{5}{16}$ диму	100		36	9	21	66
Огийвці	$\frac{3}{32}$ диму + 4 хати	34		29	8	—	37
Журбинці							

* ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3, 4.

** ЦДІА Лит. РСР у Вільносі, ф. Тишкевичів.

*** Archiwum Sanguszków, N 614, фасц. 5. У Немеринцях 1754 р. було дві пустки, в Княжиці і Журбинцях—по одній.

До цікавих висновків доходимо при зіставленні даних подимних списків XVIII ст. по Київському воєводству. Передусім порівнюємо відомості списків подимного Житомирського повіту за 1724 і 1754 рр. У 176 порівнюваних селах, містах і містечках повіту в 1724 р. налічувалася 4331 оподаткована хата, у 1754 р.— 9280⁵⁹. Згідно з постановою сеймику Київського воєводства, люстрація 1724 р. (а за нею й реєстр) мала охопити житлові будівлі всіх категорій підданих міста й села, євреїв, чиншову і служилу шляхту⁶⁰. Ці ж групи населення, крім двірських слуг із середовища підданих, повинен був брати на облік перепис 1753 р.⁶¹, який ліг в основу тарифу 1754 р. Щоб порівняння житомирських подимних списків 1724 і 1754 рр. було з джерелознавчого погляду цілком виправдане, треба кількість хат двірських слуг додати до числа згаданих 9280 хат. Після цього стає очевидним, що за 30 років чисельність житлових будівель у 176 порівнюваних поселеннях зростає не менше як у 2 рази. Це свідчить про колонізаційні процеси на Житомирщині в першій половині XVIII ст. Темпи і тривалість їх допомагають встановити реєстри 1724 і 1754 рр. За ними темпи колонізації у Київському повіті були дещо вищими, ніж у Житомирському: в 1724 і 1754 рр. 266 поселень у ньому сплачували подимне відповідно від 6708 і 16173 хат⁶².

Порівнюємо ще тарифи Житомирського, Овруцького і Київського повітів за 1754 і 1775 рр. (табл. 3). У подимних списках 1775 р. дим —

⁵⁸ Кількість господарств таких підданих могла бути значною. Наприклад, у селах Терешполі і Тростянці Хмільницького староства на Поділлі в 1763 р. за 64 дворами надвірних хоругв числилось 169 селянських дворів (ЛБАН, кол. Баваровського, спр. 576, арк. 156—157, 159).

⁵⁹ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314—317; кол. Чоловського, спр. 2262, стор. 3—12; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 547—576.

⁶⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 780.

⁶¹ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98.

⁶² ЦДІА у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 18—24; ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3—27; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 495—544.

Таблиця 3

це хата, дім⁶³; вони враховують, за деякими винятками, всі житлові будівлі, в тому числі панських дворів і слуг⁶⁴, і є дуже цінним вірогідним джерелом⁶⁵. Згідно з даними табл. 3, у 1775 р. порівняно з 1754 р. в одних і тих же 346 населених пунктах Житомирщини, 694 — Київського і 323 — Овруцького повітів було відповідно на 30,9; 53,9 і 42% більше хат⁶⁶. Ці проценти треба знизити, зваживши на те, що в 1754 р. насправді було більше хат, ніж їх подають тодішні подимні списки. Дані табл. 3 доводять, що населення на Житомирщині в третій чверті XVIII ст. збільшувалося значно повільнішими темпами, ніж раніше. Це відповідає дійсності і пояснюється послабленням колонізації. Більш вираженою порівняно з Житомирщиною була колонізація Овруцького і особливо Київського повітів, зокрема в міських поселеннях, хоч і тут темпи її були далеко повільніші, про що свідчать різні документи з першої половини XVIII ст. Сказане дає підставу вважати реєстри 1754 р. важливим демографічним джерелом.

Від названих реєстрів Київського воеводства з першої половини XVIII ст. відрізняється подимний список Житомирського повіту за 1748 р.⁶⁷ Він подає житлові будівлі всіх груп підданих, у тому числі двірських слуг, єврейського населення, служилої і чиншової шляхти по 189 міських і сільських населених пунктах. У них налічувалося 7971 хата, з яких лише 2367 у 164 пунктах виділено для сплати подимного з розрахунку 80 житлових будівель на один дим (25 сіл як новоосілі подимного не вносили). З решти хат 1052 — то доми двірських слуг, надвірних козаків і шляхти, а 4543 хати повинні були давати по одному тинфу (1 злотому і 6 грошей) — податок, характер і призначення якого встановити не вдалося. Зіставлення відомостей цього документа і подимного списку 1775 р. для 137 порівнюваних міст, містечок і сіл свідчить про збільшення кількості будівель у Житомирському повіті за 27 років на 37,3% (з

Населені пункти	Кількість оподаткованих житлових будівель за реєстрами	
	1754 р.*	1775 р.**
Житомирський повіт		
18 міст і містечок	3010	3686
328 сіл	10746	14314
Київський повіт		
87 міст і містечок	11110	17155
607 сіл	24852	38172
Овруцький повіт		
10 міст і містечок	817	1422
313 сіл	6101	8400
Разом у 1363 пунктах***	56636	83149

* ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3—27; спр. 2262, стор. 3—12; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 495—625.

** Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, Theil XXII. Halle, 1788, стор. 248, 257, 278—297; ЛБАН, кол. Осолінських, 494, арк. 271—290.

*** У це число входить 34 поселення Боровицького, Медведівського, Криловського, Білозерського і Мошнівського ключів та Чигиринського староства; в 1754 р. вони віднесені до Київського повіту (1665 оподаткованих домів), а в 1775 р. — до Брацлавського воеводства (2392 доми). — ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 24, 26; Magazin... т. XXII, стор. 248, 257. Відомості про сім поселень Овруцького повіту (серед них — містечко Городиця, с. Губків), згаданих подимним реєстром Київського воеводства (1754 р.) для 1775 р. взято з тарифу Волинського воеводства (Magazin..., т. XXII, стор. 335, 340; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 619, 622). Кількість міст і містечок, подана в табл. 3, визначена на основі тарифу 1754 р.

⁶³ Volumina legum, t. 8. Petersburg, 1860, стор. 133.

⁶⁴ Це доводить зроблене нами зіставлення по багатьох поселеннях даних реєстрів з відомостями інвентарів 1774—1776 рр. Див. також Volumina legum, t. 8, стор. 133—137.

⁶⁵ Подимні реєстри 1775 р. високо оцінює відомий польський історик Т. Корзон (T. Korzon. Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. I. Warszawa; 1897, стор. 64—65).

⁶⁶ Тарифи 1754 р. подають відомості про 445 населених пунктів у Житомирському, 391 — в Овруцькому і понад 770 — у Київському повітах.

⁶⁷ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16.

6564 до 9013)⁶⁸. Можливо, тариф 1748 р. подав нижчу від справжньої кількість домів. Однак немає підстави нехтувати цим важливим джерелом.

За допомогою житомирського тарифу 1748 р. можна приблизно визначити кількість неврахованих подимними реестрами 1754 р. житлових будівель двірських слуг (челяді) в 1363 населених пунктах Київського воеводства (табл. 3) і зробити важливі висновки. Із 1003 хат Житомирського повіту, вільних у 1748 р. від податків, у 164 містах, містечках і селах (поминаємо 49 таких хат у 25 новоосаджених селах) цій групі населення належало 865 хат (служилій і чиншовій шляхті — 35, надвірним козакам 103). До загальної кількості хат (7377) це становить 11,7%⁶⁹. Вважаємо, що таким же був процент двірських слуг у 1754 р. у Київському воеводстві, що, отже, їм належало 7504 хати (56 636 оподаткованих житлових будівель відповідали 88,3%). Значить, у цих поселеннях домів, обкладених подимним, і домів двірської челяді налічувалося 64 140. Порівняно з 1775 р. це на 19 009 домів менше (табл. 3). Їх зростання за 21 рік становило 29,6%. Певно, в 1754 р. складачі реєстрів від люстраторів не мали відомостей про частину житлових будівель, що підлягали оподаткуванню, і про новоосаджені села, звільнені від сплати подимного. В 1754 р. подимним не обкладалися панські двори, фільваркові будівлі, монастирі. Тому, на нашу думку, за 21 рік кількість житлових домів у вказаних пунктах могла зрости на 25% (навіть менше) і в 1754 р. становити 66 519 (83 149 домів 1775 р. у цих же пунктах прирівнюємо до $\frac{5}{4}$). Спробуємо поширити цей процент збільшення кількості хат за 21 рік на весь демографічний ареал Київського воеводства. Сумарна кількість взятих у 1775 р. на облік димів-хат у 1815 населених пунктах Київського воеводства становить 103 914⁷⁰. Прирівнявши її до $\frac{5}{4}$ (125%), для базисного 1754 р. одержимо 83 153 доми⁷¹. Для того, щоб довідатися, якою була чисельність населення в середині XVIII ст., потрібно знати коефіцієнт залюднення однієї хати.

Наведені факти свідчать, що дим реєстрів першої і початку другої половини XVIII ст. дорівнював не одній житловій будівлі, а значній кількості їх. Сумарна кількість хат на один дим і димів були в кожному воеводстві різні і протягом багатьох років незмінні. Подимні списки складалися на основі відомостей люстрацій (переписів, ревізій) маєтків про чисельність домів, які підлягали оподаткуванню. Люстрації в 10-х і на початку 20-х років проводилися кілька разів, а в другій чверті XVIII ст. — дуже рідко.

Після перепису наперед визначену кількість димів розподіляли між населеними пунктами, виходячи з їх залюдненості. Реестрами користувалися при збиранні подимного протягом міжлюстраційного періоду, але дані кожного з них слід відносити лише до року проведення тієї люстрації, яка лягла в основу реєстру. Деякі подимні списки, в тому числі ті, які містять тільки відомості про дими, заслуговують на увагу як важливе демографічне джерело. В них дими строго пропорційно розподілені між житловими будівлями. Ці списки допомагають вивчати колонізаційні процеси на Правобережжі і навіть можуть бути джерелом для встановлення чисельності населення.

⁶⁸ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16; Magazin, стор. 291—297.

⁶⁹ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16.

⁷⁰ Magazin..., т. XVI. Halle, 1782, стор. 23; W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografia historyczna dawnej Polski. — Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, t. XIII. Poznań, 1951, стор. 54 (Куля подає цю цифру для 1776 р.); Polen, zur Zeit der zwei etzen Theilungen dieses Reichs, historisch, statistisch und geographisch beschrieben, 1807, стор. 292.

⁷¹ Не виключено, що якусь кількість димів подимний реєстр Київського воеводства 1775 р. не охопив. Кількість хат у кожному поселенні Київського, Житомирського і Овруцького повітів наведена, правда, без дати і з деякими пропусками, в публікації 1788 р., здійсненій відомим німецьким статистиком А. Ф. Бюшінгом (Magazin..., т. XXII, стор. 278—302).

ПОДЫМНЫЕ РЕЕСТРЫ ПЕРВОЙ И НАЧАЛА
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

Резюме

В статье подвергнуты источниковедческому анализу подымные реестры (списки, тарифы), относящиеся к Правобережной Украине. Им присуща своеобразная структура: лишь некоторые из них приводят сведения о количестве жилых строений (домов, хат), зато во всех против названий населенных пунктов проставлены либо одна из таких частей дыма — $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, иногда $\frac{1}{64}$, либо чаще их комбинация, для города обычно в сочетании с одним или несколькими целыми дымами. Реестры составлялись с обязательным учетом данных люстраций (ревизий, переписей) имений о численности домов, подлежащих обложению налогом.

Документы люстраций почти не сохранились. Судя по постановлениям шляхетских сеймиков, переписи охватывали подданное христианское и еврейское население городов и сел, чиншевую и служилую шляхту, кроме жителей новооснованных поселений, временно освобожденных от уплаты налога; некоторые переписи делали исключение и для дворовых слуг. Люстрации проводились несколько раз в 10-х и начале 20-х годов и очень редко во второй четверти XVIII в. После переписи жилых строений, исходя из заселенности, между поселениями распределяли заранее известное число дымов, которое долгие годы было неизменным: в 10—40-х годах на Волини — 1000, Подолье — 150, на Киевщине — сначала около 100, а затем 200, в 1710—1720 гг. на Брацлавщине — 40. Дым, следовательно, включал много домов; например, в Киевском воеводстве 80 в 1724 г. и 320 в 1754 г. Иногда в реестры, в границах традиционного числа дымов, вносились коррективы в свете итогов люстраций небольшой части поселений, по разным причинам не охваченных воеводскими люстрациями.

Некоторые подымные списки, в том числе и те, которые не содержат извлечений из люстраций о количестве жилых строений, являются важным демографическим источником. Эти списки помогают исследовать колонизационные процессы на Правобережье и даже устанавливать численность населения для времени проведения люстрации.

В. О. Пірко

РЕВІЗІЯ 1692 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ XVII ст.

Питання розвитку аграрних відносин на західноукраїнських землях у другій половині XVII ст. мало досліджене в історичній літературі. До певної міри це пояснюється недостатньою кількістю документальних матеріалів, виникнення і відкладення яких відбувалося в умовах нестабільного політичного життя і господарської розрухи, яку переживала Річ Посполита. Через це виявлення і встановлення вірогідності джерел вказаного періоду має важливе значення.

У цій статті досліджуються матеріали ревізії 1692 р. Задністрянської частини Перемишльської землі як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях наприкінці XVII ст.¹

¹ Матеріали ревізії становлять окремий том актових книг Перемишльського земського суду (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 1—253). На титульній сторінці тому написано: «Rewizya jmc Jana Alexandra Humnickiego czesnika saponckiego y jmc Alexandra Lopynskiego». Перша сторінка його починається написом: «Przemyskiej w partyi Zadniestrskiejleżących także дымов y osiadłosci w nich zostających przez nas niżej podpisanych vigore laudi seymyku wyszeńskiego ode dnia 10 maia w roku 1692 zaczęta, expediowana y nalezycie kontrolowana». Ревізією були охоплені теперішні південно-західні райони Львівської області (південна частина Жидачівського та Миколаївського, Стрийський, Дрогобицький, Сколівський, Турківський, південно-східна частина Старо-Самбірського та Самбірський райони, за винятком населених пунктів, розташованих на північ від Дністра).

Ревізія провадилась у фіскальних цілях. Війни середини й другої половини XVII ст. зумовили перенапруження бюджету Польської держави. Щоб покрити воєнні витрати, казна збільшувала старі та встановлювала нові податки, тягар яких падав передусім на селянство і ремісників міст. Становище безпосередніх платників податків погіршувалось частими переходами і постійними військ, нападами ворогів². Усе це призвело не лише до розорення, а й до зменшення чисельності населення.

В 70—80-х роках XVII ст. податки у Перемишльській землі збирались за списками, складеними на підставі подимного реєстру 1665 р.³ з врахуванням змін, що сталися в останні роки. Ці зміни вносилися в списки на підставі «аб'юрат» (заприсягнень) землеволодільців. Шляхта, щоб домогтися звільнення від податків або зменшення їх, свої маєтки представляла в аб'юратах в значно гіршому стані, ніж вони були насправді. Особливо цим зловживали магнати і велика шляхта⁴. Питання необ'єктивного обкладення податками та зловживань неодноразово порушувалися на сеймиках Руського воеводства. Щоб уникнути зловживань і одержати об'єктивні відомості для складання нового подимного реєстру, сеймик Руського воеводства в травні 1692 р. вирішив провести генеральну ревізію Перемишльської землі⁵. Оскільки вона складалася з трьох частин, для кожної були призначені ревізори: Олександр Росновський і Францішек Подольський — для найбільшої частини між Сяном і Дністром, Ян Нагуєвський і Микола Яровський — для Засянської, Олександр Лопинський — для Задністрянської⁶.

У постанові сеймику завдання ревізорів визначалось так: «...усі міста, містечка і села правильно ревізувати, не надаючи нікому пільг»; у селах охопити ревізією всіх кметів, указавши їх наділи, загородників, мельників, корчмарів і халупників, у містах і містечках — «усі доми шинковні і нешинковні в ринках, по вулицях і на валах, те ж саме й на передмістях, усі юридики, з яких Речі Посполитій податки платити повинні»⁷. Таким чином, ревізія була своєрідною генеральною люстрацією маєтків усіх землевласників, у центрі якої стояли об'єкти державного оподаткування. Крім того, ревізори повинні були зазначити місце розташування маєтків, види ґрунтів — «чорноземні, суглинкові, гірські, пісковики», чи затоплюються вони ріками і якими⁸. На цьому ж сеймику ревізори запрягнули, що провадитимуть ревізію правдиво, «не роблячи пільг ні убогим, ні багатим, незважаючи на приязнь чи кривди...»⁹. Сеймик постановив сплатити ревізорам за роботу по дві тисячі золотих, з яких одна тисяча видавалась їм як аванс «на дорогу», а другу вони мали одержати після завершення роботи¹⁰.

На підставі матеріалів ревізії доходимо висновку, що Олександр Гумницький і Олександр Лопинський відразу приступили до роботи і за рік завершили її. Сеймик Руського воеводства в лютому 1697 р. у своїй постанові зазначив, що Олександру Гумницькому і Миколі Яворському (ревізору Засянської частини) «до цього часу» не виплачено другу ти-

² Задністрянська частина Перемишльської землі найбільше потерпіла від турецько-татарських нападів у 1672 і в 1699 рр. (Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ), т. 22. Lwów, 1914, стор. 332/25, 339/45; А. С. Петрушевич. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874, стор. 170, 261.

³ AGZ, т. 22, стор. 52/3.

⁴ А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955, стор. 14; М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. — Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968, стор. 92.

⁵ AGZ, т. 22, стор. 256/18.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 257/19.

¹⁰ Там же, стор. 256/18.

сячу золотих за роботу і вказував на необхідність зробити це негайно ¹¹. Це є одним із доказів того, що з своїми обов'язками справилися не тільки ревізори Задністрянської частини, про роботу яких можемо судити по опрацьованій ревізії, а й ревізори інших частин. Таку думку підтверджують неодноразові посилання ревізорів Міжсянсько-Дністрянської частини 1711 р. «на попередню ревізію» ¹².

Ревізія 1692 р. і наступна ревізія 1711 р. провадилися за одним методом ¹³. Прибувши до населеного пункту, ревізори в присутності володільців маєтків, представників громади або міського уряду об'їжджали його, лічили в селах селянські хати (в містах — будинки), корчми, млини, броварні і т. п. Відомості про кількість землі у селян, розміри селянських наділів вони одержували шляхом присягань представників громад ¹⁴, прізвища яких, на відміну від ревізії 1711 р., не внесені в списки. Тому можна припустити, що дані про будинки в містах, селянські господарства (хати) в селах, млини, корчми, фолюші є найбільш вірогідними. Менш вірогідними могли бути відомості про кількість використовуваної й пустуючої землі (вони стосуються незначної частини сіл) та про розміри селянських наділів, які вносились у матеріали ревізії на підставі аб'юрат. Сумніви щодо вірогідності цих відомостей дещо зменшуються при порівнянні їх з відомостями інвентарів за близькі роки, що збереглися лише стосовно окремих сіл. Так, у с. Дубляни Самбірської економії ревізори 1692 р. зафіксували 20 ланів громадських земель, у с. Татарях — 9¹/₂ ланів ¹⁵. За інвентарем Самбірської економії 1686 р. в с. Дублянах за громадою лічилося, не рахуючи 5 ланів превілейованих господарств, 20¹/₄ лана, а в с. Татарях (без двох попівських чвертей) — 9¹/₂ лана ¹⁶. Це порівняння свідчить про вірогідність матеріалів ревізії щодо кількості селянської землі.

Повністю збігаються відомості ревізії 1692 р. та інвентаря 1749 р. про вйтівські господарства в Розлуцькій країні Самбірської економії (табл. 1). Як ревізія, так і інвентар відмічають ці господарства в одних і тих же селах, а також однакові розміри їх земельних наділів ¹⁷.

Таблиця 1

Вйтівство	Земляний наділ, лани	
	1692 р.	1749 р.
Розлуч	2	2
Яблонка Верхня	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
Яблонка Нижня	4	4
Смеречка	3	3
Рип'яни	2	2
Дністрик Дубовий	3	3
Вовча	1	1
Туречка	4	4
Слопусянка Метична	4	4
Прислуп	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
Жукогин	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
Шум'яче	3	3

Таблиця 2

Село	Кількість господарств	
	за ревізією 1692 р.	спалених у 1699 р.
Синьовидне Верхне	191	66
Синьовидне Нижне	102	96
Стянава Верхня	110	61
Стянава Нижня	78	36
Гірне	177	172
Дуліби з вйтівством	221	221
Завадів	43	31
Добряни	82	12

¹¹ AGZ, t. 22, стор. 317/24.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 259, стор. 274, 333.

¹³ В. О. Пірко. Ревізії — важливе джерело для вивчення соціально-економічної історії. — «Архіви України», 1966, № 6, стор. 34.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 196, 209, 231.

¹⁵ Там же, стор. 196.

¹⁶ Бібліотека національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі — Ossolineum), спр. 9553, стор. 6169.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 227, 229; ф. 159, оп. 8, спр. 619, арк. 2—32.

Деякі висновки про об'єктивність відомостей щодо кількості селянських господарств, зазначеної у матеріалах ревізії 1692 р., можна зробити, порівнявши їх з відомостями про кількість господарств, спалених під час турецько-татарського набігу в 1699 р. в селах Стрийського староства (табл. 2) ¹⁸.

Оскільки число спалених у 1699 р. господарств не перевищувало числа господарств, зафіксованих ревізорами, є підстави вважати дані ревізії про кількість господарств у цілому достовірними.

Наведені приклади дають можливість твердити, що ревізори 1692 р. поставились до своїх обов'язків більш-менш добросовісно. Тим більше, що ні на одному сеймику не порушувалося питання про їх несумлінність.

Зіставлення ревізії 1692 р. з подимними реєстрами за близькі роки (до і після неї) на прикладі Стрийського староства (табл. 3) ¹⁹ не лише підтверджує достовірність даних ревізії про кількість господарств, а й доводить, що дим у другій половині XVII — на початку XVIII ст. не відповідав будинку, господарству і що, як уже зазначалося в літературі ²⁰, його слід вважати умовною одиницею. З даних табл. 3 напрошується також висновок, що кількість димів залежала не лише від числа господарств, бо часто при однаковій або близькій кількості господарств число димів у різних населених пунктах було неоднакове. Беручи до уваги те, що ревізори обліковували не тільки кількість господарств, а й розмір їх земельних наділів, якість ґрунтів, корчми, броварні, млини тощо, є підстави констатувати, що усі ці фактори наприкінці XVII ст. мали певний вплив на визначення числа димів. Враховуючи ці особливості подимних реєстрів за другу половину XVII і початок XVIII ст., доводимо висновок, що їх можна використовувати тільки в порівняльному плані. Наприклад,

Таблиця 3

Село	Кількість господарств за ревізією 1692 р.	Кількість димів за подимними реєстрами						
		1685 р.		1700 р.			1716 р.	
		дим	дим	дим	1/4 диму	1/6 диму	дим	1/4 диму
Урич	54	3	5	—	3	2	1	2
Синьовидне	191	15	20	—	9	2	3	2
Верхнє Синьовидне	102	12	15	—	4	2	2	—
Нижнє Каменка	18	2	3	—	1	2	—	3
Побок	51	4	6	—	2	—	1	—
Стинава Верхня	110	15	18	—	4	2	2	1
Стинава Нижня	78	12	6	—	2	2	1	1
Труханів	49	4	6	—	5	—	2	2
Гірне	177	6	15	—	6	—	3	—
Конюхів	70	3	8	—	3	—	1	2
Дуліби з вїтївством	221	10	15	—	8	—	4	—
Дашава	76	6	10	—	6	—	2	2
Завадів	43	4	5	—	3	—	1	2
Добряни	82	4	6	—	3	—	1	2
Міжброди	18	—	1	—	—	2	—	1
Комарів } Олексичі } Ярошичі }	70	—	—	—	2	—	1	—

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 159—180; ф. 13, оп. 1, т. 1071, стор. 421—422.

¹⁹ Там же, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 159—180; ф. 13, оп. 1, т. 1074, стор. 34—35; т. 1075, стор. 1883; Ossolineum, спр. 9730, арк. 33.

²⁰ А. И. Баранович. Вказ. праця, стор. 14—15; М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 87.

різке зменшення кількості димів у селах Стрийського староства на початку XVIII ст. відбило результати втрат, спричинених татарсько-турецьким набігом 1699 р. і наступними воєнними подіями.

Порівняння ревізії з інвентарями та подимними реєстрами свідчить, що подані в ній відомості про селянські господарства, будинки в містах, кількість шляхетських дворів більш-менш об'єктивні. Правда, в ревізії відсутні дані про попівські господарства, хоча немає сумніву, що вони були майже у кожному селі. Тому, щоб визначити загальне число господарств у населеному пункті, необхідно до зафіксованих ревізією щонайменше ще одно. Враховуючи, що ревізією були охоплені всі населені пункти, матеріали її можна вважати важливим демографічним джерелом.

У плані дослідження розвитку аграрних відносин на Прикарпатті наприкінці XVII ст. матеріали ревізії дають найповніше уявлення про форми феодального землеволодіння. Описуючи кожний населений пункт, ревізори зазначали, кому він належав. Якщо в населеному пункті було кілька власників, їх власність описувалася окремо. В описи вносилися й двори загородової та чиншової шляхти.

Із 268 сіл Задніпрянської частини Перемишльської землі 138 становили королівщини (з них 93 — маєтки королівського скарбу — Самбірська економія, решта — Дрогобицьке і Стрийське староства), 126 селами володіла шляхта, чотирма — духовенство, крім того, монастирям і церкві належали три частини сіл і одне передмістя. З п'яти містечок два (Стрий, Дрогобич) належали королю, три (Олександрія, Воронівка, Волоща) — шляхті. Шляхетські містечка Воронівка і Волоща відносилися до новоорганізованих ²¹.

Матеріали ревізії свідчать, що переважало дрібне шляхетське землеволодіння в Задністрянській частині Перемишльщини. Лише одна Тухольська волость, до якої входило 26 населених пунктів, становила єдиний господарський комплекс магнатів Сенявських. Шість сіл належало магнатам Тишкевичам, 40 сіл — 14 іншим магнатським і великим шляхетським родинам. Решта 66 сіл належали дрібній шляхті. З них у 53 селах вона володіла тільки частинами села. В 19 селах поруч з дворами дрібної шляхти знаходилося до кількох десятків родин загородової шляхти та шляхти-голоти. У с. Городині, на схід від м. Самбора, крім п'яти частин села, що належали дрібній шляхті, зазначено 40 шляхетських родин без підданих ²²; у с. Крушельниці — п'ять частин села належали дрібній шляхті, а 56 родин не мали підданих, в с. Майткові — чотири шляхетських частини і 100 родин «на 60 чвертях» без підданих ²³.

Найбільше городової шляхти та шляхти-голоти ревізори зафіксували в с. Кульчичах, біля м. Самбора. Там проживало 185 шляхетських родин, земельні наділи яких «важко було встановити, бо ділилися загонами». На городах вони мали по клаптику капусти й іншої «ярини» ²⁴. З цих 185 родин тільки кілька мали своїх підданих — халупників. Не маючи підданих, загородова шляхта сама обробляла землю («своїми плугами»), а чимало таких шляхтичів не мало й плугів ²⁵.

Шляхта-голота не мала ні землі, ні підданих. Вона часто орендувала землю в заможній шляхті, в королівщинах або просто осідала на селянських пустках. У с. Комарниках, наприклад, на частині дрібного шляхтича Комарницького проживало 28 родин шляхти-голоти, в с. Явора на частині Миколі Петрашевича-Яворського осіло 50 шляхетських родин ²⁶. У с. Созані, біля м. Старого Самбора, як зазначили ревізори,

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 4, оп. 1, т. 258, стор. 60, 141.

²² Там же, стор. 32.

²³ Там же, стор. 48, 65, 69.

²⁴ Там же, стор. 44.

²⁵ Там же, стор. 40.

²⁶ Там же, стор. 33, 48.

шляхтич Яворський Григорій з сином «засіли на селянській чверті», три родини шляхтичів Созанських — на селянському півланку і чотири родини Грабовських — на селянському лані ²⁷.

Б. Д. Греков, звернувши увагу на численну групу дрібної шляхти в Галицькому Прикарпатті, відзначав, що значна частина її походила із служилих людей галицьких князів, бо «домени польських королів у Прикарпатті — це в минулому домени галицьких князів». Частина князівських слуг потрапила в ряди дрібної шляхти, решта ж стала селянами ²⁸. Ця думка Б. Д. Грекова підтверджується матеріалами ревізії, в яких названо прізвища шляхти. Багато прізвищ дрібної шляхти ідентичні з назвами сіл, в яких вони жили, бо, переходячи в шляхетський стан, служилі люди міняли старі прізвища на нові, беручи їх здебільшого від назв населених пунктів. Тому ще й у XVII ст. подекуди зустрічаємо подвійні прізвища дрібної шляхти.

Численну групу дрібношляхетських господарств у Задністрянщині становили вйтівства, солтиства та князівства. Ці категорії привілейованих господарств генетично зв'язані з організацією поселень у цій місцевості. Якщо спочатку ними володіли здебільшого люди непривілейованого стану, то до кінця XVII ст. вони, за рідкими винятками, перейшли до рук шляхти ²⁹. Це сталося не тільки тому, що деякі князі, вийти, солтиси з часом одержали шляхетство, а також в зв'язку зі скуповуванням, інкорпорацією вйтівства та передачею їх згідно з конституціями 1607, 1620 і 1662 рр. «лише заслуженим особам», тобто шляхті ³⁰.

Під час ревізії 1692 р. зафіксовано 103 таких вйтівських, солтиських і князівських господарств, причому 76 — у селах Самбірської економії. Лише в Тухольській волості в приватновласницьких селах було 18 князівств, якими ще володіли люди непривілейованого стану.

У плані дослідження аграрної історії найбільший інтерес становлять відомості про селянські господарства. На жаль, матеріали ревізії 1692 р., як і ревізії 1711 р., не містять відомостей про розміри селянських наділів у гірських селах. Ревізорі зазначили лише кількість господарств (хат), вказавши про деякі з них, що вони «дуже убогі». Можна припустити, що це зумовлювалось тим, що в гірській частині, де ґрунти були неродючими, де поряд з рільництвом велику роль відігравало тваринництво, різні промисли та ремесло, земельний наділ не був визначальним для встановлення розміру податків. У 104 селах, в яких розміри селянських наділів заобліковано ревізією, налічувалось 4893 селянські господарства. З них 57 господарств (1,2%) користувалися земельним наділом від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{4}$ лану, 550 (11,2%) — $\frac{1}{4}$ лану, 2676 (54,7%) користувалися наділом від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{16}$ лану, у 841 (17,3%) господарства наділ становив менше $\frac{1}{16}$ лану. 548 господарств (11,1%) належало загородникам і огородникам, а 221 (4,5%) — халупникам. Беручи до уваги те, що наділ менше $\frac{1}{4}$ лану прирівнювався до загороди, можна твердити, що більшість господарств (87,6%) були малоземельними і безземельними.

Про те, наскільки далеко в порівнянні з кінцем XVI ст. (коли в цілому завершилася колонізація Прикарпаття і розпочався масовий перехід до фільваркової системи) зайшло обезземелювання місцевого селянства, можна судити, порівнявши розміри селянських наділів за люстрацією 1565 р. та ревізією 1692 р. у чотирьох селах Дрогобицького староства та в шести селах Озиминського ключа Самбірської економії. Якщо

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 112.

²⁸ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древних времен до XVIII ст., т. 1. М., 1952, стор. 363.

²⁹ A. Stądnicki. O kniastwach we wsiach wotokich z pogladem na wojtowstwa we wsiach na magdeburkiem prawie osadzonych.— «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», 1853, № 17, стор. 65; S. Sochaniewicz. Wojtowstwa i soltystwa pod wzgledem prawnym i ekonomicznym z ziemi Lwowskiej. Lwów, 1921, стор. 147.

³⁰ A. Stądniecki. Вказ. праця, стор. 65.

в 1565 р. з 128 селянських господарств чотирьох сіл (Сілець, Доброгостів, Станава, Губичі) Дрогобицького староства два користувалися однолановим наділом, 122 мали $\frac{1}{2}$ лану, чотири — $\frac{1}{4}$ лану³¹, то в 1692 р. з 96 господарств цих же сіл одно володіло півлановим наділом, 19 — чвертьлановим, 50 мали $\frac{1}{8}$ лану, 25 — $\frac{1}{12}$ лану, одно — загороду.

У шести селах (Бронниця, Лужок, Медвежа, Дорожів, Пруси, Якубова Воля) Озиминського ключа Самбірської економії в 1565 р. строкатість розмірів наділів була значно більша, ніж у Дрогобицькому старостві. Тут із 405 господарств на $\frac{3}{4}$ лану сиділи два, на $\frac{1}{2}$ — 93, на $\frac{1}{4}$ — 269, на $\frac{1}{6}$ — 16, на $\frac{1}{8}$ — 2, на загороді — 22³². У 1692 р. ревізори у цих селах виділили 26 категорій селянських господарств. З них $\frac{1}{2}$ лану володіло одно господарство, $\frac{1}{4}$ — 20, $\frac{1}{6}$ — 27, $\frac{1}{8}$ — 45, $\frac{1}{12}$ лану — 54, загороною і городом — 30; наділ 306 господарств (63,4%) становив менше $\frac{1}{12}$ лану. Найменший наділ у цих селах — 2 загони, тобто 3,84 ара³³.

Велика строкатість наділів була в с. Дорожові (229 господарств — 21 категорія наділів). Найбільший з них дорівнював $\frac{1}{6}$ лану (11 господарств), найменший — 2 загони, або $\frac{1}{648}$ лану (40 господарств)³⁴. Отже, усі господарства цього села відносилися до малоземельних і безземельних.

Порівняння селянських наділів Задністрянської і Міжсянсько-Дністрянської частин Перемишльської землі свідчить, що в першій вони були значно менші, ніж у другій. Згідно з ревізією 1711 р., у Міжсянсько-Дністрянській частині переважав наділ в $\frac{1}{4}$ лану³⁵, в Задністрянській — від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{16}$ лану. 48 зваричів Війтівської гори біля Дрогобича ділили невеликими частинами городів³⁶. Такі мізерні наділи не могли забезпечити прожитковий мінімум селянської сім'ї. Тому значна частина сільського населення займалася домашнім ремеслом, шукала заробітку на соляних, лісових та інших промислах.

Матеріали ревізії дають підстави твердити, що для частини сільських ткачів, шевців, ковалів, бондарів та ін. ремесло стало основним засобом до існування³⁷.

Населення займалось також торгівлею. В окремих селах у неї було втягнуто чимало жителів; для частини з них торгівля стала основним заняттям. У с. Синьовидному Верхньому, наприклад, крім 144 кметівських господарств, зафіксовано 47 господарств «без ґрунтів і огорodів», які займалися торгівлею. Вони привозили різні товари із Закарпаття і продавали на місцевих ярмарках³⁸. Втягуванню населення в торгівлю сприяло також розташування багатьох сіл на важливих торгових шляхах, що зв'язували Прикарпаття з Угорщиною, Волощиною, Поділлям і т. д.³⁹

Безземельні і малоземельні селянські господарства становили резерв найманої робочої сили для фільварків⁴⁰.

Однак у цілому заняття населення в матеріалах ревізії відбито недостатньо. У них не вказано селянських повинностей на користь панського двору, за винятком сіл Бусовиська і Волі Блажівської, в яких «піддані» працювали на панів по 2 дні на тиждень⁴¹.

³¹ Джерела до історії України-Руси, т. I. Львів, 1895, стор. 203—108.

³² Там же, стор. 265—271, 275—281.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. I, т. 258, стор. 181—185.

³⁴ Там же.

³⁵ В. О. Пірко. Вказ. праця, стор. 36.

³⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. I, т. 258, стор. 156.

³⁷ Там же, стор. 16.

³⁸ Там же, стор. 158.

³⁹ W. Wagner. Handel dawnego Jarosławia do połowy XVII w.—Prace historyczne. Lwów, 1929, стор. 125; M. Wośacz. Ruskie przytocze karpackie w czasach nowożytnych.—Prace historyczne, стор. 321.

⁴⁰ J. Rutkowski. Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku.—Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII wieku. Warszawa, 1956, стор. 82—83, 105.

⁴¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. I, т. 258, стор. 15.

Картину економічного розвитку Прикарпаття наприкінці XVII ст. доповнюють відомості про підприємства по переробці сільськогосподарської сировини — млини, винокурні, броварні і т. п. У матеріалах ревізії зазначено 260 млинів, а це значить, що вони були майже в кожному селі. В деяких селах і містечках було навіть по два й більше млинів. Млини здебільшого будувалися в один камінь («w jedno kolo»), у деяких містечках — в два — чотири камені. При млинах часто були ступи для биття вовни, рідше — пилорами.

У матеріалах ревізії 1692 р. зафіксовано 26 броварень і винокурень, 190 корчм. Причому в багатьох селах, де знаходилося кілька дрібношляхетських маєтків, було й по кілька корчм.

Із відомостей, зібраних ревізорами, довідуємося про категорії ґрунтів, стан агрикультури. Оскільки землі в основному були суглинистими, селяни змушені були вкладати багато праці, щоб одержати добрий урожай. Насамперед це стосується гірських сіл, де були «ґрунти вівсяні», де жито й пшениця добре родили тільки на удобрених наносних ґрунтах біля річок. Так, ревізори писали, що в с. Головецькому Самбірської економії «жито родить» лише в долині Дністра, коли навезуть туди ґною, а інші ґрунти — «вівсяні»⁴². У гірських селах інколи під посіви розробляли ділянки лісу⁴³.

На Прикарпатті в основному сіяли ярові культури, тільки в передгірних селах — озимі. Якщо в гірських селах здебільшого висівали овес і ячмінь, зрідка жито та пшеницю, то в передгір'ї — жито, ячмінь і пшеницю.

Порівнюючи дані матеріалів ревізії 1692 р. по окремих селах з відомостями інвентарів за попередні роки, доходимо висновку, що наприкінці XVII ст. на Прикарпатті йшла відбудова помісного господарства після попередніх розорень, зокрема турецько-татарського спустошення в 1672—1676 рр. Цей висновок напрошується передусім при зіставленні даних про оброблювані і пустуючі селянські наділи за ревізією 1692 р. й інвентарем 1686 р. у деяких селах Самбірської економії. Наприклад, за інвентарем у с. Лінші значилось $22\frac{3}{4}$ чверті пустуючих земель, за ревізією — лише 12, у с. Медвежі — відповідно $31\frac{1}{2}$ чверті і 25, у с. Волосянці Малій — 20 і $8\frac{1}{2}$ чверті⁴⁴.

Процес відбудови підтверджується також фактами заснування шляхтою нових містечок, будівництва млинів і т. п. Наприклад, на землях с. Лисятичі літинського старости Воронівського «тільки слободою почало засідати» містечко Воронівка⁴⁵. Нове містечко при с. Волощі під такою ж назвою заклав львівський староста Коритко⁴⁶. В с. Ступниці ревізори застали недобудований млин, а в с. Топільниці — фольш⁴⁷.

Проте матеріали ревізії не дають можливості відтворити повної картини відбудови, а також її шляхи. Численні факти приєднання селянських пустуючих наділів до фільварків при наявності малоземельних і безземельних господарств дають підстави вважати, що відбудовувалися головним чином фільваркові господарства, хоча відзначаються й випадки відбудови селянських господарств. Наприклад, у с. Визлів будувалося «кілька селянських господарств», у селах Угорське і Ненів Верхній — по одному селянському господарству⁴⁸.

Для ліквідації пусток застосовували оренду. Найчастіше орендарями виступала чиншова шляхта та євреї. Часто дрібна шляхта, євреї,

⁴² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 233.

⁴³ Там же, стор. 46.

⁴⁴ Ossolineum, спр. 9553, стор. 56, 85; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 201, 202, 217.

⁴⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 63.

⁴⁶ Там же, стор. 143.

⁴⁷ Там же, стор. 110, 126.

⁴⁸ Там же, стор. 143, 133, 73.

сільське духовенство тримали в своїх руках селянські пустки за борги громад. Так, пустки Старосамбірського передмістя були у заставі за борги в двох шляхтичів (Созанського і Копистинського), двох євреїв та стрільбицького попа⁴⁹. Подекуди орендарями пусток виступали і селяни.

Відбудова помісного господарства йшла досить повільно, бо селянин, задавлений повинностями на користь двору та держави, не тільки не мав достатніх засобів для проведення її, а й не дуже був зацікавлений у ній. На відбудові негативно позначалися війни, які вела Річ Посполита наприкінці XVII ст., стихійні лиха тощо⁵⁰. Тому не дивно, що в ряді сіл ревізори зафіксували багато пустуючих земель. Наприклад, у с. Лопушанці вони виявили 73 селянські пустки⁵¹. На жаль, через відсутність необхідних відомостей встановити співвідношення використовуваних і пустуючих селянських наділів для більшості сіл неможливо. Доводиться обмежуватися окремими прикладами: в с. Любохорі з 19 ланів громадських земель пустували 9 (47,3%); у с. Гнила із 12 ланів — 4 (тобто 1/3 громадських наділів). Окремі відомості свідчать також про те, що запустіння селянських наділів було досить значним. У селах Бутлі, Висоцькому, Потоці, Бутельці Любохорської країни селяни засівали свої наділи лише поблизу осель, частину наділів «забрала шляхта», очевидно за борги, решта заросла лісом⁵².

На основі відомостей ревізії про обжиті й пусті хати (господарства) в гірських селах доходимо висновку про зменшення чисельності населення на Прикарпатті наприкінці XVII ст. Наприклад, у 66 селах Самбірської економії із 2414 хат пустувало 208 (8,2%), у селах Тухольської волості з 1500 хат пустувало 300 (20%).

У матеріалах ревізії бракує відомостей про заняття не лише сільського населення, а й міського. Описуючи містечка, ревізори вказували число домів «у ринку і по вулицях», подаючи їх тогочасні назви. Вони зазначали також форми користування землею міськими жителями, але не вказували їх основних занять. Тому на основі описів ревізії не можемо зробити обґрунтованих висновків про стан ремесла й торгівлі в прикарпатських містечках наприкінці XVII ст. Зате аграрний характер цих містечок безспірний.

Незважаючи на вказані вище недоліки, матеріали ревізії 1692 р. є безсумнівно важливим джерелом для дослідження розвитку аграрних відносин на Прикарпатті в XVII ст. Їх можна використати при складанні історичного атласу Української РСР.

В. А. Пирко

РЕВИЗИЯ 1692 г. КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИИ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ КОНЦА XVII в.

Резюме

Сопоставляя ревизию 1692 г. с инвентарными описями, подымными реестрами и другими источниками конца XVII — начала XVIII в., автор устанавливает степень достоверности содержащихся в ней сведений и отмечает ее значение для исследования форм феодального землевладения, категорий крестьянских хозяйств и размера их земельных наделов. Данные ревизии можно использовать для установления состояния агрикультуры, развития сельских промыслов и ремесел, торговли в Прикарпатье в указанный период.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 112.

⁵⁰ Під час польсько-турецьких війн наприкінці XVII ст. населення Прикарпаття зазнавало великих збитків від частих постоїв і переходів військ. Ще більшої шкоди завдали населенню неодноразові татарсько-турецькі набіги, особливо останній 1699 р.

Із стихійних лих найбільш частими були повені, заморозки (А. С. Петрушевич. Вказ. праця, стор. 220, 228; М. Вудзуповські. Kronika miasta Sambora. Sambor 1891, стор. 34).

⁵¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 230.

⁵² Там же, стор. 222.

ПАЛЕОГРАФІЯ

В. В. Панашенко

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ І ТЕРМІНОЛОГІЇ ПАЛЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО СКОРОПИСУ XVII—XVIII ст.

Нива історичних досліджень надзвичайно широка, і шлях від збирання фактів до їх аналізу та узагальнень довгий і складний. В наш час приділяється належна увага великій і благородній роботі, спрямованій на максимальне повне відображення історичного минулого. Одним із ключів до такої реконструкції є палеографія. Визначення завдань палеографії у багатьох палеографів не збігається¹. До цього часу триває полеміка про неоднакове значення палеографії для історичної і філологічної наук, пропонується різне розуміння і визначення завдань цієї дисципліни. Незважаючи на розбіжність у визначенні методу і завдань палеографії, всі радянські вчені-палеографи зійшлися на тому, що палеографія вивчає рукописні пам'ятки, написані на пергаменті, папері і бересті.

Палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їх історичному розвитку. Спостереження над змінами зовнішніх ознак пам'яток писемності, насамперед графіки, дають матеріал не лише для правильного прочитання рукописних текстів, а й для визначення місця їх виникнення, авторів, літературного складу, історії створення та встановлення автентичності².

Палеографія як спеціальна історична дисципліна має двобічний аспект дослідження — теоретичний і практичний. До першого відноситься вивчення історії письма, що є частиною історії культури певного народу і водночас — частиною історії світової культури. Другий аспект дослідження включає оволодіння сумою практичних навичок, що дають можливість читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення. Складність читання рукописів для дослідника полягає в тому, що відсутність палеографічних навичок часто стає перепоною для правильного прочитання тексту.

Палеографічні дослідження — не самоціль, вони пов'язані з проблемами історії, джерелознавства та археології. Українська палеографія є однією з галузей слов'янської палеографії. Вона вивчає писемні пам'ятки, написані українським письмом. Українська палеографія тісно пов'язана з розвитком російської та білоруської палеографії, оскільки протягом віків лишалась спільною і була дуже близькою графічна основа письма трьох братніх народів. Разом з тим українське письмо, зокрема український скоропис, значно відрізняється від російського та білоруського як різними начерками одних і тих самих літер, так і характером письма в цілому. Письмо, пов'язане з розвитком української мови та культури, зазнавало досить значних змін у графічному зображенні літер, що виразно простежується при вивченні писемних пам'яток різних

¹ М. В. Кукушкина. Советская палеография.— Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 1. Л., 1968, стор. 75—85.

² Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956, стор. 3.

періодів та місцевостей. Українському скорописові властиві графічні особливості, які склалися залежно від місцевих традицій у письмі, кожна з яких мала свій стиль.

Історія письма, що сама по собі є частиною історії культури, переплітається з деякими сторонами громадянської історії. Тому дослідження палеографічних ознак в їх еволюції має поєднуватись з дослідженням розвитку суспільного життя народу, який є творцем досліджуваних рукописів. Якщо говорити про скоропис (канцелярське письмо), то він має безпосереднє відношення до історії установ, пов'язаних з писемністю. Для того, щоб встановити взаємозв'язки еволюції письма та діяльності канцелярій, необхідно мати для дослідження не просто значну кількість документів певного часу, а цілий комплекс документів.

Найбільш багатий комплекс документів українських установ XVII—XVIII ст. утворюють фонди державного управління центральних і місцевих установ, матеріали урядових та законодавчих комісій, матеріали монастирського походження, приватне листування тощо. До них відносяться, наприклад, матеріали Генеральної військової канцелярії (1656—1765 рр.) — вишого військово-адміністративного органу Лівобережної України; фонд Коша Нової Запорізької Січі (1713—1777 рр.); матеріали полкових, сотенних, губернських канцелярій; документи першої і другої малоросійської колегій; справи міських магістратів, ратуш, судів (Генерального військового, полкових, міських, земських, підкоморних, каптурових), документи монастирів і т. п.

З палеографічної точки зору це різнобічний матеріал, написаний сотнями різних почерків з різними графічними уподобаннями та індивідуальними особливостями. Маючи значну масу документів за тривалий час, можна впевнено судити про основні риси розвитку письма. Зіставлення різних зразків його дає можливість пізнати специфіку і графічні особливості місцевих традицій в письмі, спільні закономірності його розвитку, класифікувати почерки за основними формами начерків літер і загальним стилем письма, простежити зміни графічних зображень літер.

Слід зазначити, що подібні дослідження доводиться здійснювати на мало підготовленому ґрунті, навіть щодо методики і практичного опрацювання матеріалу. Література про дослідження українського письма, зокрема скоропису, крім окремих розділів в узагальнюючих працях з російської палеографії Л. В. Черепніна, М. Н. Щепкіна, Є. Ф. Карського та наукової розробки І. М. Каманіна³, зводиться до кількох загальних статей, спостережень та окремих фотознімків у збірниках. Останнім часом на Україні спостерігається деяке поживлення у справі дослідження українського скоропису. Мається на увазі ряд спостережень над письмом актових книг та документів окремих українських місцевостей, здійснений І. Н. Іваницькою, П. І. Захарчишиною, В. В. Панащенко, З. С. Хомутецькою⁴.

Важливість дальшого дослідження палеографії документального письма зумовлюється зростанням інтересу науковців до теоретичних узагальнень у цій галузі, потребою розроблення періодизації української

³ Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956; М. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии. М., 1967; Е. Ф. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901; Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв. К., 1899.

⁴ И. А. Иванецкая. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века.— Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965; її ж. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст.— Третя Республіканська наукова конференція. К., 1968; П. І. Захарчишина. Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; В. В. Панащенко. Палеографія скоропису документів Генеральної військової канцелярії (друга половина XVII ст.).— «Архіви України», 1969, № 4; З. С. Хомутецька. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964.

палеографії з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей.

Щоб дати повне уявлення про письмо документа, важливо знати не лише, коли і ким він написаний. Необхідно враховувати, що являє собою цей документ з точки зору дипломатики. Загальновідомо, що палеографія досить тісно переплітається з дипломатикою. Різна форма документів викликала різне ставлення до них з боку писарів, а це в свою чергу відбивалося на письмі.

Для розвитку палеографічних досліджень не останнє місце займають науково підібрані і факсимільно видані зразки письма. Але через недостатність факсимільних видань і відсутність монографій, в яких розкривались би особливості певних типів письма, дослідник опиняється перед морем документів фактично непідготовленим.

У наш час ще відчувається недостатність спеціальних термінів для визначення окремих палеографічних категорій. Дослідник оперує лише невеликою кількістю відповідних термінів. Зокрема, до них відносяться загальновідомі терміни, що визначають основні типи письма — устав, півустав, скоропис.

Устав — найдавніший, характерний для XI—XIV ст. тип письма. В уставі, як правило, літери писалися прямо, перпендикулярно до рядка, з правильними лініями та закругленнями, рівним натиском, кожна літера окремо і здебільшого на однаковій відстані одна від одної, без розподілу тексту на слова. Устав більш раннього періоду (XI—XII ст.) відрізняється від уставу пізнішого часу (XIII—XIV ст.). Для визначення особливостей графіки уставного письма вживаються терміни — *ранній устав* та *пізній устав*. Ранньому уставу властиві форми літер, що наближаються до квадрата, висота і середня ширина яких близькі за розміром.

Еволюція графіки письма полягала в поступовому переході від уставу до півуставу, а потім — до скоропису.

Півустав дрібніший від уставу. Поява півуставу відноситься до XIV ст. В ньому основні графічні елементи менш правильні, тип письма не строго послідовний. Геометричний принцип в півуставі порушується: прямі лінії допускають кривизну і загостреність, зігнуті — не завжди мають правильну дугу, відстані між літерами не витримуються і т. д. Півуставні почерки (почерком називаємо письмо з індивідуальною манерою зображення літер та інших графічних ознак) досить часто бувають з нахилом, що сприяло прискоренню письма. Залежно від графічних особливостей цього типу письма в ньому розрізняють: *ранній півустав*, *пізній півустав*, *каліграфічний півустав*, *діловий півустав*, *біглий півустав*.

Скоропис — третій за часом тип письма. Питання конкретного тлумачення змісту цього терміна, а звідси і походження скоропису, до цього часу не вирішене. «Скоропис є почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма»⁵; «скоропис — третій за часом тип почерків руських рукописів... і з'являється насамперед з метою задоволення все зростаючих потреб у написанні різного роду грамот, ділових записів, книг і т. п.»⁶; «скоропис, як показує сама назва, є тип письма, що прискорює його процес»⁷; скоропис — «особливий тип ділового письма», «бігле письмо», «почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма»⁸ — читаємо в різних підручниках та дослідженнях з палеографії.

Таким чином, під одним терміном — скоропис — ототожнювалися різні палеографічні категорії — тип письма і почерк. Відомо, що в межах одного типу письма існує безліч почерків. Тому, на нашу думку,

⁵ В. Н. Щепкин. Русская палеография. М., 1967, стор. 135.

⁶ Н. С. Чаев и Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1946, стор. 145.

⁷ И. Ф. Колесников. Палеография документальной (архивной) письменности. — «Архивное дело», 1939, № 4, стор. 20.

⁸ Л. В. Черепнин. Русская палеография, стор. 26, 30, 247.

має підставу М. М. Розов, який пропонує скорописом вважати лише таке письмо, в якому послідовно і радикально відпадають основні графічні особливості уставу і півуставу — принцип дволінійності письма в цілому і прямолінійність більшості елементів, що складають літеру. Всі елементи біглого письма, що спостерігалися в межах уставу та півуставу, були лише передумовою, проявом тенденцій *скорописання* (поняття скоріше психологічне, ніж графічне), але ніяк не *скорописом* — новим типом письма, в основі якого лежить нова, своєрідна графічна система⁹. На цій підставі, а також враховуючи сприятливі умови для розвитку письма, насамперед соціально-економічні, М. М. Розов відносить появу скоропису як типу письма на початок XV ст. всупереч існуючій до цього часу думці про зародження скоропису в XIV ст.

Висувалася також думка про те, що традиційний поділ письма на три типи — устав, півустав та скоропис — є недостатнім. Враховуючи функціональне значення вказаних типів письма (устав і півустав — книжне письмо, а скоропис — ділове), такий поділ заперечує існування і застосування письма для ділових цілей протягом довгого відрізка історії — X—XV ст.¹⁰ В свою чергу, скорописом написана значна кількість книг світського характеру, а також частина коротких «допоміжних» текстів в книгах релігійного змісту.

Серед інших термінів для визначення графічних особливостей письма найчастіше вживаються такі: *лігатура* — коли окремих елементів однієї літери збігається з елементом іншої; *виносні літери* — літери, написані над рядком, хоч вони входять до слова, що стоїть у рядку; *титло* — спеціальний знак, який ставиться над скороченими словами або над літерами, що позначають число; *в'язь* — особливе декоративне письмо, якому властиві скорочення і художнє оздоблення; *тайнопис* — криптограми для зашифровки текстів, що мали політичне значення; застосовувався також в дипломатичному листуванні.

З розвитком палеографічних досліджень з'являються нові терміни. Наприклад, останнім часом вживається термін *графема*, який означає окремих варіант зображення літери. Скоропису, зокрема українському, властива величезна кількість графем, які відрізняються між собою методом їх начерку, а значить, і зовнішнім виглядом. Майже кожна літера має кілька типових графем в багатьох формах. В українському скорописі документів Лівобережної України другої половини XVII ст. спостерігається чотири типи графем літери А, три типи графем літери В, два типи графем літери Д та літери Т і т. д. Водночас кожен тип графем має численні форми, які, в свою чергу, протягом довгого часу значно деформуються, аж до появи нової типової графем. Типи графем більш сталі, менше піддаються змінам і впливам і визначають графічний склад письма. Форми ж графем більш рухливі, легше піддаються змінам і впливам, що позначається на зовнішньому вигляді письма.

Спостереження над зміною форм графем дає можливість виділити окремі стилістичні групи письма серед великої кількості індивідуальних почерків, тобто при наявності відносно сталого графічного складу розрізнити письмо не лише за індивідуальними почерками, а й за загальним стилем його.

Зміна значної кількості типів графем може свідчити про новий етап розвитку письма. З'ясування причин появи нових типів графем, їх деформації, географії поширення є однією із цікавих сторінок історії письма.

Зміни в письмі зумовлюються потребами суспільства. Графічна еволюція кожної літери зокрема і всього письма в цілому може бути зро-

⁹ Н. Н. Розов. Скорописание или скоропись? (Об уточнении термина).—Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 2. М., 1969, стор. 136—143.

¹⁰ А. Ш и ц г а л. Русский гражданский шрифт. 1700—1958. М., 1959, стор. 64—65.

зумілою лише тоді, коли будуть усвідомлені процеси її виникнення і розвитку. Тому подібні зміни в письмі необхідно розглядати, як і кожне історичне явище, «тільки α історично; β тільки в зв'язку з іншими; γ тільки з конкретним досвідом історії»¹¹.

У палеографічних дослідженнях скоропису важливе місце належить розробці технічних прийомів вивчення письма і відповідної термінології. Останнім часом французьким палеографом Ж. Маллоном у науковий обіг введено ряд нових термінів, які успішно використовуються радянськими палеографами при дослідженні латинського письма¹². Це такі терміни: *дукт* письма — означає послідовність, з якою писар накреслює складові елементи графеми і напрямок їх начерку (за горизонталями і вертикалями); *модуль* письма — означає розмір графем, їх ширину і висоту (в літерах з верхніми і нижніми петлями і рисками висота визначається середньою частиною графеми), при цьому враховується не лише розмір, а й пропорції графем, співвідношення висоти і ширини, що значно доповнює характеристику письма; *кут* письма — означає положення інструменту письма по відношенню до рядка; *вага* письма — застосовується для характеристики письма «важкого», тобто «жирного», написаного м'яким інструментом, або «легкого», написаного твердим знаряддям письма. До речі, «важке» і «легке» письмо може бути написаним одним і тим же знаряддям, зокрема пером, по-різному зрізаним. Перо із загостреним кінцем робить письмо «легким».

Вказана термінологія і методика дослідження латинського письма є досить важливою й для висвітлення історії письма в цілому. Вона охоплює всі технічні прийоми письма і частково може бути застосована при дослідженні графіки слов'янського скоропису, в тому числі українського.

Протягом останнього 20-річчя наука про письмо значно розширила свої горизонти. Порушуються не тільки конкретні теоретичні проблеми, а й питання створення нової методики, нових палеографічних категорій, а також нового визначення палеографії як дисципліни не лише допоміжної, а значною мірою й самостійної. Важливо знати не лише, як і чому, на якій підставі відбуваються графічні зміни. Виникає потреба узагальнення і зіставлення вивченого матеріалу і набутого досвіду. Нині до письма виявляють інтерес не тільки палеографи-історики та філологи, а й психологи, лікарі, фізіологи і педагоги. Поступово розширюється межі науки про письмо, і можна сподіватись, що в недалекому майбутньому питання методики і термінології палеографічних досліджень будуть значно удосконалені.

В. В. Панашенко

К ВОПРОСУ МЕТОДИКИ И ТЕРМИНОЛОГИИ ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УКРАИНСКОЙ СКОРОПИСИ XVII—XVIII в.

Резюме

В сообщении кратко излагаются отдельные вопросы методики палеографических исследований — предмет и аспекты исследования палеографии, взаимосвязь палеографических исследований с изучением гражданской истории, дипломатики и других исторических дисциплин.

Автор анализирует содержание старых, традиционных палеографических терминов — устав, полуустав, скоропись, лигатура, выносные буквы, вязь, титло, тайнопись, а также новые термины — графема, дукт письма, модуль, угол, вес письма.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

¹² Л. И. Киселева. Курсивное письмо во Франции в XIII—XV вв. (по материалам ленинградских собраний). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1968.

СКОРОЧЕННЯ В ЛАТИНСЬКОМУ ГОТИЧНОМУ ПИСЬМІ XIII—XVI ст.

(за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові)

Донедавна при дослідженні історії розвитку латинського письма готичному письму приділялося дуже мало уваги, зокрема таким його типам, як курсив та дипломатичне письмо. Останнім часом з'явився ряд праць радянських і зарубіжних вчених, присвячених латинському готичному книжному письму, в яких у тій чи іншій мірі розглядаються окремі питання готичного курсиву, в тому числі його впливу на книжне письмо. У цих працях порушуються деякі питання теорії латинських скорочень¹. Готичному курсивові присвячена спеціальна стаття Л. І. Кисельової², яка є продовженням традиції у дослідженні походження латинського готичного письма палеографів О. А. Добіаш-Рождественської та Т. В. Луізової. Готичним письмом займається також В. Л. Романова³.

Слід сказати, що матеріал, на якому базували свої висновки згадані дослідниці, в основному французького походження. Готичний курсив сьогодні мало повертає увагу дослідників.

Чим пояснюється, що дослідники захоплюються насамперед книжним письмом на шкоду двом іншим типам письма: дипломатичному та курсивному? На нашу думку, останній тип, який за своїм значенням для історика займає чи не першорядне (або друге після дипломатичного письма) місце, не привертає увагу дослідника-палеографа через свою недосконалість (з нього відпадають такі елементи, як ініціал, орнамент і т. п.), значний індивідуалізм писарів і, зрештою, дуже великий обсяг дослідного матеріалу. Тим часом усім історикам-архівістам відомо, яке практичне значення мають дослідження саме курсиву як ділової архівної писемності.

Враховуючи специфіку документальної бази ЦДІА УРСР у Львові, у якому більшість матеріалів XV—XVI ст. написана латинським готичним курсивом, навряд чи треба підкреслювати важливість вивчення цього типу латинського письма. Використання історичних джерел вимагає вивчення курсиву (поряд з дипломатичним письмом), тим більше, що він у розглядуваний період переважає у всіх латинських пам'ятках, написаних на папері та пергаменті.

Відсутність українського посібника з латинської палеографії, а також те, що у вузах УРСР поки що не читається курс латинської палеографії (на історичних факультетах університетів Москви та Ленінграда такий курс є), вимагає розроблення деяких практичних питань палеографії, створення палеографічних таблиць, словників скорочень і т. п. Вони зможуть послужити в дальшому певним доробком для теоретичних висновків.

У світлі нової теорії розвитку письма⁴, яка дає ключ для розв'язання багатьох питань палеографії, потрібен новий підхід до вивчення латинського готичного курсиву. Зокрема, слід гадати, будуть переглянуті деякі питання скорочень цього типу письма.

¹ В. Л. Романова. Книжное готическое письмо во Франции в XIII — начале XIV в. (по материалам рукописного собрания ГПБ).— Средние века (далі — СВ), вып. 29. М., 1966, стор. 246, та ін.

² Л. И. Киселева. О происхождении готического курсива.— СВ, вып. 26. М., 1964, стор. 27—53.

³ В. Л. Романова. К вопросу о номенклатуре так называемого готического письма рукописных книг XIII—XV вв.—СВ, вып. 23. М., 1963; А. Д. Люблинская. Латинская палеография. М., 1969 (параграф про готичне книжне письмо XIII—XV ст. написаний В. Л. Романовою, а параграфи про готичне канцелярське письмо—Л. І. Кисельовою).

⁴ А. Д. Люблинская. Новая теория развития позднееримского письма.— СВ, вып. 11, М., 1958, стор. 145—155.

Серед праць словникового типу, які до деякої міри послужили взірцем для наших матеріалів, крім словників Вальтера і Шассана, слід назвати відомий з багатьох видань класичний словник скорочень латинської мови Адріано Каппеллі⁵.

У цій статті підібрано матеріал, який при дальшому збільшенні та поглибленні може стати основою для вивчення історії розвитку латинського письма на найбільш віддалених периферіях його поширення. Цей невеликий матеріал може допомогти також у практичних цілях — при читанні документів розглядуваного періоду.

У словничок включено 135 скорочень, виписаних з таких документальних матеріалів ЦДІА УРСР у Львові: фонди 1—18 (городські та земські суди), які дають найбагатший матеріал для вивчення курсиву, фонд 52 (Магістрат міста Львова), фонд 131 (колекція грамот на пергаменті), окремі пергаментні документи фонду 134 (матеріали про шляхетські маєтки та становище в них селян XVI—XVIII ст.), фонд 181 (Ланцкоронські, графи), фонд 201 (греко-католицька митрополича консисторія у Львові) та ін. Слід зазначити, що в переліченому комплексі матеріалів переважають документи XV—XVI ст. Із XIV ст. походить найдавніша книга м. Львова за 1382—1389 рр.⁶ та кілька десятків пергаментних грамот, а з XIII ст. — тільки одна булла папи Григорія IX⁷. Усі матеріали в основній своїй масі написані курсивом, тільки деякі документи — дипломатичним письмом. Крім цього, частина документів написана дипломатичним письмом з меншим або більшим впливом курсиву.

Слово, як видно з наведених матеріалів (див. таблицю), може скорочуватися трьома способами: 1) недописування слова або його усичення (суспенсія); 2) пропущення однієї або кількох літер (контракція); 3) за допомогою знаків, що мають спеціальне значення.

При скороченні слова, як правило, ставився знак скорочення, хоч непоодинокими є випадки, коли знаку немає. Загальний знак скорочення у вигляді риски вживається переважно у дипломатичному письмі, в курсивному він зустрічається дуже рідко. В останньому переважає знак у вигляді дуги. Загальні знаки скорочень у курсиві та дипломатичному письмі мають такі форми:

v, s, m, n, r, s, q, m, n, e

та ін. (два останні знаки взяті з папських булл). Як видозміна загального знаку скорочення у вигляді риски у папській канцелярії вживалася риска з крапкою посередині¹⁰.

При суспенсії відривається або не дописується кінцева частина слова, про що говорить знак скорочення, який при суспенсії, як правило, не пропускається. Чим більше не дописано слова, тим важче його прочитати. Це підтверджується при розшифруванні сигл, тобто такому усиченні слова, коли залишається лише початкова буква. Недописування переважає в курсивному письмі актових книг, і загалом можна твердити, що у курсиві порівняно з книжним письмом його більше.

Сигли, як крайній момент недописування слова, у письмі пергаментних грамот XIV—XV ст. зустрічаються рідко. У XVI ст. кількість їх збільшується. У курсивному письмі актових книг XIV—XV ст. сигл більше, ніж

⁵ A. Cappelli. *Lexicon abbreviatarum quae in lapidibus, codicibus et chartis praesertim medii-aeui occurrunt*. Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Milano, 1899.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 1.

⁷ Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 1.

⁸ Там же, ф. 134, оп. 2, спр. 155.

⁹ Там же, ф. 131, оп. 1, спр. 13.

¹⁰ Там же, ф. 131, оп. 2, спр. 79.

у пергаментних документах цього часу. У розглядуваний період при сиглах писарі застосовували різні знаки скорочень або вживали їх без знаків. Сигли вживають здебільшого для частовживаних слів: гріш, він е, отець, пан, староста і т. п. Це дещо полегшує їх розшифрування. Зважаючи на те, що іноді писарі застосовували сигли довільно, часто лише шляхом порівняння слів у різних судових записках можна прочитати ту чи іншу сиглу.

При суспенсії слів у XIV — на початку XV ст. помічаємо незначний процент виносних літер. Це явище пізніше відмирає, і виносні літери вживаються при контракціях. Складова суспенсія¹¹, коли при скороченні слова зберігаються початкові літери складів даного слова,— явище дуже рідке в наших текстах.

Із контракцій як способу скорочення слова застосовується переважно чиста контракція (тобто контракція, при якій зберігається одна або кілька літер з початку та з кінця слова), рідше — мішана контракція.

Виносні літери, які можна зарахувати до контракції, в судових актах та пергаментних грамотах вживаються в кінці, як виняток — в середині слова. Переважно виносяться літери «п», «о», «т». Нами засвідчено винесення від однієї до чотирьох літер (наприклад, purifica^{onis} — purifica^{tionis} — очищення).

Спеціальні знаки, які мають чітке визначення, досить поширені в наших документальних матеріалах. Найбільш поширені з них: а) знаки, що замінюють «соп» та «ус»; б) знак у вигляді цифри 7 — заміняє «et», особливо у актах та грамотах більш раннього періоду; в) спеціальні скорочення літеросполучень, що починаються на «р» та «q»; г) знак на означення сполучення «gm» та ін.

У XVI ст. засвідчуються неправильно вживання досить поширеного скорочення «рго» та дегенеровані знаки скорочень при прийменниках та префіксах з початковою літерою «р», які зазнали суттєвих змін. Слід зазначити комбінацію виносних літер та спеціальних знаків, які виносяться разом з ними.

Питання кількості скорочень на сторінці входить в характеристику письма і говорить про загальний напрям його розвитку¹². Як правило, пергаментні грамоти розглядуваного періоду, незалежно від того, як вони написані — дипломатичним письмом чи курсивом,— у кількісному відношенні мають менше скорочень, ніж чорнові, зроблені наспіх записки гродських та земських судових писарів. У деяких грамотах скорочень дуже мало¹³. Кількість скорочень залежить від того, для якої мети призначався документ чи запис, а не від бажання заощадити матеріал. Загальновідомо, що в XV ст. пергамент був дорожчий від паперу, проте скорочень в пергаментних документах менше, ніж у паперових. Заощадження часу чи традиція — ось два фактори, від яких залежить уживання абрєвіатур у XV—XVI та пізніших століттях.

Який процент абрєвіатур серед загальної кількості слів в окремих актових записках? Для ілюстрації порівняємо ряд записів з кінця XIV та першої половини XV ст. У записі № 13 найдавнішої книги Львова (стор. 3) на 62 слова вживається 33 скорочення; у записі № 244 (стор. 50) на 37 слів — 28 скорочень (рука іншого писаря); у записі № 248 (стор. 51) на 43 слова — 27 скорочень (рука, як у № 244); у записі № 638 (стор. 149) на 38 слів — 20 скорочень (рука третього писаря).

У записках курсивом за 1427 р. сяноцької земської книги¹⁴ (стор. 46) на 105 слів ужито 50 скорочень; на цій же сторінці у записі рукою іншого

¹¹ W. Semkowicz. Paleografia łacińska. Kraków, 1951, стор. 465.

¹² С. С. Неретина. Из истории каролингского минускула в Северной Франции в середине IX в.— СВ, в. 29, М., 1966, стор. 197.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 62.

¹⁴ Там же, ф. 16, оп. 1, спр. 1.

№ п. п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
1	<i>aliq^o</i>	Aliquo	яким-небудь	IV чв. XV ст.
2	<i>ben^r</i>	benedictionem	благословення	II чв. XIII ст.
3	<i>c</i>	capitaneus	староста	IV чв. XV ст.
4	<i>cg</i>	cuius	якого	IV чв. XV ст.
5	<i>canc⁷</i>	cancellarius	канцлер	II чв. XVI ст.
6	<i>c̄cumfēncialit^o</i>	circumferencialiter	довкруги	IV чв. XV ст.
7	<i>ciuitat^f</i>	ciuitatis	міста	IV чв. XIV ст.
8	<i>gmis</i>	communis	спільний	II чв. XV ст.
9	<i>cont[—]</i>	contra	проти	I чв. XV ст.
10	<i>Contingit</i>	[si]contingerit	[якщо] б трапився	IV чв. XIV ст.
11	<i>coz^p</i>	coram	у присутності	III чв. XV ст.
12	<i>d.</i>	dominus	пан	III чв. XVI ст.
13	<i>d^o</i>	de	з	IV чв. XIV ст.
14	<i>dimidiu[—]</i>	dimidium	половина	IV чв. XIV ст.
15	<i>Днр</i>	dominus	пан	IV чв. XV ст.
16	<i>do:</i>	domini	пана	III чв. XVI ст.
17	<i>d:^s</i>	dominus	пан	III чв. XVI ст.
18	<i>d^t</i>	dedit	він дав	I чв. XV ст.
19	<i>e[—]</i>	est	він є	I чв. XV ст.
20	<i>ƒ</i>	est	він є	IV чв. XIV ст.
21	<i>ff</i>	eciam	також	IV чв. XIV ст.
22	<i>eigd^o</i>	eiusdem	цього ж	IV чв. XIV ст.
23	<i>ep^s</i>	episcopus	єпископ	II чв. XIII ст.

№ п. н.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
24	ff	feria	день	III чв. XV ст.
25	ff	fertones	фертони	IV чв. XIV ст.
26	ffa	feria	день	IV чв. XV ст.
27	f ^o bz	fertionibus	фертонами	IV чв. XIV ст.
28	gf	grossos	гроші	III чв. XV ст.
29	g ^o p	grossis	грошами	I чв. XV ст.
30	gff	grossorum	грошів	IV чв. XIV ст.
31	g ^o ff	grossorum	грошів	IV чв. XIV ст.
32	g ^o ff	grossis	грошами	IV чв. XIV ст.
33	ho:	honestus	чесний	IV чв. XVI ст.
34	hom ^o bz	hominibus	людям	III чв. XV ст.
35	i ^o	minus	менше	IV чв. XIV ст.
36	ia ^o	iam	вже	II чв. XV ст.
37	id ^o	idem	те ж	IV чв. XV ст.
38	i ^e	ille	той	I чв. XV ст.
39	7	in	в	I чв. XV ст.
40	it ^o	item	також	I чв. XV ст.
41	iudico	[in]iudicio	[в] суді	IV чв. XIV ст.
42	iud ^o	[in]iudicio	[в] суді	IV чв. XIV ст.
43	Kl ^o	[ante diem] kalendas	[перед днем]... календ	II чв. XIII ст.
44	lane ^m	laneum	лан	IV чв. XIV ст.
45	Leop.	Leopoliensis	львівський	III чв. XVI ст.
46	libe ^o	libere	вільно	IV чв. XIV ст.
47	l ^o z	librom	фунт	I чв. XIV ст.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
48	<i>лр</i>	lapides	камені*	I чв. XIV ст.
49	<i>лр⁸³</i>	lapidibus	каменями	IV чв. XIV ст.
50	<i>лас^{r-}</i>	litteras	листа	IV чв. XIV ст.
51	<i>М.</i>	millesimo	в тисячному	III чв. XVI ст.
52	<i>м²</i>	mihi	мені	III чв. XV ст.
53	<i>м^s</i>	mihi	мені	I чв. XV ст.
54	<i>менβ</i>	mensis	місяця	IV чв. XV ст.
55	<i>мѐте</i>	mente	розумом	IV чв. XV ст.
56	<i>Мi^o</i>	millesimo	в тисячному	I чв. XV ст.
57	<i>м³астіо</i>	monasterio	монастирю	III чв. XIV ст.
58	<i>м^rс^f</i>	marcis	гривнами	IV чв. XV ст.
59	<i>м^rс^f</i>	marcis	гривнами	II чв. XV ст.
60	<i>п^cnon</i>	pesnon	також	IV чв. XIV ст.
61	<i>п^o.</i>	notatur	відмічається	I чв. XV ст.
62	<i>п^ob:</i>	nobilem	шляхетного	III чв. XVI ст.
63	<i>п^on &</i>	notandum	треба відмітити	I чв. XV ст.
64	<i>о^o7</i>	omnium	усіх	II чв. XV ст.
65	<i>Р.</i>	pater	отець	III чв. XVI ст.
66	<i>р^o</i>	post	після	IV чв. XV ст.
67	<i>р^c-9</i>	primus	перший	II чв. XV ст.
68	<i>р²</i>	primu m	першого	II чв. XV ст.
69	<i>п^oлт</i>	palatinus	воевода	I чв. XVI ст.
70	<i>п^ognis^s</i>	pignoris	заставу	IV чв. XIV ст.
71	<i>п^o fatis</i>	praefatis	раніше згаданим	III чв. XVI ст.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
72	<i>prafatum</i>	prae fatum	раніше згаданого	III чв. XVI ст.
73	<i>p.m</i>	primum	першого	I чв. XV ст.
74	<i>p^o</i>	pro	за	IV чв. XVI ст.
75	<i>pp^{te}</i>	proprietate	власністю	IV чв. XV ст.
76	<i>p^ut</i>	preter	крім	I чв. XV ст.
77	<i>Q</i>	quod	що	I чв. XVI ст.
78	<i>q̄</i>	que	яка	IV чв. XIV ст.
79	<i>q'</i>	que	яка	I чв. XV ст.
80	<i>q</i>	quod	що	IV чв. XIV ст.
81	<i>q^ol</i>	quod	що	II чв. XIII ст.
82	<i>q^op</i>	quod	що	I чв. XVI ст.
83	<i>q^os</i>	quod	що	II чв. XIII ст.
84	<i>q^mlz</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
85	<i>q^mlzt</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
86	<i>qⁿ</i>	quando	коли	IV чв. XIV ст.
87	<i>qⁿt^m</i>	quantum	скільки	IV чв. XIV ст.
88	<i>Q^o</i>	quietatio	квитанція	IV чв. XVI ст.
89	<i>q^oq^o</i>	quidquid	що б не	IV чв. XIV ст.
90	<i>quart^q</i>	quarta	четверта	IV чв. XIV ст.
91	<i>quotq^ot</i>	quotquot	скільки б не	III чв. XV ст.
92	<i>q^zl^z</i>	quamlibet	кожну	IV чв. XV ст.
93	<i>R</i>	registratum	zareєстровано	III чв. XV ст.
94	<i>R</i>	relacio	реляція	I чв. XV ст.

№ л.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
95	<i>Rx</i>	reuerendissimus	всечесніший	III чв. XV ст.
96	<i>R di</i>	reuerendi	всечесного	II чв. XV ст.
97	<i>refuando</i>	reseruando	зберігаючи	III чв. XV ст.
98	<i>r^gg^ouit</i>	recognouit	він заявив	IV чв. XIV ст.
99	<i>R^m</i>	registrum	реєстр	I чв. XV ст.
100	<i>Rx mor⁷</i>	reuerendissimorum	всечесніших	II чв. XVI ст.
101	<i>R^o</i>	relacio	реляція	I чв. XV ст.
102	<i>R.P.</i>	Regni Polonie	Польського Королівства	III чв. XVI ст.
103	<i>RP</i>	reuerendissimus pater	всечесніший отець	I чв. XVI ст.
104	<i>rs⁸</i>	residuis	тим, що залишилися	II чв. XV ст.
105	<i>S.</i>	sancti	святого	III чв. XVI ст.
106	<i>S</i>	Stanislai	Станіслава	I чв. XV ст.
107	<i>s'</i>	sibi	собі	IV чв. XIV ст.
108	<i>salt⁸</i>	salutem	привітання	IV чв. XIII ст.
109	<i>sb</i>	sub	під	IV чв. XIV ст.
110	<i>sco⁸</i>	sanctorum	святих	II чв. XV ст.
111	<i>seren^f mor⁷</i>	serenissimorum	найясніших	II чв. XVI ст.
112	<i>f^m</i>	secundum	другого	IV чв. XIV ст.
113	<i>so^t</i>	solut	він заплатив	I чв. XV ст.
114	<i>f^s</i>	secundus	другий	IV чв. XIV ст.
115	<i>ft⁸</i>	sunt	вони є	IV чв. XIV ст.
116	<i>f^uicijs</i>	seruicijs	послугами	III чв. XV ст.
117	<i>sup⁸</i>	super	на	IV чв. XIV ст.

№ п.п.	Скорочення	Розшифрування скорочення	Український переклад	Час засвідчення скорочення
118	ſz	sed	але	I чв. XV ст.
119	t ^z	tenetur	він є зобов'язаний	IV чв. XIV ст.
120	t ^z -g	terminus	термін	II чв. XV ст.
121	t ^z c 7	tercium	третього	I чв. XV ст.
122	t ^z cia	tercia	третя	III чв. XV ст.
123	TL	terrae Leopoliensis	львівської землі	III чв. XVI ст.
124	t ^m	tantum	стільки	III чв. XV ст.
125	tolit ^z	totaliter	цілком	IV чв. XIV ст.
126	to. ^m	totum	увесь	I чв. XV ст.
127	triu ^z	trium	трьох	I чв. XVI ст.
128	ut	uel	або	IV чв. XIV ст.
129	uniu ^z	uniuersis	усім	II чв. XV ст.
130	valenti ^z	valentibus	тими, які мають вартість	IV чв. XIV ст.
131	vendicois	vendicionis	продажу	IV чв. XIV ст.
132	ven ^z liu ^z	venerabilium	преподобних	III чв. XV ст.
133	via	[in] vigilia	напередодні	II чв. XV ст.
134	way ^z	wayeuoda	воєвода	II чв. XV ст.
135	z	est	він є	IV чв. XIV ст.

* Каміні воску як одиниця ваги.

писаря на 74 слова — 44 скорочення. Як у першому, так і в другому записі сяноцької земської книги вживаються прізвища, які дуже рідко скорочуються, що збільшує процент нескорочених слів. Отже, можна вважати, що наприкінці XIV та в першій половині XV ст. у курсивному письмі скорочені слова становлять 50—75% всіх слів. Це значить, що скорочується кожне друге, а іноді навіть кожне слово.

Такий великий процент скорочених слів у документах ЦДІА УРСР у Львові вимагає складання спеціального словника типових і часто вжи-

ваних абрєвїатур, своєрїднїсть яких не врахована у жодному виданнї¹⁵. Основою словника могли б служити окремі матеріали, подані у вигляді невеликих словничків на зразок пропонованого. Однак при складаннї словника скорочень слїд було б врахувати так званий дукт (послїдовнїсть нанесення елементів лїтери), що вїдїграє важливу роль при палеографїчних дослїдженнях. Такий словник допомїг би при роботї над документальними джерелами історикам. Нарештї, вїн полегшив би щоденну працю архївістів над матеріалами середньовїччя.

Э. И. Ружицкий

СОКРАЩЕНИЯ В ЛАТИНСКОМ ГОТИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ XIII—XVI вв.
(по материалам ЦГИА УССР во Львове)

Резюме

Для латинского письма документов XIII—XVI вв., хранящихся в ЦГИА УССР во Львове, как и для всего дипломатического и курсивного готического письма Центральной и Восточной Европы, характерны в основном три типа сокращения слов: суспензии, контракции и специальные знаки. Изучение их представляет прежде всего практический интерес в связи с малой изученностью этого письма в славянских странах. Небольшой словарь из 135 сокращений, помещенный в статье, окажет помощь при работе над документальными источниками.

В. Й. Горобець

ДІАРІУШІ — ВИЗНАЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ
ПИСЕМНОСТІ XVIII ст.

Чільне місце в мемуарній прозі XVIII ст. посїдають *діаріуші* — щоденники (польськ. *diariusz* / лат. *diarium*). Це — щоденні записки про адміністративно-полїтичну діяльність правителя держави, урядовця краю і т. п. Безсумнївно, що згадуваний С. Величком діаріуш Самїйла Зорки¹, «секретаря» Б. Хмельницького, являв собою саме такий щоденник про діяльність гетьмана. Від XVIII ст. лишилося три основних різновиди пам'яток цього жанру.

1. *Щоденники про поточну діяльність гетьмана*, які велися, як правило, канцеляристами з його почту. З погляду жанрово-стилістичного — це документальні хроніки, що нагадують подїлені за числами місяця оповіді-репортажі (часто досить захоплюючі) про події, пов'язані з візитами гетьмана до царя та придворних сановників. Сюди можна віднести: «Діаріуш...» М. Ханенка, писаний за гетьмана І. Скоропадського у 1772 р.², «Краткий журнал» невідомого автора з описом поїздки гетьмана Д. Апостола до Москви 1728 р., ряд діаріушів про перебування гетьмана в Росії, опракованих згодом у щоденник Генеральної військової канцелярії.

¹⁵ Якщо не рахувати дуже споріднених матеріалів XIV—XVII ст., поданих Т. В'єжбовським в кінці архівного посїбника для істориків та юристів. Т. W i e r z b o w s k i. *Vademecum. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*. Warszawa, 1908.

¹ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов, т. I. К., 1848, стор. 6.

² Діаріуш или журнал, то есть повседневно записка случающихся при дворе ясновелможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского... okazji и церемоний також и в канцелярии войсковой отправуемых дел, наченный 1722 году и оконченный в том же году... Войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. Виданий О. Бодяньським. М., 1858.

2. *Щоденні записки адміністративно-політичної діяльності Генеральної військової канцелярії*, здійснені групою штатних канцеляристів. Ці записки за змістом наближаються до протоколів, хоча за інформаційною насиченістю і формою викладу якісно відмінні від останніх. Такі щоденники, очевидно, велися в канцелярії здавна, проте значна кількість їх загинула. О. М. Лазаревський свого часу зауважував з цього приводу: «К сожалению все эти диариуши погибли... Понятна гибель діаріушей за время до гетманства Скоропадского: уничтожение Батурина (Меншиковым в ноябре 1708 г., конечно, сопровождалось гибелью массы всякого рода официальных бумаг, принадлежавших хотя бы двум канцеляриям — гетманской (генеральной) и судебной (генерального суда). Но где и когда погибли диариуши за 1709—1721 гг. гетманства Скоропадского? Ничего сказать нельзя. По-видимому, они погибли еще в Глухове, так как в Чернигове в перевезенном из Глухова архиве следов их не видно...»³. На сьогодні збереглися діаріуші за 1722—1723 та 1727—1731 рр.

У Центральної науковій бібліотеці АН УРСР вдалося виявити діаріуші за 1750 р.⁴

Хоч в ньому почасти збережено поділ на дні, місяці, а також характер деяких початкових записів, однак це вже фактично книга вписаних або занесених копій універсалів, царських грамот (серед яких зберігається навіть друковане видання указу цариці від 1750 р.), окремих судових справ, купчих тощо. Отже, це, власне, збірка документів, а не типовий щоденник.

3. *Приватні, або авторські, щоденники*, що їх писали високоосвічені люди для себе. Історичне значення цих пам'яток полягає в тому, що в них ми знаходимо достовірне відображення домашнього побуту, щоденного життя, урядової служби козацької старшини, описи стану господарства у певні пори року, картини військових походів, нотатки про деякі суспільно-політичні події на Україні та за її кордонами тощо.

До таких творів належить щоденник генерального хорунжого М. Д. Ханенка, що охоплює період з 1719 по 1754 р., опублікований О. Лазаревським⁵ та О. Титовим⁶. Загальний обсяг пам'ятки — 568 сторінок. М. Ханенко (1691—1760 рр.) народився у сім'ї лубенського полковника. Освіту здобув у Київській академії. Брав участь у багатьох військових походах, тривалий час працював у Генеральній військовій канцелярії, куди поступив 1717 р. канцеляристом. Згодом займав посаду Стародубського полкового судді (1727—1736 рр.), обирався членом Генерального суду (1740 р.). Неодноразово виїжджав у складі українських депутацій до царського двору⁷.

Визначною пам'яткою з історії української літературної мови XVIII ст. є щоденник Я. А. Марковича — своєрідний документ епохи, ведений рівно півстоліття (1717—1767 рр.). Ім'я генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (народився 1696 р. на Чернігівщині, помер 1770 р.), вихованця Києво-Могилянської академії, а згодом письменника і державного діяча, близького друга Феофана Прокоповича, добре відоме історикам. Як видно з самого щоденника, автор знав медицину, писав вірші, робив переклади з єврейської, латинської, польської і французької мов. З 40-х років XVIII ст. був постійним передплатником і читачем

³ А. Лазаревский. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы. К., 1897, стор. 3.

⁴ Колекція О. М. Лазаревського, ф. 1, спр. 53 764—53 968.

⁵ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727—1753 гг.). Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1884.

⁶ Дневник Николая Ханенка (1719—1723 и 1754 г.). Под ред. А. Титова. — «Киевская старина», кн. 7-8. К., 1896.

⁷ Детальніше про життєвий шлях М. Ханенка див. його власну «сказку»: «Генерального хорунжого малороссийского Николая Данилова сына Ханенка о службах его сказка 7 июня 1756 года. Глухов» (оригінал-чернетка зберігається в ЦДІА УРСР у Києві, ф. 983, од. зб. 51).

паризьких газет. Неабиякий інтерес виявив Я. А. Маркович до творів Арістотеля, Декарта, Спінози; любив дискутувати з авторитетними проповідниками (зокрема, з Феофаном Прокоповичем) на філософсько-богословські теми. Щоденник автора у повному обсязі досі ще не опубліковано.

Названі пам'ятки писані давньою українською писемно-літературною мовою, загалом чистою від полонізмів, досить близькою до живої народної мови (особливо приватні, авторські щоденники), з прагненням відійти від штучної старокнижності в оповідних стилях мовлення (діаріуші про подорожі гетьмана), хоча із збереженням, цілком закономірним, усталеного традиційного оформлення думки в стилі актово-ділового писання (діаріуші Генеральної військової канцелярії).

Редакція «Киевской старины» свого часу випустила в світ перекладений російською мовою щоденник гетьманіча П. Д. Апостола (періоду 1725—1727 рр.), який учився у Петербурзі і вів записи по-французьки⁸.

Нижче подаємо коротку характеристику рукописів, виявлених у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Щоденник Я. А. Марковича

Рукопис налічує десять книг загальним обсягом 1932 аркуші, з яких опубліковано 951 аркуш (записи за період з 1717 по 1740 р.)⁹. Немає потреби підкреслювати, яку практичну цінність для науки мало б повне видання цієї пам'ятки, здійснене на наукових засадах. До сьогоднішнього дня розшукати вісім із десяти книг (п'ятої і шостої книг, а також початку твору не виявлено). У рамках статті неможливо докладно описати всі томи щоденника Я. Марковича, тому звертаємо увагу читача на ще не опубліковані частини рукопису (книги п'ята — десята), а про інші обмежимось наведенням лише основних даних.

Книга перша. Оригінал, зберігається в колекції В. Л. Модзалевського (ф. XII, спр. 1). Рукопис охоплює події з 7 березня 1723 р. по 31 грудня 1724 р. Загальний обсяг — 75 арк. Нумерація архівна. Формат аркуша — 26×32 см. Рукопис у шкіряній оправі.

Книга друга. Оригінал, зберігається в архіві О. М. Лазаревського (ф. XXVIII, спр. 337). Рукопис фіксує події з 1 січня 1725 р. по 31 грудня 1728 р. Обсяг книги — 300 арк. Нумерація архівна. Формат аркуша — 19,7×30,7 — 31 см. Оправа — картонні палітурки з полотняним корінцем.

Книга третя. Оригінал, зберігається в колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 66 857). Рукопис охоплює події з 1 січня 1729 р. по 31 грудня 1730 р. Загальний обсяг тому — 106 арк. Нумерація архівна, формат аркуша — 19,5×29,6 см. Оправа — картон, обтягнутий синім полотном.

Книга четверта. Оригінал, знаходиться в колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 66 858). Рукопис охоплює події з 1 січня 1731 р. по

⁸ «Киевская старина», т. L. K., 1895, стор. 100—155.

⁹ Перше видання, здійснене правнуком автора Олександром Марковичем, охоплює весь період ведення записів (1717—1767 рр.), однак воно дуже скорочене і загалом не придатне для лінгвістичних досліджень, бо мова у процесі редагування пам'ятки була зрусифікована і підновлена (див. Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Издание Александра Марковича, ч. I—II, М., 1859). Наукове видання частини щоденника здійснила редакція «Киевской старины» (див. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Под редакцией Ал. Лазаревского, ч. I (1717—1725 рр.). К., 1897). Для мовознавчих студій це видання загалом придатне, проте Ол. Лазаревський не зміг помістити деяких виписок з газет, віршів, реценцій і т. ін., наявних в оригіналі. Зразковим і досі лишається опублікована В. Модзалевським наступна частина щоденника, що не має ніяких пропусків (Дневник Якова Марковича, ч. IV (1735—1740 рр.). Видав Вадим Модзалевський.— Жерела до історії України-Руси, т. XXII, вид. Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. Київ — Львів, 1913.

31 грудня 1736 р. Обсяг книги — 275 арк. Нумерація архівна, формат аркуша — 20×31,5 см. Оправа — картон, обтягнутий синім полотном, яке вимокло і поблякло.

Книга п'ята. Оригінал не віднайдено. За Лазаревським, рукопис мав обсяг 188 арк., охоплює події за чотири роки (1737—1740 рр.)¹⁰.

Книга шоста. Оригінал не виявлено. Відомо, що рукопис фіксував події за три роки (1741—1743 рр.). Обсяг книги 164 арк.¹¹

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР в колекції В. Л. Модзалевського (ф. XII, спр. 4) зберігається копія цієї книги. Обсяг її — 110 арк. (аркуші подвійні). На додаткових аркушах 1—8 описані події з 1 січня 1744 р. по 15 березня 1744 р. (записи перенесені з наступної книги рукопису Я. Марковича). Зіставлення цих записів з текстом оригіналу за 1744 р. свідчить, що копія була зроблена під керівництвом В. Л. Модзалевського, який мав намір продовжити видання пам'ятки. Найбільше сторінок книги Я. Маркович присвятив щорічним реєстрам зібраного врожаю, вирощеної худоби, птиці, описові своїх торгових «виправ» за кордон, зроблених покупок тощо. Є також замітки про погоду. Формат аркуша — 22×35,5 см. Аркуші не оправлені. Копія писана однією рукою, чорним чорнилом. Бракує одного аркуша — 23-го.

Книга сьома. Оригінал, зберігається в архіві О. М. Лазаревського (ф. XXVIII, спр. 336). Рукопис охоплює події з 1 січня 1744 р. по 31 грудня 1747 р., пов'язані з перебуванням на Україні цариці Єлизавети Петрівни. Зафіксовано чимало фактів про власне господарство, яке 1744 р. налічувало близько ста селянських дворів. Автор подає цікаві виписки з паризьких газет (французькою мовою) (арк. 146—146 зв., 169 зв. — 170), уміщує рецепти (латинською мовою), замітки про погоду і т. ін. Обсяг книги — 206 арк. Нумерація архівна (простим олівцем). Формат аркуша — 20×32,5 см. Як свідчить виявлена філігрань, твір писаний на російському папері XVIII ст., що вироблявся на фабриці Афанасія Гончарова. Чисті аркуші відділяють записи за певний рік (арк. 55 зв., 109—109 зв., 160 зв., 206—206 зв.). Оправа — тонкий картон, обтягнутий зеленим полотном. Аркуші на кутах книги зім'яті. Міль попсувала палітурки і частину аркушів, є пошкодження і в тексті (арк. 197 зв., 204). Вирвалися, проте зберігаються в книзі, арк. 41 та арк. 205—206. Почерк автора буває надто розтягненим (арк. 159—159 зв.), похилим (арк. 46, 140), розгонистим. Висота літер досягає 3—3,5 мм (арк. 32—32 зв.). Рядки часто викривлені догори.

Рукопис зберігався певний час у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, а згодом потрапив до Республіканського історичного музею (див. штампи, поставлені на розвороті верхньої обкладинки: «Київській музей» — вище; «Всеукраїнський ім. Т. Шевченка історичний музей» — нижче).

Книга восьма. Оригінал, зберігається у колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 66 859). Рукопис охоплює події з 1 січня 1748 р. по 31 грудня 1754 р., пов'язані із завершальним періодом гетьманського правління на Україні та часом діяльності останнього її гетьмана — Кирила Розумовського (1750—1764 рр.). Зустрічаються виписки з паризьких газет про міжнародні події (арк. 22—23 зв., 33—34). Обсяг книги — 220 арк. Нумерація наша (простим олівцем. — В. Г.). Додаток: «Опис Віжевського, економа Якова Марковича від 10 серпня 1751 р.» (окремий аркуш, перенесений нами з першої книги, де він раніше зберігався). Яків Маркович уписав цей реєстр Віжевського до свого щоденника з певними відмінностями в мові (див. запис у щоденнику Я. Марковича від 15 серпня 1751 р. арк. 130). Формат аркуша — 20×32 см. Виявлені три філіграні

¹⁰ Див. короткий опис О. М. Лазаревського у його виданні (ч. I. К., 1893, стор. XV).

¹¹ Там же.

1748. Того
 Я. А. Марковича

Пам'яті

1. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
2. Слідство за справою, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
3. Купівельна акція, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.

Служба

1. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
2. Слідство за справою, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
3. Купівельна акція, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
4. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.

Служба

1. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
2. Слідство за справою, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
3. Купівельна акція, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
4. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
5. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.

Помітки

1. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
2. Слідство за справою, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
3. Купівельна акція, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.
4. Довідка про стан справ у повітовій канцелярії, що встановлено, а в новий місяць має розпорядитися.

Рис. 1. Щоденник Я. А. Марковича. Оригінал. Сторінка з восьмої книги.

засвідчують різновид російського паперу XVIII ст. Чисті арк. 5—8. Оправа — картонні палітурки, покриті зеленим полотном. З оправи випадають зошити арк. 211—218; 219—220. Почерк автора стає дрібним (висота літер — близько 1,7 мм), розгонистим. Прочитати деякі записи часом неможливо, бо обриси літер позатиралися (напр., арк. 202—203 зв., 207 зв., 208 та ін.). Є запис, зроблений іншою рукою (див. арк. 120). Риски та хрестики, поставлені на полях книги, належать Ол. Марковичу.

На розвороті верхньої палітурки поставлені штампи, які свідчать про місця перебування пам'ятки: «Київській музей» (вище), «Всеукраїнський ім. Т. Шевченка музей» (нижче).

Книга дев'ята. Оригінал, зберігається в колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 66 860). Рукопис охоплює події з 1 січня 1755 р. по 28 січня 1763 р. З тематичного боку та за оформленням записів книга майже не відрізняється від попередньої. Загальний обсяг тому — 222 арк. Нумерація наша (простим олівцем. — В. Г.), формат аркуша — 19,5×31,5 см. Виявлені два водяних знаки засвідчують російський папір XVIII ст. Чисті арк. 1—3, а також арк. 56 зв., 109 зв., 137 зв., 165 зв., 191 зв., 217 зв. (між записами за кожен рік), арк. 220—222 зв. (при нижній обкладинці). Оправа — цупкий картон, обтягнутий зеленим полотном, яке стало жовтуватим і обірвалося знизу корінця. Міль пошкодила палітурки. Відірвався, але зберігається арк. 5. Почерк автора дуже дрібний, нерозбірливий. Немало записів позатиралося.

На розвороті верхньої палітурки стоять штампи, що вказують на місця зберігання пам'ятки: «Київській музей» (вище), «Український ім. Шевченка історичний музей» (нижче).

Книга десята. Оригінал, знаходиться в колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 66 861). Цей рукопис є останньою книгою щоденника Я. Марковича (охоплює події з 1 січня 1763 р. по 13 грудня 1767 р.), що залишився недописаним через хворобу очей автора. Тематично книга споріднена з попередньою, але записи в ній лаконічні, не містять великої інформації. Загальний обсяг тому — 169 арк. Нумерація наша (простим олівцем. — В. Г.). Формат аркуша — 20×31,2 см. Виявлений водяний знак являє собою емблему російського паперу XVIII ст., який вироблявся на фабриці Афанасія Гончарова. Оправа — грубі картонні палітурки, покриті полотном, що має темно-бурий колір. Випадають арк. 168—169.

Почерк автора дрібний, розгонистий, дуже нерозбірливий. Особливо важко читати текст за 1767 р., де автор спроможний був записати лише про погоду: рядки лягають на папір викривленими, то перехрещуються між собою, то знову розходяться, тому записи зливаються і розібрати написане часом неможливо (арк. 165—167 зв. та ін.). Події з 1 по 28 січня 1763 р. зафіксовані в стилі Я. Марковича іншою особою (мабуть, під диктування автора). На розвороті нижньої палітурки знизу поставлені штампи, які вказують на місця зберігання пам'ятки: «Всеукраїнський ім. Т. Шевченка історичний музей» (вище), «Київській музей» (нижче). Місце штампів та їх взаємне розміщення зумовлене недоглядом описувача з Київського художньо-промислового і наукового музею, який помилково розгорнув рукопис догори.

«Краткій журналъ о поє(з) дѣ въ Москву Ясневелмо(ж) но(г) [о] Его милости п[а] на Даниїла Апостола войскъ Его імперато(р)ско(г) [о] величества Запоро(ж)ськихъ обоихъ сторонъ Дняпра гетмана»¹²

Рукописний оригінал, зберігається в колекції М. Й. Судієнка (ф. VIII, спр. 162 м/80). Охоплює події з 9 лютого 1728 р. по 6 вересня 1728 р., пов'язані з перебуванням гетьмана Д. Апостола в Росії. Перед

¹² Пам'ятка опублікована М. Й. Судієнком (Матеріали для отечественной истории, т. I. К., 1853), проте для мовних досліджень це видання не придатне.

70000

Рокъ 1728 августа 28 числа

Краткий журнал о поезде в Москву Якоба Христофора
Лейбница сына Давида Апостола воеводы в Астрахани
вместе с Запорожскими Войсками Стрелками и
на

Визитации Якоба Лейбница по случаю его приезда в
Москву в сопровождении сына его Якоба Христофора
Лейбница сына Давида Апостола воеводы в Астрахани
вместе с Запорожскими Войсками Стрелками и
на

Писанъ Якобомъ Лейбницемъ в присутствии
в Астрахани Якоба Христофора Лейбница сына
Давида Апостола воеводы в Астрахани
вместе с Запорожскими Войсками Стрелками и
на

Рис. 2. Журнал про поїздку гетьмана Д. Апостола в Москву 1728 р. Оригінал. Титульна сторінка з текстом.

очима читача постають живі картини тодішніх дипломатичних церемоній і представництв. У діаріуші занотовуються щоденні дані про відправлені на Україну грамоти, урядові листи, універсали гетьмана, з коротким викладом їх змісту. Обсяг книги — 85 арк. (за старою нумерацією — 86 арк.). Не пронумеровано початковий аркуш (арк. О₁ — при оправі). Формат аркуша — 19×31 см. Виявлено водяний знак із серії «Поштар» (Postreiter), відомий на німецькому папері, поширеному в Польщі у кінці XVII ст. Оправа — картонні палітурки з шкіряним корінцем. Чисті арк. 65—85 зв. Почерк автора — рівний, виразний, акуратний скоропис першої половини XVIII ст., висота літер досягає 2 — 2,3 мм. Чорне чорнило подекуди вицвіло. Книга має внутрішні і зовнішні поля. Записи велися щодня. Коли ж події не були чомусь зафіксовані, автор пояснював причину (див. арк. 23 зв., 28). Першим власником рукопису був М. Й. Судієнко, на що вказує авторський штамп «Бібліотека М. Й. Судієнка» (арк. 1). На розвороті верхньої палітурки зберігається екслібрис «Отдел рукописей библиотеки императорского университета Св. Владимира, № 80, колл. Судиенка», а на арк. О₁ (при верхній обкладинці) поставлена гербова печатка університету. Пам'ятку разом з іншими рукописами М. Й. Судієнко подарував бібліотеці 1894 р., де вона й була заінвентаризована¹³.

Діаріуші Генеральної військової канцелярії

Ці документи писані в гетьманській канцелярії, що знаходилася на той час у м. Глухові. Ведення щоденників доручалося лише високоосвіченим канцеляристам, що забезпечувало належну точність записів.

Журнал гетьманської канцелярії за 1722—1723 рр.¹⁴

Оригінал, зберігається в архіві О. М. Лазаревського (ф. I, сир. 66 720). Рукопис охоплює події з 3 липня 1722 р. по 31 грудня 1723 р., пов'язані з часом запровадження у Глухові Малоросійської колегії, підготовкою і виступом у Петербурзі української депутації, організованої наказним гетьманом П. Полуботком, щоб відстояти перед царем право на гетьманську автономію. У діаріуш коротко записували зміст прийнятих у Генеральній канцелярії за день постанов, розпоряджень, інструкцій, промеморій, указів, різноманітних урядових листів, надісланих до певних інстанцій, і т. ін. Книга має 570 арк. Не пронумеровані арк. О₁ і О₂ (при верхній та нижній палітурках). Нумерація архівна (чорнилом). Формат аркуша — 19,7×30,6 см. Виявлені одинадцять філіграней засвідчують папір другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Чисті аркуші при оправі — арк. О₁, О₂; 2 зв. — 5 зв., 124 зв. — 126 зв., 400 зв. — 401, 570. Оправа — картонні палітурки темного кольору з шкіряним корінцем. Усі аркуші добре оправлені в зшитку. Між арк. 23 зв. — 24 підклеєно вставку з авторським текстом (розміром 19×6,7 см). Книга підмокла по верхньому зрізу, через що в деяких місцях виникли плями (див. арк. 1—177, 521—570).

За період з 3 липня 1722 р. до 1 березня 1723 р. щоденник вів Пилип Борзаковський, який назвав себе «писателем сего діаріуша» (арк. 19), а далі цю справу продовжив Павло Ладинський, який відзначив своє авторство у складеному ним акровірші (арк. 211). Пам'ятка має заголовки:

а) Журнал си есть насущная запи(с)ка дѣль в войсковой Снеральной канце(л)ярїи приключающихъся, в (д) дня сме(р)ты Ясневелмо(ж)ного Его м[и]л[ос]ты пана Іwannа Скоропа(д)ского во(й)скѣ Его Императо(р)ского всепресвѣтлѣйшого в[е]л[и]ч[ес]тва Запоро(ж)скіхъ

¹³ С. И. Маслов. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. К., 1910, стор. 1, 29.

¹⁴ Деякі уривки цього щоденника надрукував свого часу Ол. Лазаревський (див. «Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы». К., 1897, 53 стор.).

Служба

Си еста пасишна Записна

Служба в войсковой канцелярии генерал-майора
и капитана Ивана Григорьевича Бая
младшего для Милости Пана Званта Курода своего Великого
дворянина своего безпрестанного Великого
Секретаря Офицера Курода Дмитрия
Павловича

Служба в канцелярии
Курода Дмитрия Павловича
Секретаря Пана

Муж Столя

Високому Куроду Дмитрию Павловичу
Секретарю Курода Дмитрия Павловича
и Курода Дмитрия Павловича
Секретарю Курода Дмитрия Павловича
Секретарю Курода Дмитрия Павловича
Секретарю Курода Дмитрия Павловича

Високому Куроду Дмитрию Павловичу
Секретарю Курода Дмитрия Павловича
и Курода Дмитрия Павловича
Секретарю Курода Дмитрия Павловича
Секретарю Курода Дмитрия Павловича

Рис. 3. Журнал гетьманської канцелярії за 1722—1723 рр. Оригінал. Титульна сторінка з текстом.

обоихъ сторонъ Днепра гетмана, наченшаяся року тысяча сѣмьсо(т) двадця(т) второ(г) [о] м[ѣ(с)я]ця іюля третяго дня (арк. 1).

б) Журнал, или щоденная записка войскового походу к Буцко(му) Броду ма(р)шируючихъ ихъ м[и]л[о] (с)тей п[а]новъ енеральной ста(р)-шины по указу Імперато(р)ского в[е]л[и]ч[е] (с)тва, в року 1723 м[ѣ(с)я]цѣ августѣ 18 днѣ начатъ (арк. 452).

в) Діаріушъ в которомъ написани всѣ указы и прочіе ли(ст)ы з Єнера(л)ной войсково(и) канце(л)ляріи во всю Малую Россію и в прочіе мѣста до особъ малороссійски(х) в(т)правуючіися, тако(ж) и якіе експедиціи и о(т)коль в Єнеральную войсковую канцелярію принимаю(т)ся, а именно за поворото(м) и(х) м[и]л[о] (с)тей п[а]новъ ста(р)-шины є не(р) [альной] з походу (арк. 460).

Книга має зовнішні і внутрішні поля. Рік та назва місяця ставлять-ся, як правило, вгорі, число ж — на зовнішніх бокових полях. Записи велися щоденно. З 18 листопада 1723 р. писар поставив число вже посеред аркуша над текстом. На арк. О₂, 234, 570 відбита гербова печатка з написом «Библиотека Императорского университета Св. Владимира», яка вказує на місце зберігання щоденника.

*Діаріуші за 1727—1731 рр.*¹⁵

Рукопис являє собою фоліант із двох книг.

Книга перша. Оригінал, зберігається в колекції О. М. Лазаревського (ф. І, спр. 53 762 (Лаз. 13/1)). Рукопис охоплює записи з 1 січня 1727 р. по 31 грудня 1728 р. У ньому в лаконічній формі викладаються всі поточні справи, пов'язані з щоденною роботою Генеральної військової канцелярії: занотовано зміст прийнятих постанов, розглянутих та надісланих до інших інстанцій документів, резолюції на скарги від населення і т. ін. Обсяг книги — 400 арк. Не пронумеровані арк. 1—2 (при верхній обкладинці) та останні три аркуші. Нумерація архівна (чорнилом). Формат аркуша — 19,5×31 см. Виявлені шість філіграней засвідчують папір XVII — початку XVIII ст. Чисті арк. 138—139, 223—226, 245 зв.—250 зв., а також останні три аркуші рукопису. Оправа — м'які картонні обкладинки, покриті синім полотном. Тканина на краях корінця обірвалася. У пам'ятці подані заголовки:

а) Протоколь о(т)пускнихъ писемъ за гетмана Апостола 1728 года, тутъ и по о (т)ездѣ Его велможности записки щоденніе при концѣ того жъ года 1728 (арк. 1 — титульна сторінка, підклеєна, безперечно, пізніше).

б) Діаріушъ или щоденная запи(с)ка всяких дѣлъ в Єнера(л)но(и) во(и)сково(и) канце(л)ляріи за бытія правленія имѣющихъся, о(т) начала 1727-(г) [о] году начавшійся (арк. 2 — титульна сторінка, що і є початком щоденника. Ще один заголовок — на арк. 140).

Рукопис має внутрішні та зовнішні поля. Спочатку дата зазначається посеред аркуша вгорі над текстом, а згодом (з жовтня 1727 р.) вже збоку запису в окремій графі. Діаріуш вели кілька канцеляристів. Виразно виділяються чотири почерки, які в основних своїх рисах є типовим українським скорописом першої половини XVIII ст.: з одного боку, спостерігається мальовничий, акуратний начерк кожної літери (арк. 1—124), з іншого — незграбно виписані букви чи словосполучення. В кінці книги замітка: «Конец діаріушу 1728 году» (арк. 399 зв.). Разом з іншими рукописами О. М. Лазаревський подарував цю книгу бібліотеці Київського університету, де вона була заінвентаризована не пізніше 1910 р.¹⁶

¹⁵ Фрагменти пам'ятки обсягом 110 стор. опублікував свого часу М. Є. Слабченко (Протокол отпуских писем за гетмана Апостола 1728 года тутъ и по отъезде его велможности записки щоденника при конце того ж года 1728. Одесса, 1913). Зіставленням публікації з оригіналом виявлено повну непридатність опублікованих уривків для лінгвістичних, палеографічних та археографічних студій.

¹⁶ С. И. М а с л о в. Вказ. праця, стор. 4.

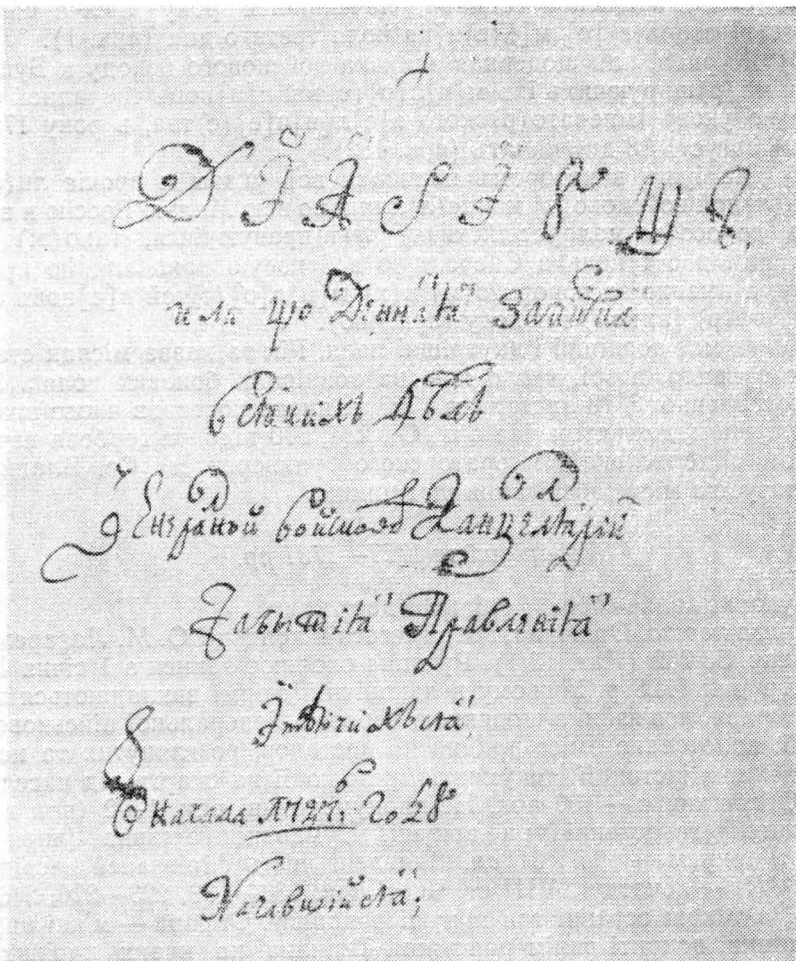

Рис. 4. Діаріуш Генеральної військової канцелярії (1727—1731 рр.). Оригінал. Титульна сторінка з першої книги.

Книга друга. Оригінал, зберігається в колекції О. М. Лазаревського (ф. I, спр. 53 762 (Лаз. 13/2)). Рукопис охоплює записи з 1 січня 1729 р. по 31 грудня 1731 р. З тематичного боку ця книга в основній частині не відрізняється від попередньої. Відступ маємо у двох частинах рукопису, які по суті являють собою самостійні діаріуші, що їх вели канцеляристи, виряджені до Москви при особі гетьмана Д. Апостола. Йдеться про короткі щоденники, що мають свої назви:

1. Дыярыушь 1730 году о(д) правляючихся дѣль в Єнеральной войсково(и) канцелярії, генвара о(т) 1 числа писати(с) наченшійся (арк. 228—237 зв.; діаріуш ведений одним канцеляристом, не завершений, охоплює події від часу виїзду гетьмана з Глухова і до прибуття в Москву та розквартирування пошту у місті).

2. Діаріушь року 1731 о(т) правляючи(х)ся писе(мъ) и всяки(х) дѣль, в Єнеральной войсковой канце(л)лярії приключаячыхся (арк. 465—476 зв.; діаріуш ведений двома канцеляристами; охоплює записи з 15 січня 1731 р. по 7 березня 1731 р., присвячені наступній поїздці гетьмана до Москви).

Інші діаріуші писані на Україні в Генеральній військовій канцелярії (м. Глухів) і мають такі заголовки:

Списъ Служащихъ

Титуло 1:

Оправленъ гвардіи полковника Королевскаго полка встарину
по старому гвардіи полку встарину полковника
Генералъ Гвардіи полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника

Повторенъ Гвардіи полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника

Титуло 2:

Оправленъ Гвардіи полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника

Полковникъ полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника

Титуло 3:

Полковникъ полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника
полковника полковника полковника полковника полковника

Рис. 5. Діаріуш Генеральної військової канцелярії (1727—1731 рр.). Оригінал. Сторінка з текстом (книга друга, 1730 р.).

1. Діаріушъ, то естъ щоденная записка всякихъ дѣлъ w[т]правляючихъся (арк. 238 — титульный аркуш діаріуша 1730 р.).

2. Діаріушъ 1731 году (арк. 432 — первый титульный аркуш діаріуша 1731 р.).

Діаріушъ, или запи(с)ка всяки(х) го[су]д[а]р(ст)ве(н)нихъ, воин(с)кихъ, гра(ж)дан(с)ки(х) и про(т)чихъ дѣлъ, о(т) правляючи(х)ся в вой(с)ковой Енера(л)ной канце(л)ляріи, о(т) велмо(ж)ного Егора м[и]л[о(с)]ти п[а]на Якова Лизогуба, обозно(г)[о] войсково(г)[о] енера(л)ного, по о[т]ѣздѣ Ясневелмо[ж]но[г][о] Егора м[и]л[о(с)]ти п[а]на ге(т)мана Данила Апо(с)тола в Мо(с)кву (арк. 434 — другой титульный аркуш діаріуша 1731 р.).

Забрудненість титульних і заключних аркушів у окремих частинах всього рукопису свідчить, що в минулому це були зошити, які писалися самостійно і тільки згодом оправлені в один том. Загальний обсяг книги — 645 арк. Нумерація архівна. Формат аркуша — 20,2×31,7 см. Чисті арк. 29 зв. — 30 зв., 157 зв. — 161 зв., 202 зв. — 203 зв., 221 зв. — 227 зв., 235—237 зв., 319—324 зв., 331 зв. — 349 зв., 376 зв., 422—431 зв., 433—433 зв., 463—464' зв., 524 зв., 548, 564 зв. — 566 зв., 587 зв. — 592 зв. Оправа — картонні палітурки, покриті синім полотном, яке вицвіло, обірвалося на зім'ятих кутах книги. Деякі аркуші надірвані від корінця до половини. Повністю відірвалися, проте зберігаються арк. О₁ (при праві) та 639. Інші тримаються парами в зошитах, що випадають почасти з оправи.

Виявлені дванадцять філіграней засвідчують папір переважно кінця XVII ст. Письмо — скоропис першої половини XVIII ст. Діаріуш вело не менше десяти типів канцеляристів. Один почерк — типовий, мальовничий, з випикуванням кожної літери (арк. 361—401 зв.), інший — дрібний, проте акуратний, з суворим дотриманням симетрії букв та слів у рядку (арк. 474—476 та ін.). Проте у багатьох випадках почерк уже не каліграфічний, надто суцільний і водночас розкиданий в інтервалах букв та відносно умовної лінії рядка, з частим порушенням висоти літер (пор. арк. 252—399, 491—494 та ін.). Дата в щоденнику ставиться здебільшого вгорі над записом, посеред аркуша. Кінець книги оформлений традиційною припискою: «Finis согонат wрус» (після запису за 31 грудня 1731 р.). Цю книгу разом із першою О. М. Лазаревський передав до університетської бібліотеки (м. Київ), де вона й була заінвентаризована не пізніше 1910 р.¹⁷

В. И. Горобец

ДИАРИУШИ — ВЫДАЮЩИЕСЯ ПАМЯТНИКИ УКРАИНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ XVIII в.

Резюме

В украинской мемуарной прозе XVIII в. заметное место занимают произведения, известные под названием диариуши — дневники. Выделяются три основные разновидности памятников этого жанра: 1) дневники о деятельности гетмана; 2) ежедневные записки административно-политической деятельности Генеральной войсковой канцелярии; 3) частные, или авторские, дневники.

В настоящей статье исследуется палеография этих документов, большинство которых хранится в рукописях и не вошло в научный обиход.

Особое внимание уделяется описанию оригиналов дневника гетманской канцелярии периода 1722—1723 гг. и многотомного дневника генерального подскарбия Я. А. Марковича, впервые обнаруженных в фондах отдела рукописей Центральной научной библиотеки АН УССР.

¹⁷ С. И. Маслов. Вказ. праця, стор. 4.

Л. Д. Шереметьєва

ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Термін «народний календар» — хоча він і досить часто вживається в етнографічній літературі — не має докладного визначення. Визначити зміст цього поняття допомагає побіжний аналіз основних досліджень народного календаря в українській етнографічній літературі XIX — початку XX ст.

Перший внесок у дослідження народного календаря зробили основоположники української етнографії Михайло Максимович та Яків Головацький.

Яків Головацький — український поет, учений і педагог — автор багатьох статей та розвідок з фольклору й етнографії. В 1847 р. було надруковане узагальнююче дослідження Я. Головацького «Поділ часу у русинів»¹. На основі зібраного багатого етнографічного матеріалу автор подав відомості про характерний для Західної України поділ доби, поділ часу на роки, пори року, а також про назви частин року за святами та пов'язані з ними сільськогосподарські роботи, про народні назви місяців та їх етимологію.

Михайло Максимович увійшов в історію української культури як видатний учений-природознавець, філософ, історик, основоположник української фольклористики і письменник. Після 1834 р. М. Максимович зосередив свою увагу на історичних, філологічних, археологічних та етнографічних дослідженнях. Одним із найбільш відомих результатів діяльності цих років стала його фольклорно-етнографічна праця «Дні і місяці українського селянина»². М. Максимович устиг опублікувати тільки одну частину роботи з чотирьох — етнографічний матеріал про весну, який, у свою чергу, складається з трьох розділів, присвячених відомостям про березень, квітень і травень. Довгий час біографи М. Максимовича вважали, що автор свої «Дні і місяці українського селянина» обмежив весною. І лише в 1947 р. (через 90 років) член-кореспондент АН УРСР П. Попов опублікував матеріали М. Максимовича про перший місяць літа — червень³. П. Попов знайшов у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР матеріали і для дальших місяців господарського та побутового народного календаря аж до його кінця — від липня до грудня та від січня до лютого, однак ці місяці М. Максимович опрацював значно менше. Видрукувана частина «Днів і місяців українського селянина» свідчить, що автор у своїй праці сполучав публіка-

¹ Я. Головацький. Поділ часу у русинів.— Вінок русинам на обжинки, ч. 2. Відень, 1847, стор. 255—261. Пізніші передруки: М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Писання. Львів, 1884, стор. 264—272; М. Шашкевич і Я. Головацький. Твори, вид. 2-е. Львів, 1913, стор. 276—285.

² М. Максимович. Дни и месяцы украинского селянина.— «Русская беседа». М., 1856, кн. 1, стор. 61—83; кн. 3, стор. 73—108. Пізніший передрук: М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. 2. К., 1877, стор. 463—524.

³ П. М. Попов. «Дні і місяці українського селянина» М. О. Максимовича (неопублікована частина).— «Мистецтво, фольклор, етнографія», т. I—II. К., 1947, стор. 206—254.

цію і популяризацію зібраного матеріалу з його дослідженням. Подаючи поділ трудової діяльності і описання обрядів, пов'язаних з календарним циклом, М. Максимович намагався пояснити їх походження, поширення, зв'язки з міфологією, історією та трудовим життям народу.

З другої половини ХІХ ст. в етнографічних дослідженнях часто зустрічаються матеріали з народного календаря. Переважно вони становлять окремих розділ досліджень, частково подаються при описанні народних звичаїв, обрядів або забобонів.

У 1865 р. з'явилася праця українського історика, філолога та етнографа Антона Петрушевича⁴, в якій у розділі під назвою «Народний щоденник» перелічуються народні назви місяців та подається календар свят, їх коротке пояснення, описуються звичаї й обряди, пов'язані з ними, а також примовки й метеорологічні спостереження. Матеріал базується на дослідженні етнографії Західної України.

Одним з найгрунтовніших досліджень народного календаря є праця етнографа Павла Чубинського⁵. Дослідження охоплює Київську, Волинську і Подільську губернії, а також частини Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької, Полтавської губерній та Бессарабії. В календарі описано основні свята кожного місяця з їх народними назвами, пов'язані з ними звичаї та обряди, ігри, танці, пісні тощо. Більшість матеріалів має конкретне посилання на місцевість.

Після 1872 р. у львівських журналах «Зоря» і «Правда» було опубліковано кілька локальних досліджень про народний календар. У статті етнографа Бориса Познанського⁶ в хронологічному порядку подано описання весняних обрядів у Павловському-на-Дону, також народні назви свят та окремих днів.

Народному календареві присвячено частину статті Івана Кузева⁷, в якій уміщено календар найголовніших свят (різдвяний, новорічний та великодний цикли, а також Йордан, благовіщення, купала) з їх звичаями, обрядами, забобонами та метеорологічними спостереженнями. Майже весь матеріал автор зібрав у с. Дидьові Турківського повіту на Львівщині.

Кілька років пізніше було опубліковано записки Володимира Герасимовича про народні звичаї, обряди та пісні в с. Крехові на Львівщині. Дослідження В. Герасимовича складається з двох розділів. Народного календаря стосується перший розділ, що охоплює обряди, звичаї і пісні календарного циклу з народними назвами місяців і свят⁸.

У цей самий час в Одесі побачила світ велика праця українського етнографа й археолога Володимира Ястребова⁹. В першій частині дослідження — «Забобони і обряди» — окремо виділено розділ про народний календар, в якому подаються назви свят, характерні для півдня України, їх дати, звичаї, обряди, забобони й ворожіння, пов'язані зі святами.

Окрім робіт, що ґрунтувалися на опрацюванні польового матеріалу, дослідники народного календаря займалися вивченням давніх рукопис-

⁴ А. С. Петрушевич. Общерусский дневник церковных, народных семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий.— Временник института ставропигийского с месяцесловом на год простой 1866. Львов, 1865.

⁵ П. П. Чубинский. Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями.— Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. 3. СПб., 1872.

⁶ Б. Познанський. Весна в українськiм селі.— «Зоря». Львів, 1886, № 7, 8, 13, 24.

⁷ І. Кузів. Життя-буття, звичаї і обичаї гірського народу.— «Зоря», Львів, 1889, № 20-21.

⁸ В. Герасимович. Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові, Жовківського повіту.— «Правда», т. 17-18. Львів, 1893, вип. 51—60, стор. 247—250, 320—326, 372—381, 432—438, 482—486.

⁹ В. Н. Ястребов. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии, т. I-II. Одесса, 1894.

них матеріалів та літописів. Однією з таких робіт є докладне дослідження російського історика Д. Прозоровського¹⁰, в якому автор дійшов висновку, що збережені в давніх рукописах східнослов'янські назви місяців, а також назви днів (крім суботи) є настільки оригінальними, що немає ні найменшої підстави вважати їх запозиченими. Для підтвердження свого висновку Д. Прозоровський склав порівняльну таблицю давнього порядку місяців у слов'янських народів, на основі якої твердить, що назви місяців відображають особливості пір року. За допомогою давніх джерел Д. Прозоровський намагався визначити колишні межі пір року, доводив дохристиянське походження окремих свят, дав поділ дня і ночі.

Велику роль для розвитку української фольклористики та етнографії взагалі й етнографічної хронології зокрема відіграли праці Ф. Колесси та І. Франка. В 1898 р. у «Етнографічному збірнику», який видавало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, були опубліковані дві однопланові статті Філарета Колесси й Івана Франка під аналогічним заголовком «Людові вірування на Підгір'ю».

Стаття Ф. Колесси базується на матеріалах, зібраних у рідному селі автора Ходовичах Стрийського повіту на Львівщині. В розділі «Народні празники»¹¹ описуються вірування, пов'язані з окремими святами, а також звичаї та обряди.

Дослідження Івана Франка є ґрунтовнішим. У розділі «Народний календар»¹² автор подав народні назви місяців, свят та їх дати (подекуди пояснюючи походження назви з точки зору народної етимології), описав звичаї, вірування, метеорологічні спостереження та господарські роботи в певні дати. Зібрані матеріали охоплюють Дрогобицький повіт (зокрема, рідне село поета — Нагуевичі), а також деякі села Коломийського і Стрийського повітів.

Для етнографічно-хронологічних досліджень ХІХ—ХХ ст. характерні статті, що друкувалися в 1900—1912 рр. у «Матеріалах до української етнології». Статті ці викликають зацікавлення, зокрема, й тим, що всі вони подаються під спільною серійною назвою «Народний календар». У 1900 р. український етнограф, один із найвідоміших дослідників Бойківщини Михайло Зубрицький опублікував матеріали до народного календаря, зібрани в с. Мшанці Старосамбірського повіту на Львівщині¹³. У 1904 р. вийшла четверта частина «Гуцульщини» — фундаментальної п'ятитомної праці українського етнографа Володимира Шухевича¹⁴. Ця частина складалася з двох розділів: «Час і його поділ» та «Обряди церковні». Дослідження базується на матеріалах з центральної Гуцульщини.

У 1905 р. був опублікований один з найбагатших оглядів календарних обрядів на Слобожанщині, складений етнографом Митрофаном Дикаревим¹⁵.

«Матеріали до української етнології» за 1912 р. подали два дослідження, що стосуються народного календаря: про народний календар в Зелениці Надвірнянського повіту, опрацьований народним учителем Ан-

¹⁰ Д. Прозоровский. О славяно-русском дохристианском счислении времени.— Труды VII археологического съезда в Москве 1890 г., т. III. М., 1897, стор. 200—218.

¹¹ Ф. Колесса. Людові вірування на Підгір'ю (в с. Ходовичах, Стрийського повіту).— Етнографічний збірник, т. V. Львів, 1898, стор. 91—93.

¹² І. Франко. Людові вірування на Підгір'ю.— Етнографічний збірник, т. V, стор. 203—210.

¹³ М. Зубрицький. Народний календар (народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят, записані у Мшанці, Староміського повіту, і по сусідніх селах).— Матеріали до українсько-руської етнології, т. III. Львів, 1900, стор. 33—60.

¹⁴ В. Шухевич. Гуцульщина, ч. IV.— Матеріали до українсько-руської етнології, т. VII. Львів, 1904.

¹⁵ М. Дикар'їв. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волості) у Вороніжчині.— Матеріали до українсько-руської етнології, т. VI. Львів, 1905, стор. 114—204.

тоном Онищуком (згодом засновник і секретар Всеукраїнського етнографічного товариства в Києві)¹⁶ і про народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії літературознавця і фольклориста Василя Доманицького¹⁷.

Зазначені вище роботи про народний календар можна об'єднати в одну групу не лише за їх назвою, а також і тому, що всі автори досліджують календар різних місцевостей в одному аспекті. В усіх працях подаються переважно такі матеріали: час на визначення подій; поділ доби; означення пір року (в залежності від виконуваних робіт чи свят); розподіл господарських робіт за днями та святами; назви місяців; назви свят з їх датами, звичаями, обрядами, легендами, віруваннями, повір'ями, передбаченням погоди тощо.

Ідентичні настанови щодо збирання матеріалів з народного календаря містить докладний запитальник для великодного циклу Л. Шульгіної¹⁸. Для орієнтації авторка подала приклади, в яких записано окремі назви днів або свят, пов'язані з ними забобони, вірування, обряди та господарські роботи.

Наприкінці 20-х років у збірнику «Первісне громадянство та його паростки на Україні» з'явилася серія статей з історії новорічного циклу обрядовості українського етнографа й історика літератури Костя Копержинського¹⁹. В результаті досліджень сезонності (як кліматичної, так і господарської), а також вивчення об'єктивних умов виникнення і ролі сезонності в колективних уявленнях предків автор твердить, що сезони становили основу при створенні категорій часу й системи понять часу у слов'ян.

В журналі «Життя і знання» зустрічаємо побіжні відомості з народного календаря в статтях багатьох авторів — Д. Бандрівського, В. Барагури, Я. Берези, Ф. Коковського, І. Крип'якевича, Я. Маланчука, В. Пачовського, В. Ткачука та ін. У дослідженнях фіксувалися звичаї та обряди, прив'язані до певних конкретних днів, багатовіковий досвід народу в передбаченні погоди, відповідно до якої визначалися терміни господарських робіт, та велике вміння людей вираховувати дати того чи іншого свята.

З робіт останніх років, які можуть зацікавити дослідника українського народного календаря, варто назвати мовознавчі статті Р. Кравчука²⁰, М. Кочергана²¹ та працю Т. Голинської-Баранової «Українські назви місяців на загальнослов'янському тлі»²², в яких досліджуються сучасні назви українських місяців та їх еволюція в минулому, походження та причини змін, еквіваленти назв у різних діалектах, межі їх поширення; дається порівняльний аналіз слов'янських назв місяців.

Матеріали до українського народного календаря можна зустріти також у багатьох календарях, що видавалися на Україні в другій половині

¹⁶ А. Онищук. Народний календар. Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році, записані у 1907—10 рр. в Зелениці, Надвірнянського повіту.—Матеріали до української етнології, т. XV. Львів, 1912, стор. 1—61.

¹⁷ В. Доманицький. Народний календар у Ровенському повіті, Волинської губернії.—Матеріали до української етнології, т. XV, стор. 62—89.

¹⁸ Л. Шульгіна. Народний календар, ч. III. Великдень, К., 1925.

¹⁹ К. Копержинський. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу.—Первісне громадянство та його паростки на Україні, вип. 1—3. К., 1927; його ж. Господарчі сезони у слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості). Первісне громадянство на Україні, вип. 1, 1928; його ж. До системи понять часу у слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості).—Первісне громадянство на Україні, вип. 2-3, 1928.

²⁰ Р. Кравчук. Українські назви місяців.—«Українська мова в школі», 1955, № 3, стор. 61—62.

²¹ М. Кочерган. З історії українських назв місяців.—Мовознавство, 1967, № 1, стор. 50—61.

²² Т. Hołyńska-Baranowa. Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim. Wrocław-Warszawa—Kraków, 1969.

XIX — на початку XX ст., наприклад у львівських календарях «Просвіті», «Львов'янині», «Сільському господарі», «Промені», «Временнику інститута ставропигийського», перемишльському «Перемишлянині», ужгородському «Крестному місяцеслові».

У згаданих вище численних етнографічних працях український народний календар досліджується в двох напрямках: а) в ширшому плані — як вивчення звичаїв, обрядів, вірувань, повір'їв, забобонів, пов'язаних з певною календарною датою, а також розподілу господарських робіт і тлумачень метеорологічних явищ відповідно до календарного циклу; б) у вузькому — як вивчення народного визначення часу, поділу доби, назв місяців і свят, пір року, а також дати тієї чи іншої події відповідно до явищ природи, подій суспільно-політичного і родинного життя.

Отже, народний календар у вузькому розумінні предметом свого дослідження повністю відповідає етнографічній хронології. На народному календарі (у його вузькому розумінні) будувалися первісні календарні системи всіх народів. Нагромаджуючи суму спостережень за явищами природи, вони утворювали більш чи менш досконалі хронологічні системи.

Народні визначення часу — поділ доби, народні назви місяців, свят, різні види народного датування — постійно (протягом середньовіччя та новіших часів) проникали в мемуарну літературу, літописи, документи. Дослідники історичної хронології та навіть просто історики, що у своїй практичній діяльності мусять займатися розшифровуванням дат, встановленням датування історичних подій, часто-густо звертаються до даних народного календаря.

Досі, незважаючи на наявність відносно значної кількості праць, присвячених українському народному календареві, відомості з етнографічної хронології ніколи не збиралися в одній публікації і не оцінювалися з точки зору потреб історичної хронології.

Далі подаємо вперше зібрані в єдину систему дані з етнографічної хронології, які, безумовно, потрібні історикам при розшифруванні дат, визначенні дат подій згідно з загальноприйнятою тепер системою обліку часу. Джерела поданих нижче відомостей — переважно перелічені на початку статті етнографічні праці — позначаються скорочено в дужках *. Етнографічні відомості з хронології збиралися переважно з половини XIX ст. до початку 30-х років XX ст.; дати їх публікацій приблизно відповідають даті вживання такого чи іншого хронологічного детермінанта (крім дат публікацій мовознавчих досліджень останніх років). Заголовки праць та подані вище короткі анотації до них визначають в основному територію поширення того чи іншого детермінанта.

На основі досліджень XIX — початку XX ст. можна визначити такі найголовніші хронологічні критерії народного календаря.

I. Народний поділ доби

Досвіта (Шух.; О.), на зорях (там же) — година до світанку; рано (там же), даві (Шух.) — як сонце зійде; в обіди (О.) — близько восьмої години; в підполудні (О.) — одинадцята година; в полудне (Шух.), полудні (О.) — дванадцята година; сполудня (Шух.), пополудні (О.) — близько другої години дня; у великий підвечірок (О.) — три години до заходу сонця; малий підвечірок (О.) — година до заходу сонця; у вечеріх (О.) — як смеркне; у завляги (Шух.; О.) — близько десятої години вечора, як лягають спати; о півночі (Шух.), опівніч (О.) — дванадцята година ночі; по півночі (О.) — друга година ночі.

* Прийнято такі скорочення: В. Шухевич, 1904—Шух.; О. Онишук, 1912—О.; Т. Голинська-Баранова, 1969—Г.-Б.; Р. Кривчук, 1955—К.; М. Зубрицький, 1900—З.; І. Франко, 1898—Ф.; В. Доманицький, 1912—Д.; Л. Шульгина, 1925—Шульг.

II. Народні назви місяців

Андріїв місяц (Г.-Б.) — грудень; андріїць (Г.-Б.) — грудень; бабине літо (Г.-Б.) — вересень; бабське літо (Г.-Б.) — вересень; бедзень (Г.-Б.) — червень; бедзень (Г.-Б.) — липень; березень (Шух.; О.; Г.-Б.) — квітень; березіль (Г.-Б.) — березень; березинь (Г.-Б.) — березень; березовень (Г.-Б.) — березень; березозіл (Г.-Б.) — березень; березозіль (Г.-Б.) — березень; березозол (Г.-Б.) — березень; березозол (К.) — квітень; березозоль (Г.-Б.) — березень; березотік (Г.-Б.) — березень; беризень (З.) — квітень; бидзень (Г.-Б.) — червень; бидзень (Шух.; Г.-Б.) — липень; бидзень перший (О.; Г.-Б.) — червень; бидзень другий (О.; Г.-Б.) — липень; білень (Шух.; Г.-Б.) — липень; брезень (К.) — квітень; вресень (К.; Г.-Б.) — вересень; гедзень (Г.-Б.) — липень; гнилень (Шух.; Г.-Б.) — червень; грудень (Шух.; О.; К. та ін.) — листопад; елевей (Г.-Б.) — липень; елевей (Г.-Б.) — серпень; житосій (Приходько²³) — вересень; жовтень (Шух.; О. та ін.) — вересень; зарев (К.) — серпень; илевий (Г.-Б.) — серпень; илевий місяць (Г.-Б.) — липень; иливий (О.) — серпень; ильовиць (Г.-Б.) — липень; ильовиць (Г.-Б.) — серпень; казибрід (Ф.; З., ін.) — лютий; казидорог (Г.-Б.) — лютий; казидорога (Ф.; Г.-Б.) — лютий; казидорога (Г.-Б.) — грудень; казьо (Г.-Б.) — лютий; квітень (Г.-Б.) — травень; кедзень (Г.-Б.) — липень; кездень (Г.-Б.) — липень; кивач (Г.-Б.) — липень; кивень (Г.-Б.) — липень; кивень (Г.-Б.) — серпень; кивень (Г.-Б.) — вересень; кивотень (Г.-Б.) — липень; кивотень (Г.-Б.) — серпень; копень (Шух.; Г.-Б.) — серпень; косень (Г.-Б.) — липень; красовик (Г.-Б.) — квітень; липець (Г.-Б.) — липень; листопад (Г.-Б.) — жовтень; листопадень (Г.-Б.) — листопад; лютень (Г.-Б.) — лютий; лютий (З.; Г.-Б.) — січень; лютовень (Г.-Б.) — лютий; маїк (Г.-Б.) — вересень; май (З.; О. та ін.) — травень; малий травень (Г.-Б.) — вересень; марець (Ф.; Г.-Б.) — березень; марот (З.; Шух.; О. та ін.) — березень; март (Ф.; Г.-Б.) — березень; марц (Г.-Б.) — березень; марціюш (Г.-Б.) — березень; марчик (Г.-Б.) — березень; мічень (Ф.) — лютий; мочавець (Г.-Б.) — грудень; мочарець (Г.-Б.) — грудень; падолист (Шух.; О.) — жовтень; падолист (Г.-Б.) — листопад; паздерник (Г.-Б.) — жовтень; палютий (Г.-Б.) — березень; перший (Г.-Б.) — січень; полютий (Г.-Б.) — березень; прозимець (Г.-Б.) — січень; просимець (О.) — грудень; просимець (Г.-Б.) — січень; просимець (Г.-Б.) — грудень; просинець (Шух.) — грудень; просинець (Г.-Б.) — грудень; просинець (Г.-Б.) — січень; рісень (Г.-Б.) — жовтень; рувень (Г.-Б.) — вересень; роєн (К.) — вересень; серпень (Г.-Б.) — вересень; сечень (К.) — лютий; сівень (Г.-Б.) — вересень; сінокос (Г.-Б.) — липень; січень (О.) — лютий; січень другий (Г.-Б.) — лютий; січенько (Г.-Б.) — лютий; січник (Шух.; Г.-Б.) — лютий; сішненко (Г.-Б.) — лютий; соковик (Г.-Б.) — березень; сочень (Г.-Б.) — квітень; студений (К.) — листопад; студений (Г.-Б.) — грудень; студень (Г.-Б.) — грудень; студинець (Г.-Б.) — грудень; сухий (Г.-Б.) — березень; травень (К.; Г.-Б.) — квітень; травник (Г.-Б.) — вересень; трусим (Г. Б.) — грудень; цвітень (Г.-Б.) — квітень; червець (Г.-Б.) — червень; ярець (Г.-Б.) — травень.

Крім цих народних назв місяців, інколи роль назв місяців виконували назви найважливіших свят, які й вживалися як синоніми назв місяців: січень — Василь-місяць (Г.-Б.), у різдво (Шух.), у відорщі (Шух.); лютий — стрітєння (Шух.), пущення (Шух.), на Власія (Шух.); березень — на Одокії (Шух.), на теплому Олексі (Шух.); квітень — у благовіщення (Шух.), на сороковусти (Шух.); травень — на Юрія (Шух.); червень — свята неділя (Шух.); липень — на Івана (Шух.), на Палія (Шух.), у Петрівку (Шух.); серпень — на Маковея (Шух.), на спаса

²³ М. Приходько. Народний сільськогосподарський календар (далі — П.) — В кн.: Українці. Історико-етнографічна монографія, т. I. К., 1959, стор. 206—215.

(Шух.), на першу Богородицю (Шух.); вересень — у здвиження (Шух.), на Михайла (Шух.), на главусіки (Шух.); жовтень — на покрови (Шух.); листопад — у пилипівку (Шух.), на Дмитра (Шух.); грудень — на ведення (Шух.), на святого Миколи (Шух.).

III. Народні назви свят

а) Нерухомі свята: ардан (З.; О.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня)²⁴; багата кутя (Коломийченко²⁵) — Меланії (13 січня); багатий вечір (Д.) — те ж; безмерзника (О.) — Косми і Даміана (14 листопада); благовісна днина (О.) — день у кожному тижні року, що відповідає дневі, на який припадало благовіщення; благовісник (О.) — другий день по благовіщенню (8 квітня); відорші (Шух.; О.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня); вілія (Д.) — святий вечір (6 січня); водохрештя (Кол.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня); водохрищі (Д.) — те же; водянуха (Д.) — те ж; водохші (З.) — те же; глави (О.) — усікновення глави Івана Предтечі (11 вересня); главосіка (Ф.) — те ж; главосіки (З.; Шух.) — те ж; головостення (Д.) — те же; голодна кутя (Кол.) — вечір напередодні богоявлення, хрещення Ісуса Христа (18 січня); громниця — стрітення (15 лютого); Дмитрова субота (Шух.) — субота напередодні свята Дмитра (Дмитра — 8 листопада); друга кутя (Кол.) — Меланії (13 січня); друга тайна вечеря (О.) — вечір напередодні богоявлення, хрещення Ісуса Христа (18 січня); другий свят-вечір (О.) — те ж; другий святий вечір (З.) — те ж; другі свята (О.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня); здвига (З.) — те ж; здвиження (Шух.; Д.) — те ж; Івана (З.) — різдво Івана Хрестителя (7 липня); Іван Купальний (Д.) — те ж; Івана Купала (З.; О.) — те ж; Іванішне свято (Шух.) — те ж; Івана (Шух.) — те ж; Йордан (Шух.; О.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня); крижові дні (З.) — явлення хреста господнього та Івана Богослова (20 і 21 травня); Кузьми і Дем'яна (Д.) — липневих Косми і Даміана (14 липня); Кузьми і Дем'яна (Д.) — Косми і Даміана (14 листопада); Купайло (Ф.; Д.) — різдво Івана Хрестителя (7 липня); Купала (З.) — те ж; кутя (Д.; Кол.) — святий вечір (6 січня); матки-богородиці (О.) — успіння пресвятої богородиці (28 серпня); Миколи — зимного (Шух.) — Миколи-чудотворця (19 грудня); Миланки (О.) — Меланії (13 січня); Михайлово чудо (О.) — Михайла-архістратига (21 листопада); Мокія (З.; О.) — Мефодія і Кирила (24 травня); Мокрій (Ф.) — те ж; никівки (З.) — перенесення мошей Миколи-чудотворця (22 травня); обрїтіння (Ф.) — знайдення голови Івана Хрестителя (9 березня); оборотення (Д.) — те ж; ордан (О.) — богоявлення, хрещення Ісуса Христа (19 січня); осіннього Івана (Д.) — Івана Богослова (9 жовтня); Параски (Д.) — Параскеви-П'ятниці (10 листопада); Парасковей (Д.) — преподобної Параскеви (27 жовтня); перша кутя (Кол.) — святий вечір (6 січня); перша пречиста (Д.) — успіння пресвятої Богородиці (28 серпня); перший свят-вечір (О.) — святий вечір (6 січня); покрови (Ф.; Д.) — покров пресвятої Богородиці (14 жовтня); покрови (З.; О.) — те ж; п'ятінки (Д.) — Параскеви-П'ятниці (10 листопада); п'ятночки (О.) — те ж; різдвяні свята (О.) — різдво Христове, собор пресвятої Богородиці, Степана (7, 8 і 9 січня); свята (О.) — те ж; свята вечеря (О.) — святий вечір (6 січня); Свят-вечір Василин (Шух.) — вечір на

²⁴ Тут і далі дати нерухомих свят визначаються за новим стилем для періоду після 1.III 1900 р. Для XIX ст. від поданої дати треба відняти один день. Для часу від 1.III 1800 р. до 29.II 1900 р. різниця між старим і новим стилем становить 12 днів; Від 1.III 1900 р. до 29.II 2100 р. — 13 днів.

²⁵ Ф. Коломийченко. Різдвяні свята і звичаї в Чернігівщині (в селі Прокохах Борзенського повіту) (далі — Кол.) — Матеріали до української етнології, т. 18. Львів, 1918, стор. 142—154.

Меланії (13 січня); свят-вечір Василів (Шух.) — те ж; свят-вечір водохресний (Шух.; О.) — вечір напередодні богоявлення, хрещення Ісуса Христа (18 січня); свят-вечір різдвяний (Шух.) — святий вечір (6 січня); собітки (Кок.²⁶) — різдво Івана Хрестителя (7 липня); сплення (Д.) — успіння пресвятої Богородиці (28 серпня); субітка (Ф.) — напередодні різдва Івана Хрестителя (6 липня); тайна вечеря (О.) — святий вечір (6 січня); теплого Миколи (Ф.) — перенесення мощей Миколи-чудотворця (22 травня); теплого Олексі (З.; О.) — Олексія, чоловіка божого (30 березня); третя кутя (Кол.) — вечір напередодні богоявлення, хрещення Ісуса Христа (18 січня); увидення (О.) — введення в храм пресвятої богородиці (4 грудня); чесний хрест (Ф.; Д.) — воздвиження чесного хреста (27 вересня); чесного хреста (О.) — те ж; щедрик (Кол.) — Меланії (13 січня); Яна (Кок.) — різдво Івана Хрестителя (7 липня).

б) *Рухомі свята*. Рухомі церковні свята не мають постійних дат і тому припадають на різні дні. Всі рухомі свята залежать від свята воскресення Христового (пасхи). Отже, щоб визначити дату того чи іншого рухомого свята, треба встановити, коли святкувалася пасха в даному році (за церковними правилами вона святкується першої неділі після весняної повні після весняного рівнодення, тобто після 21 березня ст.ст.— 3 квітня н. ст.).

Бабські проводи (Шульг.) — провідний тиждень (між пасхою і Томиною неділею); бечкова неділя (Шух.) — неділя напередодні пасхи; біла неділя (Шульг.) — перший день пасхи; біла субота (Шух.; Шульг.) субота напередодні пасхи; білий тиждень (Д.; Шульг.) — тиждень напередодні пасхи; велика п'ятниця (З.; Шух.; О. та ін.) — п'ятниця напередодні пасхи; велика середа (Шульг.) — середа напередодні пасхи; велика субота (Шух.; Шульг.) — субота напередодні пасхи; великий тиждень (Шух.; Шульг. та ін.) — тиждень напередодні пасхи; великий четвер (Шульг.) — четвер напередодні пасхи; великдень (Ф.; З.; О. та ін.) — воскресення Христове (пасха); великдень (Шульг.) — перший день пасхи; велике пушення (Шух.) — сиропусна неділя (остання перед початком великого посту, 49-й день перед пасхою); великодна п'ятниця (Ф.; З.) — п'ятниця напередодні пасхи; великодна субота (Ф.; З.) — субота напередодні пасхи; великодний тиждень (Шульг.) — три дні пасхи і наступні чотири дні; великодні свята (Шух.) — неділя, понеділок і вівторок пасхи; велицидень (Ф.) — пасха; вербич (Шульг.) — шостий тиждень великого посту; вербна неділя (Д.) — остання неділя (сьомий день) перед пасхою; вербний тиждень (Шульг.) — шостий тиждень великого посту; вербниця (Шульг.) — те ж; вербниця (Д.) — остання неділя (сьомий день) перед пасхою; волочівний понеділок (Шух.) — другий день пасхи; волочільний понеділок (О.; Шульг.) — те ж; волочільник (Шульг.) — те ж; гишкове пушення (Шух.) — м'ясопусна неділя (передостання неділя перед початком великого посту, 56-й день перед пасхою); говніца (Шух.) — великий піст (7 тижнів перед пасхою); громниці (Д.) — понеділок і вівторок після неділі мирносиць (на третьому тижні після пасхи); діди (Д.) — понеділок після Томиної неділі (на другому тижні після пасхи); діди (Шульг.) — провідний тиждень (між пасхою і Томиною неділею); дідівна (Шух.) — субота перед днем св. трійці (на сьомому тижні після пасхи); дідова субота (Шух.) — те ж; дідова субота (Шух.) — субота першого тижня після пасхи; живна середа (Шух.; Шульг.) — середа напередодні пасхи; живий четвер (Ф.; З.; Шух. та ін.) — четвер напередодні пасхи; жилавий понеділок (Шульг.) — понеділок першого тижня великого посту; загальні дні (Шух.) — зимові м'ясниці (від 7 січня до сирного тижня); збірна неділя (Шульг.) — перша неділя великого посту; зелена неділя (Ф.) — день св. трійці (восьма неділя

²⁶ Ф. Коковський. Ніч під Івана Купала в селі Явірці на Лемківщині (далі — Кок.). — «Життя і знання», VII. Львів, 1934, № 7-8, стор. 196.

після пасхи); зелені свята (Ф.; З.; Шух. та ін.) — день св. трійці і день св. духа (восьма неділя і понеділок після пасхи); знесіння (Шух.; О.) — вознесення господне (шостий тиждень, 39-й день після пасхи); красний торг (Ф.) — понеділок напередодні пасхи; мавський великдень (Шульг.) — провідний тиждень (між пасхою і Томиною неділею); масляна (Д.) — сирний тиждень (останній тиждень перед початком великого посту); м'ясиці (О.) — скоромні дні (від 7 січня до сирного тижня); навський великдень (Д.) — великдень мертвих (у четвер після пасхи); неділя св. отець (Д.) — від дня св. духа до неділі всіх святих; обливаний понеділок (Ф.) — другий день пасхи; пам'ятна п'ятниця (О.) — п'ятниця напередодні дня св. трійці; перенесення (О.) — другий день після вознесення господнього (40-й день після пасхи); поклінний вечір (Шух.; Шульг.) — четвер напередодні пасхи; поклінний тиждень (Шульг.) — п'ятий тиждень великого посту; поклони (Шульг.) — те ж; полоскозуб (Шульг.) — понеділок першого тижня великого посту; полуговіння (Шух.) — середина великого посту (четвертий тиждень); похвала (Ф.) — субота п'ятого тижня великого посту; похвали (Шульг.) — п'ятий тиждень великого посту; пригістний понеділок (Шух.) — провідний понеділок (на другому тижні після пасхи); провідна неділя (Шух.; О.) — Томина неділя (наступна після пасхи); провідний тиждень (О.) — тиждень між пасхою і Томиною неділею; проводи (Д.; Шульг.) — те ж; пущення (З.; О.) — сиропусна неділя (остання неділя перед початком великого посту, 49-й день перед пасхою); радуниця (Шульг.) — провідний тиждень (між пасхою і Томиною неділею); рахманський великдень (Ф.; З.) — преполовнення (четвер на четвертому тижні після пасхи); русальний тиждень (Д.) — від дня св. духа до неділі всіх святих; світлий понеділок (Ф.) — другий день пасхи; світлі четверги (Шух.) — дев'ять четвергів підряд після пасхи; свята (Шух.) — три дні пасхи; свята неділя (Шух.; О.) — день св. трійці (восьма неділя після пасхи); святе воскресення (Шух.) — те ж; семуха (Д.) — субота перед днем св. трійці; середохрестна неділя (Шульг.) — четверта неділя великого посту; середупістя (Шух.) — четвертий тиждень великого посту; страсний тиждень (Шух.; Шульг.) — сьомий тиждень великого посту, останній напередодні пасхи; страшний тиждень (Д.) — те ж; страшний тиждень (Шульг.) — те ж; страшний четвер (Шульг.) — четвер напередодні пасхи; субітка (Ф.) — субота перед днем св. трійці; тройця (О.) — день св. трійці і два наступні дні; Федорів тиждень (О.) — перший тиждень великого посту; федоровиці (О.; Шульг.) — те ж; федоровиці (Шульг.) — п'ятий тиждень великого посту; федоровця (Шух.) — перший тиждень великого посту; хрести (Шульг.) — четвертий тиждень великого посту; цвітна неділя (Ф.) — остання напередодні пасхи; чистий понеділок (Шульг.) — понеділок першого тижня великого посту; чистий тиждень (Шульг.) — сьомий тиждень великого посту, напередодні пасхи; чорна п'ятниця (Шух.; Шульг.) — п'ятниця напередодні пасхи; чорна середа (З.; О.; Шульг.) — середа напередодні пасхи; шуткова неділя (О.) — остання неділя напередодні пасхи.

IV. Народне датування

Крім цього, в народі було поширене датування за різними іншими ознаками — за храмовими святами, ярмарками, явищами природи і стихійними лихами, суспільно-політичними і родинними подіями, господарськими роботами. Деякі з видів цього датування потрапляли до мемуарної й літописної літератури (наприклад, за стихійними лихами і явищами природи) чи навіть в документи (датування за ярмарками).

1. Визначення дат за храмовими святами

Щороку в кожному селі відбувалося храмове свято («празник», «храм»), що припадало на день святого, в честь якого названа сільська церква. Уточнити таке датування, в основному відносно Західної України, можна за допомогою так званих шематизмів, тобто адресних книг парафій (див., зокрема, шематизми епархій Львівської, Станіславської та Перемишльської²⁷).

2. Визначення дат за ярмарками

Ярмарки проводилися у великих населених пунктах у певні постійні дати, згідно з привілеями, які надавалися королями, царями чи великими феодалами. Дати, пов'язані з ярмарками, настільки міцно увійшли в купецький побут, що в документах, які склалися в XVI—XVIII й навіть у XIX ст., назви ярмарків вживалися як адекватні до звичайних дат²⁸. Переліки ярмарків даються в багатьох календарях XVI—XX ст. (див., наприклад, «Місяцеслов», пізніше — «Крестний місяцеслов», що видавався в Ужгороді; «Kalendarz polski i ruski», що видавався в Кракові, та і н.).

3. Визначення дат за явищами природи та стихійними лихами

Як лід пустив (Шух.); голодного року (Шух.); в тісні роки (Зубрицький, 1909²⁹); кісних років (О.); як була тота тяжка зима (О.); як той помір був (О.); як була тота велика повінь, що Хаїма забрала (О.); як ліс горів (О.); як повивертало ліси (О.); як сарана хащу глодала (О.); як зима упала у петріх (О.) — близько свята Петра і Павла (12 липня).

Відомості до такого датування найчастіше можна зустріти в дослідженнях історичних географів. Багато відомостей про явища природи в минулому на основі літописних матеріалів та різних інших джерел зібрав Іван Крип'якевич³⁰. Зведення цих відомостей може використовуватися для порівняння зі згадками про особливі явища природи та стихійні лиха, які без подання конкретних дат можуть зустрічатися в мемуарах чи навіть в архівних матеріалах.

4. Визначення дат за суспільно-політичними подіями

За кошуцької війни (О.); як настав наш піп (Шух.); як убили Івана (Шух.); того року, як клали церкву (Шух.); як умер той або той (О.); за ксьондза такого-то (О.); як ловінка була (О.); як ловили давно до війська (О.).

²⁷ Опис шематизмів див.: П. Ф. Максименко. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліографічний покажчик.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1963, № 4—6; 1964, № 1—5 (під рубриками, присвяченими окремим західним областям УРСР).

²⁸ Про датування подій в документах за ярмарками див.: Я. Р. Дашкевич. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам.— «Архіви України», 1966, № 1, стор. 69.

²⁹ М. Зубрицький. Селянські будинки в Мшанці Старосамбірського повіту.— Матеріали до української етнології, т. XI. Львів, 1909, стор. 1—22.

³⁰ І. Крип'якевич. Землетруси на Україні в XVII та XVIII ст.— «Вісник природознавства», 1927, № 3 (4), стор. 206; його ж. Повені на Підкарпатті XII—XVIII ст.— «Вісник природознавства», 1928, № 2, стор. 111—113; його ж. Саранча на Україні в XI—XVIII ст.— «Вісник природознавства», 1928, № 3/4, стор. 183—192; його ж. Елементарні катастрофи в давні часи (І. Карпатські повені. II. Саранча).— «Життя і знання», 1927/1928, № 5, стор. 142—143; його ж. Голодівки на Україні XVII ст. (Кілька літописних записок).— «Україна», 1928. Кн. 35 (липень — серпень), стор. 34—37; його ж. Астрономієві явища в українських літописах XI—XVIII ст. (Матеріали до доповнення).— Збірник фізіографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, вип. 3. Львів, 1930, стор. 45—58.

5. Визначення дат за родинними подіями

Як мені тато, мама померли (Шух.); як я оженився (О.); того року, як мене відобрали (О.) — взяли до війська; як я вінчався (О.); як мене покликали (О.) — взяли до війська; Галя народилася в десяту п'ятницю у той самий рік, як син Яків купив корову (Дорошкевич, 1929³¹).

6. Визначення дат за господарськими роботами

Як орали (Шух.) — квітень; як буряки садили (Шух.) — травень; як зачали пускати плоти (Шух.) — червень; як вівці стригли (Шух.) — червень; як ішли з маржиною у полонину (Шух.) — червень; на перше сапання — (Шух.) — червень; на друге сапання (Шух.) — липень; як полотна білили (Шух.) — липень; як сіно косили (Шух.) — серпень; як маржина з полонини ішла (Шух.) — кінець серпня; як отаву збирали (Шух.) — вересень; як кукурудзи збирали (Шух.) — жовтень; як буряки вибирали (Шух.) — жовтень; як сушили суш (Шух.) — кінець жовтня.

Приклади датування за господарськими роботами наведено з центральної Гуцульщини. Безперечно, таке датування залежить насамперед від кліматичних умов, і тому є своєрідним для кожної місцевості.

Підсумовуючи відомості з етнографічної хронології, наведені нами, необхідно підкреслити, що це лише перший крок як на шляху збирання конкретного матеріалу, так і на шляху його узагальнення з точки зору хронології. Врахування тих хронологічних відомостей, які дає вивчення народного календаря — особливо народного календаря у його вужчому розумінні (предмет якого відповідає об'єктові дослідження історичної хронології) — без сумніву, допоможе правильно датувати джерельні відомості та визначати правильні дати виникнення окремих категорій історичних джерел, особливо тих, що складені в ХІХ — на початку ХХ ст.

Л. Д. Шереметьєва

ИССЛЕДОВАНИЕ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ УКРАИНСКОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ХРОНОЛОГИИ

Резюме

Исследование украинского народного календаря дает основание утверждать, что термин «народный календарь» употребляется в этнографической литературе в двойном значении: а) в более широком смысле — как синоним описания обычаев и обрядов, а также распределения хозяйственных работ и толкования метеорологических явлений в соответствии с календарным циклом; б) в более узком смысле — при изучении народной системы исчисления и разделения времени. В последнем случае понятие народный календарь своим содержанием полностью входит в раздел исторической хронологии и является синонимом понятия «этнографическая хронология».

Материалы ХІХ — начала ХХ в. освещают следующие основные хронологические критерии, существующие в народном календаре: 1) народное разделение суток; 2) народные названия месяцев; 3) народные названия праздников; 4) народное датирование, подразделяющееся на определение дат: а) по храмовым праздникам, б) по ярмаркам, в) по явлениям природы и стихийным бедствиям, г) по общественно-политическим событиям, д) по семейным событиям и е) по хозяйственным работам.

В украинских источниках зафиксировано наименование 12 частей суток, 135 народных названий месяцев, около 200 народных названий религиозных праздников.

Народные определения времени и различные виды народного датирования постоянно (на протяжении средневековья и более поздних времен) проникали в мемуарную литературу, летописи, документы. Поэтому дальнейшее изучение данных народного календаря, несомненно, будет способствовать правильной расшифровке дат исторических событий и определению времени создания тех или иных исторических документов.

³¹ Л. Дорошкевич. Народна математика (спроба збирати пам'ятки з народної математики). — «Етнографічний вісник», 1929, кн. 8, стор. 152—167.

С Ф Р А Г І С Т И К А

А. М. Аксьонов, Б. П. Зайцев

ПЕРШІ ПЕЧАТКИ НАРКОМАТІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У процесі діяльності вищих органів державної влади і державного управління Радянської України в 1917—1919 рр. відклалося багато документів, значна частина яких зберігається нині у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. На деяких документах збереглися відбитки печаток. Цей сфрагістичний матеріал може бути використаний як джерело при вивченні історії центральних органів влади Української РСР.

У статті висвітлюється історія створення перших печаток вищих органів державного управління УРСР і подається детальний аналіз їх зовнішнього вигляду.

Щодо літератури з даної теми, то про неї говорити не доводиться, бо до цього часу немає жодної праці, яка б висвітлювала це питання. Лише в окремих дослідженнях, зокрема в статті Б. С. Ватулі «З історії української радянської сфрагістики», дається описання печаток деяких наркоматів УРСР¹.

12(25) грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну республікою Рад і обрав верховний орган державної влади — Центральний Виконавчий Комітет Рад України. 17(30) грудня Центральний Виконавчий Комітет сформував перший уряд Української Робітничо-Селянської держави — Народний Секретаріат.

Перші печатки вищих органів державної влади Української Радянської Республіки відомі з кінця грудня 1917 р.— початку січня 1918 р. Ці печатки, як і перші печатки вищих органів влади Російської Радянської Республіки, мали тільки написи, що свідчили про їх належність. Прикладом може бути печатка Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України і печатка Народного Секретаріату.

Відбиток печатки ЦВК вперше виявлено на документі від 15 січня 1918 р. Він стоїть на посвідченні, виданому ЦВК Рад Я. К. Тимофєєву — уповноваженому ЦВК для доставки хліба з однієї з пекарень м. Харкова делегатам Всеукраїнського селянського з'їзду. Печатка кругла, діаметром 34 мм. З внутрішньої сторони печатки понад її краєм напис українською мовою: «Всеукраїнська Рада Робітничих, Солдатських та Селянських Депутатів». У центрі в три рядки — «Центральний Виконавчий Комітет»². Відбиток печатки Народного Секретаріату датується 26 грудня 1917 р. Розмір її такий же, як і печатки ЦВК. На печатці напис: «Печатка Народного Секретаріату Української Робітничо-Селянської Республіки»³.

¹ Б. С. Ватуля. З історії української радянської сфрагістики.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 1. К., 1964.

² ЦДАЖР, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

³ Там же, оп. 13, спр. 1, арк. 1.

Весною 1918 р. діяльність Радянського уряду України по створенню державного апарату тимчасово була припинена. На сесії ЦВК, що відбулась у м. Таганрозі 18 квітня 1918 р., Центральний Виконавчий Комітет і Народний Секретаріат були реорганізовані в Бюро для керівництва партизанською боротьбою проти окупантів на Україні. 9 липня воно було перетворено у Центральний Військово-Революційний Комітет, а 28 листопада 1918 р. замість нього у м. Курську був сформований Тимчасовий Робітниче-Селянський Уряд України. У січні 1919 р., після визволення Харкова від німецьких окупантів і військ петлюрівської Директорії, Тимчасовий Робітниче-Селянський Уряд України переїжджає сюди. З перших днів перебування у Харкові український радянський уряд здійснює ряд заходів організаційного характеру і, в першу чергу, створює центральні органи державного управління. Протягом першої половини січня 1919 р. при Тимчасовому уряді Радянської України було створено дев'ять відділів: військовий, внутрішніх справ, народного господарства, закордонних справ, праці, соціального забезпечення, землеробства, фінансів і освіти. Відділи, в міру їх утворення, негайно приступали до виконання своїх функцій. Але на перших порах роботу радянських установ утрудняла відсутність нових бланків, печаток і штампів. Тому у терміновому порядку вживаються заходи для їх виготовлення, про що свідчить ряд документальних матеріалів.

Урядові бланки, печатки і штампи спочатку не мали сталих форм і написів. І це зрозуміло, бо початок 1919 р. був часом становлення нових органів державної влади Української Радянської Республіки після визволення України від німецьких окупантів. Ось, наприклад, записка, надіслана 15 січня 1919 р. відділом внутрішніх справ Тимчасового уряду Радянської України до харківської друкарні «Печатник»: «Відділом внутрішніх справ Робітниче-Селянського уряду, — говорилось у записці, — замовлені у вашій типографії бланки. Пропонуємо у адресах цих бланків додати слова — найменування Радянської України. Перед «Временное правительство» і т. д. надрукувати «Украинская Социалистическая Советская Республика». Якщо приступлено до друку, то припинить і решту друкувати з доданням»⁴.

Як бачимо, бланки, про які йдеться у записці, були замовлені ще до 6 січня 1919 р., тобто до прийняття українським урядом декрету «Про назву Української республіки»⁵, а тому після видання декрету в адреси бланків довелося вносити доповнення. Незабаром після прийняття декрету нове найменування України з'являється і на печатках. Ось, наприклад, печатка Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду України. Бона кругла, діаметр — 34 мм. Уздовж краю напис: «Украинская Социалистическая Советская Республика». У центрі в три рядки — «Временное Рабоче-Крестьянское Правительство»⁶. На відміну від печатки Народного Секретаріату написи на печатках Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду та його відділів виконані російською мовою.

Печатки відділів Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду відрізнялись головним чином розмірами і деякими деталями у написах. Печатка відділу праці мала діаметр 33 мм⁷, печатки відділів внутрішніх справ і шляхів сполучення, маючи однакові розміри (30 мм), відрізнялись скороченнями у назві уряду на них. На печатці відділу внутрішніх справ (найменування відділу міститься у центрі в три рядки) назва уряду скорочена таким чином: «Времен[ное] Рабоче-Крестьян[ское] Правит[ельство] Украины»⁸. А на печатці відділу шляхів сполучення (наймену-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 14, арк. 2.

⁵ Собрание узаконений УССР, 1919, № 2, ст. 15.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 21, спр. 352, арк. 5.

⁷ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 3.

⁸ Там же, спр. 38, арк. 2.

вання відділу міститься у центрі в два рядки) цей напис має такий вигляд: «Временное Рабоче-Крестьян[ское] Правит[ельство] Украины»⁹.

Загальним для всіх печаток є відсутність будь-яких предметних зображень. 29 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд Радянської України приймає декрет «Про найменування завідуючих відділами народними комісарами»¹⁰. І вже у першій половині лютого нові назви відділів з'являються на печатках. Так, печатка Народного комісаріату

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

фінансів УРСР, відбиток якої датовано 11 лютого 1919 р., мала діаметр 35 мм. Вздовж її краю по колу напис: «Народный Комиссар по делам финансов». У центрі однорядковий напис: «У. С. С. Р.»¹¹.

На печатці Народного комісаріату юстиції України (розмір—33 мм), відбиток якої є на документі від 4 квітня 1919 р., по колу розташовано найменування республіки «Украинская Советская Социалистическ[ая] Республика», а напис «Народный Комиссариат Юстиции» — в центрі у три рядки¹². Печатка Народного комісаріату продовольства УРСР від 10 березня 1919 р. має подібне текстове розташування, але розмір її дещо більший — 37 мм¹³. Печатки інших наркоматів також подібні одна до одної у розміщенні написів, але відрізняються розмірами. Так, печатка Народного комісаріату землеробства УРСР має діаметр 34 мм (рис. 1)¹⁴, Народного комісаріату соціального забезпечення — 35 мм (рис. 2)¹⁵, а печатки Народного комісаріату державного контролю (рис. 3)¹⁶ і Народного комісаріату праці України¹⁷ — 36 мм.

На печатках цього періоду припускалися довільні скорочення, особливо тоді, коли треба було при даних розмірах вмістити багатослівні написи. Наприклад, круга печатка фінансового відділу Наркомату внутрішніх справ України, датована 19 лютого 1919 р., вздовж краю має напис: «Укр[аинская] Соц[иалистическая] Сов[етская] Респ[ублика]. Вр[еменное] Раб[оче]-Крест[ьянское] Прав[ительство] Укр[аины]». У центрі в чотири рядки: «Финансовый отдел Нар[одный] Комиссар[иат] Внут[ренних] Дел»¹⁸.

Слід зауважити, що з 29 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України став іменуватися Радою Народних Комісарів, а на печатці, як бачимо, залишилась колишня назва. Ця назва залишається на окремих печатках ще деякий час. Відомі випадки, коли на одній печатці можна зустріти два найменування уряду УРСР — старе і нове. Прикла-

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 21, спр. 310, арк. 24.

¹⁰ Собрание узаконений УССР, 1919, № 4, ст. 52а.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 38, арк. 11.

¹² Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 51, арк. 6.

¹³ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 47, арк. 1.

¹⁴ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 155, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 201, арк. 16.

¹⁶ Там же, оп. 1, спр. 1в, арк. 75.

¹⁷ Там же, спр. 182, арк. 1, 5зв.

¹⁸ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 20.

дом може бути печатка секретаріату Раднаркому, яка датується 28 квітня 1919 р. На ній, крім назви «Украинская Социалистич[еская] Советск[ая] Республика», є напис: «Раб[оче]-Крест[ьянское] Правительст[во]. Секретариат Совнаркома» (рис. 4)¹⁹.

В початковий період печатки тільки деяких наркоматів мали написи українською мовою, зокрема печатки Наркомату закордонних справ УРСР (рис. 5)²⁰. Одночасно цей наркомат користувався печатками з на-

Рис. 4.

Рис. 5.

писами російською мовою²¹. Взагалі до середини квітня 1919 р. написи російською мовою були характерні для печаток більшості наркоматів України.

Сфрагістичний матеріал, який є в нашому розпорядженні, свідчить, що на печатках відділів Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, а пізніше — на печатках наркоматів до квітня 1919 р. вживались тільки написи. Лише в окремих випадках печатки вищих органів влади в республіці до появи на них зображення герба УРСР поряд з написами мали предметні зображення. Це — окремі печатки військового відділу Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України і закордонного відділу НКВС УРСР. Печатка військового відділу, датована лютим 1919 р., крім написів, має зображення емблеми Робітничо-Селянської Червоної Армії — п'ятикутної зірки з плугом і молотом²², створеної в Російській республіці у квітні 1918 р. Щодо печаток закордонного відділу НКВС УРСР, то нам відомо два зразки, за якими на початку березня 1919 р. було виготовлено для нього печатки. Судячи по малюнках, одна з цих печаток кругла, діаметром 43 мм. У центрі її зображена п'ятикутна зірка з вміщеними в ній схрещеним серпом і молотом у колі. На чотирьох променях зірки напис: «У. С. С. Р.» (рис. 6)²³. Друга печатка, «для погашення орла на паспортах», мала вигляд п'ятикутної зірки з вміщеним у ній дворянським написом «У. С. С. Р.» в колі (рис. 7)²⁴.

Перші гербові печатки вищих органів державної влади УРСР з'являються в першій половині квітня 1919 р., тобто невдовзі після прийняття 10 березня III Всеукраїнським з'їздом Рад першої Конституції УРСР. В першу Конституцію УРСР, як відомо, було вміщено і описання державного герба Радянської України. Найраніша за часом гербова печатка, яка нам відома, датується 8 квітня 1919 р. Наложала вона Раднар-

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 42, арк. 42.

²⁰ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 260, арк. 2 зв., 3.

²¹ Там же, спр. 391, арк. 4.

²² Харківський облдержархів, ф. 1010, оп. 2, спр. 188, арк. 15.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 14, арк. 43.

²⁴ Там же, арк. 45.

госпу України. В центрі її зображено державний герб УРСР, дуже схожий на герб Російської Радянської Республіки. Навколо цього зображення — круговий напис російською мовою: «Совет Народного Хозяйства Украины. Украинская Социалистическая Советская Республика»²⁵. Заміна старих печаток наркоматів України новими з зображенням державного герба УРСР проходила протягом квітня — травня 1919 р. По-

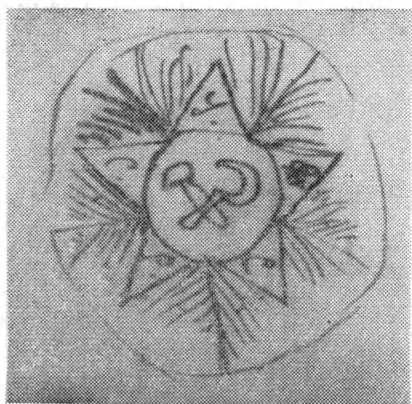

Рис. 6.

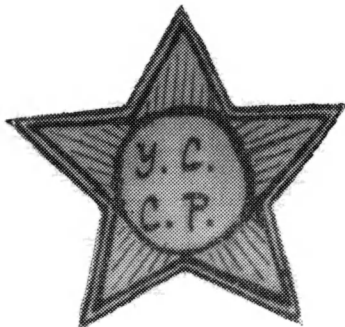

Рис. 7.

чинаючи з середини квітня 1919 р. на печатках наркоматів України з'являються написи українською і російською мовами. Поява на печатках вищих державних органів УРСР одночасно написів на двох мовах — українською і російською — пов'язана з постановою Раднаркому України від 4 квітня 1919 р. «Про рівноправність мов»²⁶. У зв'язку з цією постановою секретаріат Раднаркому в той же день у терміновому порядку розіслав наркоматам циркуляр, в якому вимагалось «вжити термінових заходів, щоб в 10-денний строк по всіх державних установах і урядництвах всі вивіски, публікації, накази, звернення, декрети і інше, а також штемпелі, заголовки, бланки, печатки і інші друкувались на українській і російській мовах»²⁷. Про вжиті заходи пропонувалось сповістити у дводенний термін. Циркуляр датовано 4 квітня. Для виконання цього рішення наркомати вжили певних заходів. Як приклад може служити директивний лист керуючого справами НКВС УРСР завідуючим відділами управління від 23 квітня 1919 р. У листі, зокрема, говорилося, що «необхідно... змінити бланки і штампи відділів, додавши до тексту на російській мові цей же текст і на українській мові. Усі печатки повинні бути змінені також, додержуючись необхідного сполучення двох текстів»²⁸.

Таким чином, час появи нових печаток наркоматів (з державним гербом УРСР і написами на двох мовах — українською і російською) можна обмежити квітнем—травнем 1919 р., і нас не повинні вводити в оману факти, коли відбитки печаток нового зразку є на більш ранніх за часом документах. Так, копія наказу Наркомзему УРСР по особистому складу від 25 лютого 1919 р. завірена печаткою, на якій є зображення державного герба УРСР, а всі написи на ній зроблено українською і російською мовами²⁹. Можливо, що копії цього наказу завірялися пізніше, десь наприкінці травня — в червні 1919 р.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 21, арк. 84.

²⁶ Там же, арк. 32.

²⁷ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 347, арк. 1.

²⁸ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 12, арк. 17.

²⁹ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 141, арк. 1.

Про зовнішній вигляд перших гербових печаток наркоматів УРСР дають змогу судити печатки Наркомпроду України. Нам пощастило знайти документ з відбитками п'яти щойно виготовлених гербових печаток цього наркомату, що датується 16 квітня 1919 р. Документ являє собою рахунок київської «Скоропечатни и фабрики штемпелей и печатей», де були виготовлені ці печатки Наркомпроду. Судячи по відбитках, печатки Наркомпроду однакові за розміром і зовнішнім виглядом. Вони були

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

виготовлені за зразком державної печатки РРФСР. Тільки навколо гербового щита замість назви Російської республіки дається повна назва УРСР російською мовою. Під щитом з девізом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь» літери «У. Р. С. Р.».

Вздовж краю печаток напис українською і російською мовами: «Народн[ий] Комісаріят Продовольч[их] Справ України. Народний Комісаріят Продовольствия Украины». Діаметр печаток — 46 мм³⁰ (рис. 8).

Після видання постанови про рівноправність мов від 4 квітня 1919 р. змінилась і печатка Раднарком УРСР. Пощастило виявити першу гербову печатку Голови Раднаркому України. Діаметр її 41 мм. Між двома колами вміщено однорядковий напис українською і російською мовами: праворуч — «Голова Ради Народних Комісарів», ліворуч — «Председатель Совета Народных Комиссаров». У центрі печатки — зображення герба України, складене на основі описання в Конституції УРСР. А у тексті Конституції, як відомо, не вказано, що серп і молот містяться на щиті. Тому й на печатці схрещені серп і молот зображені просто в променях сонця, що сходить. Гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» дано двома мовами і міститься на фігурному щиті. Праворуч на щиті напис російською мовою, ліворуч — українською. Навколо герба повна назва республіки двома мовами: праворуч — «Українська Соціалістична Радянська Республіка», зліва — «Украинская Социалистическая Советская Республика» (рис. 9)³¹. За зразком печатки Голови Раднаркому УРСР були виготовлені печатки більшості наркоматів України. Про це свідчать, зокрема, печатки семи наркоматів, відомі нам за червень—липень 1919 р.: соціального забезпечення (рис. 10)³², військових справ³³, праці³⁴, охорони здоров'я³⁵, державного контролю³⁶, освіти³⁷, закордонних справ³⁸. Усі

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2661, арк. 98.

³¹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 2549, арк. 1; ф. 539, оп. 21, спр. 155, арк. 363.

³² Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 201, арк. 8.

³³ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 2190, арк. 74.

³⁴ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 177, арк. 51.

³⁵ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 1096, арк. 15.

³⁶ Там же, ф. 539, оп. 21, спр. 47а, арк. 15 зв.

³⁷ Там же, спр. 162, арк. 27.

³⁸ Там же, спр. 159, арк. 7.

печатки мають діаметр 43 мм, з трьома колами. Між першим (зовнішнім) і другим колом — назва комісаріату (комісара) українською і російською мовами. Ці написи розділені п'ятикутними зірочками, розташованими на діаметрально протилежних сторонах кола. Між другим і третім колом повна назва УРСР українською і російською мовами. В центрі таке ж саме зображення герба УРСР, як і на печатці Голови Раднар-

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

кому. Відмінність тільки в тому, що на печатках наркоматів девіз дано праворуч українською мовою, а ліворуч — російською.

Слід сказати кілька слів про печатку Народного комісаріату військових справ України. Ми вже розглянули вище один її тип (гербовий), який відноситься до кінця липня 1919 р. Але це не перша його печатка. Раніша печатка схожа на печатку військового відділу Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України. Її діаметр має 45 мм, між двома колами напис українською (праворуч) і російською (ліворуч) мовами такого змісту: «Народний Комісаріат Військових Справ Укр[аїнської] Рад[янської] Соц[іалістичної] Респ[убліки]. Народний Комиссариат по Военным Дела[ам] Укр[аинской] Сов[етской] Соц[иалистической] Респ[ублики]». У центрі печатки емблема Червоної Армії — п'ятикутна зірка з плугом і молотом, облямована двома лавровими гілками³⁹. До цього типу печаток належить і печатка Народного комісаріату радянської пропаганди, хоч вона має і деякі відмінності. Про діяльність цього наркомату збереглося дуже мало відомостей. Діаметр печатки 38 мм, датується вона 23 квітня 1919 р. Уздовж краю печатки напис: «Вр[еменное] Рабоче-Крестьянск[ое] Правительство Украины». У центрі зображення — емблеми Червоної Армії. Навколо цього зображення напис: «Народный Комиссариат Совет[ской] Пропаг[анды]» (рис. 11)⁴⁰. Подібні зображення мали й печатки відділів наркоматів, які займалися постачанням Червоної Армії і установ воєнізованого типу. Прикладом можуть бути печатки управління Продарму Наркомпроду УРСР⁴¹, управління окремого відділу (рис. 12)⁴² та ін.

Отже, печатки вищих органів державної влади УРСР до кінця березня — першої половини квітня 1919 р., як правило, мають тільки написи. Перші гербові печатки вищих органів влади Радянської України з'являються після прийняття 10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад першої Конституції УРСР.

До ствердження у січні 1923 р. у законодавчому порядку зразка державної печатки УРСР (рис. 13)⁴³ гербові печатки Української Ра-

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2705, арк. 78.

⁴⁰ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 70, арк. 50 зв.

⁴¹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 2780, арк. 16 зв., 106.

⁴² Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 77, арк. 115, 177.

⁴³ Конституція УРСР. Харків, 1923, стор. 10.

дянської Соціалістичної Республіки виготовлялись або за зразком державної печатки РРФСР, або зображення герба УРСР на печатках давалось на основі його описання в Конституції УРСР.

Перші печатки наркоматів України не були уніфіковані і відрізнялися розміром, зображенням і розташуванням тексту.

А. Н. Аксенов, Б. П. Зайцев

ПЕРВЫЕ ПЕЧАТЫ НАРКОМАТОВ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ

Резюме

В статье освещается история первых печатей высших органов государственного управления УССР и дается детальный анализ их внешнего вида, приводятся некоторые дополнительные детали по истории советского строительства на Украине.

К. Ф. Короткова

ПЕЧАТКИ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (1917—1923 рр.)

Виконавчі комітети місцевих Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (виконкоми) відіграли значну роль у боротьбі за зміцнення Радянської влади на місцях.

Печатки виконавчих комітетів є цінним матеріалом для дослідження радянського будівництва на Чернігівщині. У цьому повідомленні аналізуються печатки виконавчих комітетів за 1917—1923 рр. (в 1923 р. відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі).

При перегляді фондів ревкомів і виконкомів виявлено 88 відбитків печаток (1 — губвиконкому, 10 — повітвиконкомів, 25 — волвиконкомів, 47 — сільвиконкомів). Розглянемо їх, розподіливши на групи за приналежністю: печатки губернського, повітових, волосних та сільських виконкомів.

На розпорядженні губернського відділу управління про збільшення інструкторів повітових відділів управлінь від 14 листопада 1919 р. виявлено відбиток печатки губернського виконавчого комітету (рис. 1)¹. Відбиток зроблено штемпельною фарбою фіолетового кольору. Печатка кругла, діаметром 42 мм. По колу напис у два рядки українською та російською мовами: перший рядок — «Губвиконком Рад Робіт[ничих], Сел[янських] та Червоноар[мійських] деп[утатів] Чернігівщ[ини]»; другий — «Губисполком Сов[етов] Раб[очих] Кр[естьянских] и Кр[асноармейских] депутат[ов] Черниговщ[ины]». У центрі кола зображено державний герб УРСР, навколо нього написано «Украинск[ая] Социалистическ[ая] Совет[ская] Республ[ика]», а під ним «Прол[етарии] всех стр[ан] соед[иняйтесь]». Зображення державного герба УРСР — символ мирної праці вільного українського народу.

В документах фондів повітових ревкомів та виконкомів виявлено відбитки печаток повітових виконкомів. Відбитки зроблено штемпельною фарбою та чорнилом чорного, червоного, синього та фіолетового кольорів. Печатки круглі, діаметром 42—44 мм (виняток становлять печатки Глухівського та Середино-Будського повітвиконкомів — перша діаметром 33 мм, друга — 48 мм), із зображеннями і без них.

Великий інтерес становить печатка Борзенської повітової Ради робітничих та солдатських депутатів. Її виявлено на документі, датованому

¹ Чернігівський облдержархів, ф. р.-5, оп. 1, спр. 5, арк. 9.

16 вересня 1917 р. (рис. 2) ². Печатка кругла, діаметром 36 мм, без зображень. По зовнішньому колу напис: «Совет Солдатских и Рабочих Депутатов»; в центрі кола — «Борзенский».

На печатках повітових виконкомів радянського періоду ми бачимо зображення державного герба УРСР. Печатки Новгород-Сіверського повітового виконкому поставлено на посвідченнях службовців виконкому та бухгалтерських документах, датованих січнем 1920 р. (рис. 3) ³.

Рис. 1.

Рис. 2.

Печатка кругла, діаметром 42 мм. По колу напис у два рядки українською і російською мовами, який вказує на належність печатки — «Новгородсіверськ[ий] Повіт[овий] Викон[авчий] Коміт[ет] Рад Роб[ітничих] Сел[янських] та Червоноар[мійських] Депут[атів]» і «Новгородсевер[ський] Уезд[ный] Исполнительный Комит[ет] Совет[етов] Раб[очих] Крестьян[ских] Красноармейских Депут[атов]». У центрі кола державний герб УРСР, навколо нього напис: «Украинск[ая] Социалистическ[ая] Совет[ская] Республ[ика]», внизу — «Прол[етарии] всех стр[ан] соединяйтесь!». Державний герб УРСР зображений також на печатках Городнянського, Глухівського, Сосницького та Шостенського повітових виконкомів ⁴.

Печатка Остерського повітового виконкому поставлена на посвідченнях службовців повітвиконкому, датованих квітнем 1920 р. (рис. 4) ⁵. Вона кругла, діаметром 44 мм. По колу напис у три рядки українською і російською мовами: перший рядок — «Остерський Повітовий Виконавчий Комітет У. С. Р. Р.»; другий — «Остерский Уездный Исполнительный Комитет У. С. С. Р.»; третій — «Пролетарії всіх країн єднайтесь!» У центрі кола зображена п'ятикутна зірка, від якої розходиться проміння, у зірку вписане маленьке коло діаметром 10 мм, в якому зображено плуг і молот. П'ятикутна зірка — символ союзу трудящих п'яти континентів земної кулі в боротьбі проти капіталізму. Промени символізують щастя, яке несе трудящим нашої країни Радянська влада, а плуг і молот — непорушну єдність робітників і селян.

Серед печаток повітових виконкомів зустрічаються такі, що не мають зображень. Наприклад, виявлено два варіанти печатки Чернігівського повітового виконкому: з зображенням державного герба УРСР і без нього. Печатка Чернігівського повітового виконкому, відбиток якої виявлено на документах за грудень 1918 р., кругла, діаметром 44 мм. По колу напис: «Совет Рабоч[их] Крестьян[ских] и Красноарм[ейских] Депутатов»; у центрі кола напис у п'ять рядків: перший рядок — «Укр[аин-

² Чернігівський облдержархів, ф. р.-4154, оп. 1, спр. 27, арк. 20 зв.

³ Там же, ф. р.-1638, оп. 1, спр. 53, арк. 53, 194, 195.

⁴ Там же, ф. р.-1, оп. 1, спр. 24, арк. 248.

⁵ Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 56, арк. 248.

ская] Соц[иалистическая]»; другий — «Совет[ская] Республ[ика]»; третій — «Черниговск[ий]»; четвертий — «уезд[ный] исполнительн[ый]»; п'ятий — «комитет».

Печатки волосних виконавчих комітетів мають такі загальні ознаки: вони круглі, діаметром від 32 до 38 мм, із зображеннями і без них. Печатку Ново-Боровицького волосного виконкому поставлено на його клопотанні про відпуск грошей на святкування 2-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, датованому 21 жовтня 1919 р. (рис. 5) ⁶⁻⁷.

Рис. 3.

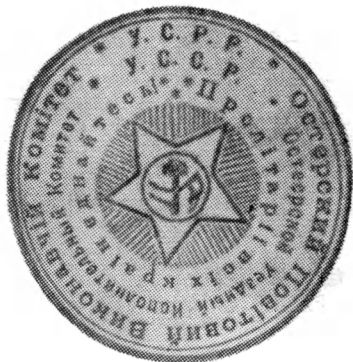

Рис. 4.

Вона кругла, діаметром 37 мм; по колу напис: «Ново-Боровицкий Волостной Исполнительный Комитет Совет Крестьянских Депутатов Городнянского уезда»; в центрі кола зображено державний герб УРСР, а під ним — «У. С. С. Р.».

Подібне зображення мали печатки Авдіївського ⁸, Курилівського ⁹, Носівського ¹⁰ та Веркиївського ¹¹ волосних виконкомів. Однак серп, молот, колоски та інші деталі на них зображені по-різному, а написи по колу, які вказують на належність печатки, зроблені в одному випадку російською мовою (Авдіївський, Курилівський волвиконкоми), в другому — українською і російською мовами (Носівський, Веркиївський волвиконкоми).

Печатку Холменського волвиконкому поставлено на бухгалтерських документах за вересень 1919 р. (рис. 6) ¹². Вона кругла, діаметром 38 мм. Напис по колу російською мовою вказує на її належність — «Холменский волостной Исполком Сосницкого уезда Черниговской губернии». В центрі кола п'ятикутна зірка, від якої розходиться проміння; у зірку вписано маленьке коло, в якому зображено плуг і молот. Подібними були печатки Лосинівського ¹³, Макиївського ¹⁴ та Ніжинського ¹⁵ волвиконкомів.

Печатку Пакульського волвиконкому виявлено на бухгалтерських документах за грудень 1919 р. (рис. 7) ¹⁶. Вона кругла, діаметром 34 мм; по колу напис: «Пакульский Волостной Исполком Черниговской губернии»; в середині кола абревіатура «У. С. С. Р.».

⁶⁻⁷ Чернігівський облдержархів, ф. р.-8, оп. 1, спр. 1, арк. 457.

⁸ Там же, ф. р.-4, оп. 1, спр. 15, арк. 6 зв.

⁹ Там же, ф. р.-16, оп. 1, спр. 457, арк. 289 зв.

¹⁰ Філіал Чернігівського облдержархіву в м. Ніжині, ф. р.-2, оп. 1, спр. 7, арк. 68—70.

¹¹ Там же, ф. р.-2, оп. 1, спр. 5, арк. 253—254.

¹² Чернігівський облдержархів, ф. р.-4, оп. 1, спр. 10, арк. 132 зв.

¹³ Філіал Чернігівського облдержархіву в м. Ніжині, ф. р.-2, оп. 1, спр. 5, арк. 91, 94.

¹⁴ Там же, арк. 24.

¹⁵ Там же, спр. 7, арк. 158.

¹⁶ Чернігівський облдержархів, ф. р.-5, оп. 1, спр. 18, арк. 3.

Круговий напис на печатках волвиконкомів указує на їх належність. Напис у центрі кола різний: на печатках Слабинського¹⁷ та Редьківсько-го¹⁸ волвиконкомів це слово «печать»; на печатці Бабського¹⁹ волвиконкому — «Сосницького уезда»; на печатці Погорільського волвиконкому — «Исполнительный Комитет»²⁰ на печатці Сосницького волвиконкому — «Черниговск[ая] губ[ерния]»²¹ і т. д.

Печатки сільських виконкомів були круглі, діаметром від 34 до 38 мм, із зображеннями і без них.

Рис. 5.

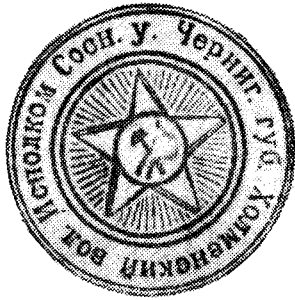

Рис. 6.

Рис. 7.

Печатка Кренівського сільського виконкому була кругла, діаметром 36 мм²². Напис по колу в два рядки зроблений українською та російською мовами і вказував на належність печатки: перший рядок — «У.С.Р.Р. Кринейський Сільський Виконком Остерськ[ого] повіту»; другий — «У.С.С.Р. Кринейский Сельский Исполком Остерск[ого] у[езда]»; в центрі кола — державний герб УРСР, під яким абрєвіатура «У.С.С.Р.».

Зображення державного герба УРСР ми бачимо також на печатках Старо-Глибівського²³ та Локтистенського²⁴ сільських виконкомів. Відрізняються вони від печатки Кренівського сільського виконкому тим, що абрєвіатура «У.С.С.Р.» розміщена над гербом, а під ним напис «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

На печатці Воловицького сільського виконкому інше зображення²⁵. Це — п'ятикутна зірка, від якої розходиться проміння; в зірку вписано маленьке коло, в якому зображені молот і плуг. По колу напис: «Воловицкий Сельский Исполнительный Комитет Сосниц[кого] уезда Черниговской губернии».

Більшість виявлених печаток сільських виконкомів не мали ніяких зображень.

Напис, який вказує на належність печатки, в одному випадку зроблено по колу, в іншому — в центрі. Наприклад, на печатці Скугарського сільвиконкому напис по колу: «Скугарский Сельский Исполком», у центрі кола: «Чер[ниговского] у[езда]»²⁶; на печатці Ново-Млинського сільського виконкому по колу: «Сельск[ий] Исполн[ительный] Комитет хут[ора] Ново-Млинка», в центрі: «Ново-Боровичск[ой] волости»²⁷; на печатці виконкому с. Гути Красовської по колу: «Сельский Исполком д[еревни]

¹⁷ Чернігівський облдержархів, спр. 10, арк. 75.

¹⁸ Там же, спр. 17, арк. 4.

¹⁹ Там же, ф. р.-4, оп. 1, спр. 48, арк. 7.

²⁰ Там же, спр. 10, арк. 241 зв.

²¹ Там же, спр. 15, арк. 161.

²² Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 41, арк. 199.

²³ Там же, ф. р.-20, оп. 1, спр. 75, арк. 16.

²⁴ Там же, ф. р.-6, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.

²⁵ Там же, ф. р.-4, оп. 1, спр. 10, арк. 203.

²⁶ Там же, ф. р.-5, оп. 1, спр. 17, арк. 34 зв.

²⁷ Там же, ф. р.-8, оп. 1, спр. 2, арк. 8 зв.

Гути Красовской»; у центрі аббревіатура: «У.С.С.Р.»²⁸; на печатці Довго-Гребельського сільського виконкому по колу напис: «Сельский Исполнит[ельный] Комитет Ново-Боровичской [волости] Городн[янского] у[езда]», в центрі: «У.С.С.Р. Долго-Гребельский»²⁹; на печатці Сахновського сільського виконкому по колу напис: «Сахновского Сельского Исполнительного Комитета», в центрі: «Печать»³⁰.

Проаналізувавши печатки виконавчих комітетів і зображення на них, можна умовно поділити їх на три групи: 1) із зображенням державного герба УРСР; 2) із зображенням першої емблеми Робітничо-Селянської Червоної Армії (плуг і молот у центрі п'ятикутної зірки); 3) без зображень.

Варіанти зображення гербів та емблем Робітничо-Селянської Червоної Армії різні. Можливо, це залежало від місцевих органів, а також від фантазії та уміння граверів, які займались виготовленням печаток. На жаль, відомостей про виготовлення печаток у документальних матеріалах дуже мало.

У зв'язку з наступом денікінців та білополяків виконавчі комітети припиняли свою діяльність. Документи і печатки їх було знищено. Про це свідчить повідомлення Никольсько-Слобідського волревкому Остерського повіту від 14 липня 1920 р., в якому говорилось: «Волостной ревком доносит, что канцелярия волостного исполкома во время пребывания польской шляхты разграблена и уничтожена, а также печать и штампель»³¹.

Семиполківський волвиконком також повідомляв про те, що «печаток і штампелів не залишилось»³².

Дозвіл на виготовлення печаток давав губернський відділ управління або вищестоящий виконавчий комітет. Іноді дозвіл на виготовлення печаток для сільських Рад давав і повітовий відділ управління. 26 квітня 1920 р. відділ управління Борзенського повітового ревкому видав таке посвідчення: «Дано т. Моценку Павлу в тому, що йому дозволяється замовити в м. Чернігові печатку для Висоцького сільського виконкому Шаповалівської волості Борзенського уїзду, що підписом і прикладенням печатки посвідчується»³³.

Виконавчі комітети іноді користувались печатками сільських старост, козацької громади та інших дореволюційних установ. Наприклад, Жуківський сільський виконком у своєму листі до Остерського волвиконкому від 9 липня 1920 р. писав: «Досі у нас існує стара печатка бувшої влади і оскільки в ній слово «староста» вирізано, то у відбитку доводиться дописувати «виконком», а часто через недогляд бумага дається і без цієї дописки, що дуже небажано. А тому сільський виконком просить розпорядження волосного виконкому про виготовлення печатки встановленого взірця»³⁴.

Самойлівський сільський виконавчий комітет писав Остерському повітовому виконкому, що «с. Самойлівка з великим стидом користується печаткою сільського старости і просить сприяння у виготовленні радянської печатки»³⁵.

Печатки виконавчих комітетів виготовлялись в граверно-ювелірних майстернях Києва³⁶ і Чернігова³⁷.

²⁸ Чернігівський облдержархів, ф. р.-5, оп. 1, спр. 17, арк. 14.

²⁹ Там же, ф. р.-8, оп. 1, спр. 13, арк. 477.

³⁰ Там же, ф. р.-6, оп. 1, спр. 31, арк. 63.

³¹ Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 64, арк. 16.

³² Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 23, арк. 19—20.

³³ Там же, ф. р.-2, оп. 1, спр. 139, арк. 62.

³⁴ Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 64, арк. 27.

³⁵ Там же, арк. 28.

³⁶ Там же, ф. р.-7, оп. 1, спр. 64, арк. 18 зв.

³⁷ Там же, ф. р.-2, оп. 1, спр. 139, арк. 62.

Печатки виконкомів — цінне історичне джерело. Зображення на печатках змінювались залежно від тих чи інших історичних подій. Вони виникли в період боротьби трудящих нашої країни за владу Рад і свідчать про непорушну єдність робітників і селян, символізують нове життя, яке несе трудящим Радянська влада. На печатках виконавчих комітетів ми бачимо зображення п'ятикутної зірки, сонячного проміння, плуга, молота.

Наявність відбитка печатки на документах дає можливість встановити час їх виникнення, стверджує факт існування установи (в данному випадку виконавчого комітету). Наприклад, на акті про розподіл землі та майна між жителями с. Киїнки Чернігівського повіту від 7 лютого 1918 р. поставлено печатку Киїнського сільського виконавчого комітету³⁸. Отже, у січні—лютому 1918 р. в с. Киїнці існував виконком сільської Ради.

З допомогою печаток можна встановити і вивчити мережу виконавчих комітетів на Чернігівщині, документальні матеріали яких майже не збереглися.

Таким чином, у фондах виконавчих комітетів є значний сфрагістичний матеріал, який потребує виявлення, обліку, дальшого вивчення.

К. Ф. Короткова

ПЕЧАТИ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ КОМИТЕТОВ ЧЕРНИГОВЩИНЫ (1917—1923 гг.)

Резюме

Печати исполнительных комитетов являются ценным источником для изучения советского строительства на Черниговщине. Изображения на печатках свидетельствуют о нерушимой дружбе рабочих и крестьян, символизируют счастье, которое несет трудящимся Советская власть.

В фондах ревкомов и исполкомов выявлено 83 оттиска печатей губернских, уездных, волостных и сельских исполкомов. В сочетании с другими источниками печати могут дать много интересных данных о борьбе трудящихся Черниговщины за власть Советов. Документальные материалы исполнительных комитетов сохранились частично. С помощью же печатей можно установить сеть исполкомов, время их возникновения.

Сфрагистический материал, имеющийся в фондах исполкомов, требует выявления, учета и дальнейшего изучения.

В. О. Гавриленко

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В історії України друга половина ХІХ ст. була періодом важливих економічних і соціальних зрушень. Вона пройшла під знаком ліквідації феодально-кріпосницьких відносин та інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. В історичній науці буржуазній історіографії протистояли революційно-демократична, а згодом і марксистська історична думка.

У другій половині ХІХ ст. починається новий етап розвитку української сфрагістики¹. Вона розвивалася головним чином у рамках буржуазно-дворянської історіографії, яка, незважаючи на методологічну обме-

³⁸ Чернігівський облдержархів, ф. р.-122, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 13.

¹ В. О. Гавриленко. Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини ХІХ ст. Початок української сфрагістики.— «Архіви України», 1969, № 6, стор. 16—24.

женість, ще не вичерпала своїх прогресивних можливостей і переживала певне, обтяжене суперечностями, піднесення. Сфрагістика виділяється з дипломатики в окрему історичну дисципліну. Печатки починають вивчати як спеціальні історичні джерела, як твори прикладного мистецтва. Вони дають багатий матеріал дослідникам палеографії, геральдики, нумізматики та інших історичних дисциплін.

Сфрагістичні дослідження другої половини XIX ст. започатковані двома невеличкими за обсягом працями О. М. Лазаревського (1834—1902) — визначного українського історика, представника прогресивного напрямку в українській історіографії. Сфрагістиком О. М. Лазаревський зацікавився ще у молоді роки, навчаючись в останньому класі 2-ї петербурзької гімназії. В 1854 р. він опублікував у газеті «Черниговские губернские ведомости» (№ 4) «Сфрагистическую заметку». В статті досліджено сім українських печаток: генерального обозного Війська Запорізького Івана Ломиковського, печатку Війська Запорізького на документі 1735 р., печатку Стародубського полковника (пізніше гетьмана) Івана Скоропадського, печатки Ніжинського козацького полку, Конотопської сотні Ніжинського полку. Одним з перших О. М. Лазаревський звернув увагу на сфрагістичні пам'ятки міст. Він описав печатки Глухова і Конотопа.

Стаття О. М. Лазаревського цінна не лише фактичним матеріалом, а й тим, що в ній міститься заклик вивчати сфрагістичні пам'ятки, подаються практичні поради збирачам і дослідникам печаток. «Вважаю не зайвим,— писав О. М. Лазаревський,— звернути увагу осіб, які повідомляють редакції «Черниговских губернских ведомостей» стародавні акти, на таку обставину: печатки, що є, очевидно, на більшій частині цих актів, майже завжди залишаються поза увагою. Тим часом їх описання могло б служити матеріалом для української сфрагістики, яка, незважаючи на свої тісні рамки, все-таки могла б зацікавити».

«Сфрагистическая заметка» вийшла окремим відбитком² і була відома не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Вона відіграла значну роль у становленні української сфрагістики, популяризації сфрагістичних пам'яток серед дослідників і любителів старовини.

У 1858 р. О. М. Лазаревський помістив у «Черниговских губернских ведомостях», № 9, ще одну статтю під назвою «Сфрагистическая заметка», в якій дослідив печатку чернігівського полковника Павла Полуботка.

Відгукнувшись на заклик О. М. Лазаревського, молодий чернігівський дослідник Г. О. Милорадович включив до своєї збірки документів «Материалы для истории Южной Руси» описи 18 козацьких печаток. Його збірка спочатку була надрукована у «Черниговских губернских ведомостях»³, а потім вийшла окремою книгою⁴. Г. О. Милорадович детально дослідив зображення і форму печаток, написи на них він подав у графічному вигляді, тобто із збереженням порядку розміщення абрєвіатур (сиглів) у полі печатки. У збірці описано печатки гетьманів, чернігівських, ніжинських і стародубських полковників та сотників, генерального запорізького судді, духовенства, магістратів міст Батурина, Гадяча, Кролівця, Новомлинська та ін.

Важливим кроком у розвитку вітчизняної сфрагістики була праця українського етнографа і краєзнавця народницького напрямку Петра Савича Єфименка (1835—1908) «Юридические знаки»⁵. У ній на основі

² А. л. Л.-ий. Сфрагистическая заметка. 1854, 6 стор.

³ «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 10—12, 14—24.

⁴ Г. Милорадович. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов, 1858, 109 стор.

⁵ П. С. Єфименко. Юридические знаки. (Опыт исследования по сравнительному обычному праву). — «Журнал министерства народного просвещения», 1874, кн. 10, стор. 53—83; кн. 11, стор. 145—170; кн. 12, стор. 271—293 з 1 табл.

великого фактичного матеріалу з'ясовується роль і значення знаків власності у побуті та виробничій діяльності населення Російської імперії. Дослідник детально вивчає питання походження знаків власності східних слов'ян. Він заперечує теорію запозичень знаків власності від сусідніх народів і доводить їх стародавнє місцеве походження. Наприклад, у «Руській правді» вони відомі під назвою «п'ятен» і «знамен»; їх у той час застосовували для таврування коней і позначення бджолиних бортей. Свідчення «Руської правди» підтверджується записом Іпатіївського літопису 1169 р.⁶

Теорія запозичень і тісно пов'язані з нею теорії культурних кругів та міграцій, якими буржуазна історіографія оперувала при з'ясуванні нових, невідомих раніше історичних явищ, найбільшого свого розвитку досягли у кінці ХІХ—на початку ХХ ст. Велика заслуга П. С. Єфименка в тому, що він зрозумів хибність цих концепцій ще в їх зародковому стані. Він був далекий від тверджень про замкнутий характер історичного розвитку нашої країни, про її культурну відособленість. Він визнавав культурні впливи і взаємозв'язки, але не надавав їм вирішального значення у розвитку суспільства⁷.

З цих же позицій П. С. Єфименко розглядав питання про печатки вітчизняної сфрагістики. Він відстоював самобутнє походження сфрагістичних пам'яток стародавньої Русі і доводив, що основою, «коренем» печаток і гербів послужили знаки власності. Печатки з'явилися на тій стадії розвитку знаків власності, коли вони набрали виразно індивідуального характеру, тобто стали особистими знаками. Із знаків власності виникли також торгові і митні тавра. Спочатку їх ставили безпосередньо на товари або на привішені до них дощечки, а згодом почали витискати на товстих пластинках — пломбах.

Позитивною рисою, яка виділяє працю П. С. Єфименка з інших тогочасних досліджень, є те, що в ній вивчення фактичного матеріалу тісно пов'язується з його теоретичним осмисленням, з намаганням автора встановити суспільні процеси, які стояли за тією чи іншою пам'яткою матеріальної культури, в даному випадку сфрагістичними знаками. Він встановив три важливі положення, які мали велике значення у вивченні пломб. По-перше, у стародавній Русі митними знаками служили особисті знаки великих і удільних князів, що розвинулися на основі їх родових знаків. При нанесенні на товари вони ставали урядовими таврами і набирали офіційної чинності. По-друге, родові і особисті княжі знаки (пломби) були тісно пов'язані з грошовим обігом, зокрема з так званими хутровими грошиками. П. С. Єфименко пише: «У нас спершу цілі шкури, затавровані родовими або особистими князівськими знаками (а таврувати ті речі, що призначалися для продажу, зокрема хутро і шкури, було у звичаї), а потім частини їх ходили замість грошей»⁸. Особливо важливе і принципове значення мало висунуте П. С. Єфименком положення про наявність органічних зв'язків між пломбами і вислими свинцевими печатками. Дослідник вбачає між ними подібність не лише у зовнішньому вигляді, символіці і сюжетних мотивах зображень, а й у самій суті, функціональному значенні.

П. С. Єфименко приділяв увагу вивченню методики геральдично-сфрагістичних досліджень. Він одним з перших у вітчизняній історіографії при розгляді печаток, пломб і юридичних знаків застосував метод аналогії та історико-порівняльний метод. Дослідник прагнув встановити закономірні зв'язки у розвитку знаків власності, з'ясувати причини, які впливали на зміни їх форми і функцій. Він зазначає, що знаки власності змінювались під впливом суспільних умов, зокрема таких важливих мо-

⁶ П. С. Єфименко. Вказ. праця, кн. 10, стор. 72—80.

⁷ Там же, стор. 74.

⁸ П. С. Єфименко, кн. 11, стор. 165.

ментів у житті суспільства, як перехід від скотарства до землеробства, від родового до общинного ладу і т. п.

За браком джерельних даних і нерозробленістю предмета історик не зміг дати вичерпну відповідь на всі порушені ним питання. Декларативними були його методологічні принципи. Непослідовна позиція дослідника у вивченні закономірностей розвитку знаків власності, печаток і пломб. Він потрапляє під вплив одного з напрямів буржуазної історіографії — позитивізму — і механічно переносить закони природи на суспільні відносини. «Розвиток знаків,— пише П. С. Єфименко,— здійснюється під впливом тих самих законів, які панують і в світі органічних форм»⁹. Відповідно до цього дослідник вводить і специфічні терміни: «види» і «особи», «ембріони знаків» і т. п. Однак, незважаючи на наявні в ній недоліки, праця «Юридичні знаки» була помітним явищем у розвитку вітчизняної сфрагістики. Висунуті П. С. Єфименком положення набагато випередили судження сучасних йому дослідників.

У розширенні джерельної бази і публікації сфрагістичного матеріалу (як і в першій половині століття) провідна роль належала археографічній комісії та архівам. Продовжуючи випуск попередніх серій джерел, археографічні комісії приступають до друку великої кількості нових документів. У легендах до опублікованих документів подаються відомості про форму, зображення і написи печаток, матеріал і колір відбитків, способи прикладання печаток та інші сфрагістичні дані.

Описи чи знімки печаток зустрічаються в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России»¹⁰, виданих Археографічною комісією, у публікаціях Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів¹¹ та в інших археографічних виданнях. В «Актах» зроблено описи печаток Богдана Хмельницького і Борзенського полковника Мартина Небаби¹². На печатці останнього зображено геральдичний щит, оточений витієватим оздобленням і розділений надвое, у правій його частині — пернач, у лівій — жезл Меркурія. Навколо щита літери: М.Н. Б.П. В.З., що означає «Мартин Небаба Борзенський полковник Війська Запорізького». Вживання абrevіатур (сиглів) замість повного напису та різного виду картушів, наметів, закручених віньеток у стилі українського барокко, прикладом яких може служити печатка М. Небаби, було типовим для української козацької сфрагістики XVII—XVIII ст.

Печатку і факсиміле підпису Б. Хмельницького з «Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленного 16 октября 1649 года» опублікував відомий видавець українських історичних джерел і досліджень О. М. Бодянский¹³. О. М. Лазаревський описав печатку Війська Запорізького з універсалу гетьмана Гаврила Крутневича 1603 р.¹⁴

Цікаві сфрагістичні матеріали знаходимо в археографічних публікаціях Західної України. Ставропільський інститут опублікував велику та малу печатки князя Костянтина Острозького і печатку львівського владика Гедеона Балабана¹⁵. В ювілейному виданні на честь 300-ї річниці Львівського Ставропільського братства подано малюнки і описи 23 печаток з документів, що мали відношення до історії цього братства: дві

⁹ П. С. Є ф и м е н к о. Вказ. праця, кн. 12, стор. 288.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I—XV. СПб., 1861—1892.

¹¹ Архив Юго-Западной России, ч. I—VIII. К., 1859—1914.

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, 1861, стор. 345; додаток, стор. 120.

¹³ Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1874, кн. 3, стор. 340, табл. ілюстрацій.

¹⁴ А. Л. Унивeрсал гетьмана Гаврила Крутневича 1603 года.— «Киевская старина». 1898, т. 60, кн. I, отд. II, стор. I—4.

¹⁵ Временник Института ставропигийского с месяцесловом, 1867, год 4, стор. 72, 73, 76.

печатки Ставропігійського братства XVI ст.; печатки львівського архітектора Павла Римлянина та майстрів, які брали участь у спорудженні успенської церкви¹⁶. В «Актах гродських і земських», що видавались у Львові, друкувалися описи печаток західноукраїнської шляхти, духовенства, міст і цехів¹⁷. У четвертому томі цього видання зроблено стислий опис найдавніших цехових печаток Львова з документа 1425 р., що зберігався у львівському бернардинському архіві¹⁸.

У додатку до творів молдавського літописця Мирона Костіна, виданих у Бухаресті, знаходимо знімок печатки Чернівців з 1765 р. Печатка восьмигранна, з розеткою (стилізованою квіткою) у центрі поля і круговим написом українською мовою¹⁹.

Новий живучий струмінь у розвиток сфрагістики вносить археологія. Важливим джерелом нагромадження матеріальної бази сфрагістики стають печатки, пломби та інші сфрагістичні знаки, знайдені археологами під час розкопок. У 60—70-х роках минулого століття у розвитку археології спостерігаються значні зміни. Вітчизняні археологи переключають свою увагу з досліджень пам'яток античної культури Північного Причорномор'я, що було характерним для першої половини століття, на вивчення матеріальних пам'яток давньої Русі. Під час розкопок могил, городищ і поселень давньої Русі знаходили печатки, циліндри, персні і пломби. Протягом другої половини століття їх нагромаджено чимало.

Початок дослідженням давньоруських сфрагістичних пам'яток поклав керченський краєзнавець і археолог Юхим Юхимович Люценко. Він дослідив вислу свинцеву печатку з написом «От Ратибора», знайдену в Криму біля Єнікале. Ю. Ю. Люценко приписує її київському боярину і тисяцькому Ратибору, призначеному у 1079 р. тмураканським посадником²⁰. Досліджуючи печатку, археолог зіткнувся із значними труднощами. Сфрагістична пам'ятка, пролежавши у землі довгий час, пошкодилася. Крім того, були втрачені прості можливості її хронологічного визначення за датою документа. Не маючи необхідного досвіду, Ю. Ю. Люценко допускає помилку у відчитанні напису лицьового боку печатки, де він вбачає ім'я «Николай» замість напису «О. Климент».

З виходом у світ статті Ю. Ю. Люценка вивчення печаток стародавньої Русі набрало систематичного характеру. Професор Д. Я. Самоквасов при розкопках древньоруських могил біля Корсуня знайшов печатку митрополита Кирила Грека²¹; П. Г. Лебединцев відшукав у с. Вишгороді на Київщині чотирикутну мідну матрицю XI—XII ст.²²; Л. Лаврецький під час розкопок фундаментів церкви Спаса у с. Залукві під Галичем натрапив на свинцеву печатку єпископа Косми з часів Ярослава Осмомисла²³; у Крилосі біля Галича найдено вислу печатку з грецьким написом «Теодосій»; міщанин м. Переяслава Ш. А. Найдис у 1888 р. знайшов печатку з загадковим написом «Дьнеслово»²⁴; український археолог

¹⁶ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. Львов, 1886, т. I, табл. ілюстрацій.

¹⁷ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwu tak zwanego bernardynskiego we Lwowie, t. I—IX. Lwów, 1868—1883; в інших томах цього видання описів печаток немає.

¹⁸ Там же, т. IV, 1873, стор. 134.

¹⁹ Miron Costin. Opere complete, t. 2. Bucuresci, 1888, стор. 641.

²⁰ Е. Люценко. О древней вислой свинцовой печати с надписью «От Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве. — Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874, т. 2. К., 1878, стор. 165—169.

²¹ «Газета А. Гатцука», 1881, № 45, стор. 756.

²² Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1875 год. К., 1876, стор. 4.

²³ Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской матицей, вып. 4. Львов, 1886, стор. 217.

²⁴ Н. Петров. Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода. — Труды имп. Киевской духовной академии, 1913, май, стор. 70.

М. Ф. Біляшівський добув на Княжій горі у Києві ще одну печатку київського митрополита Кирила Грека (1225—1233 рр.)²⁵.

В. Б. Антонович у 1895 р. склав археологічну карту Київської губернії, в якій поряд з іншими археологічними пам'ятками подано відомості про знахідки печаток у м. Києві, селах Вишгороді і Трипіллі²⁶.

Археологи звернули увагу на сфрагістичні пам'ятки Візантії. Візантійські печатки були знайдені у Херсонесі, Феодосії, Керчі, у с. Партеніт, що біля гори Аю-Даг, та на території інших візантійських колоній Криму. У Неаполі скіфському (околиця м. Сімферополя) під час розкопок були виявлені єгипетські скарабеї; вони надійшли в музей Таврійської архівної комісії²⁷. Ці своєрідні сфрагістичні пам'ятки, які виконували роль печаток і талісманів, були знайдені також біля Кирилівського монастиря у Києві²⁸, на території Дніпропетровської області²⁹, в Одесі³⁰, Керчі³¹, у стародавньому поселенні Ольвії³², на острові Березані, що біля м. Очакова³³. Археолог О. О. Бобринський під час розкопок могил біля м. Сміли Київської губернії добув ассирійський циліндр із халцедону, на якому зображено коня³⁴. Археологи зробили правильний висновок, що знахідки єгипетських жуків-скарабеїв, циліндрів, античних гем, пломб і клейм, візантійських печаток свідчать про культурні і торговельні зв'язки стародавніх держав Середземномор'я з населенням України.

Діяльну участь у збиранні, вивченні і збереженні сфрагістичних пам'яток взяли працівники музейних установ. На перших порах печатки у музейних колекціях зустрічалися рідко. Масове нагромадження сфрагістичних пам'яток у фондах музеїв спостерігається в останній третині XIX ст. Через своїх дійсних членів, кореспондентів і любителів старовини музейні установи провели розшуки історичних пам'яток, у тому числі й печаток, по всій території України. Особливо ретельно були обстежені ризниці церков і монастирів, помістя дворян тощо. Збагачуються музеї сфрагістичними пам'ятками з археологічних розкопок та речами, знайденими під час земляних робіт. Цікаві у науковому відношенні колекції печаток зібрали Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, який очолював відомий український дослідник М. І. Петров, музей старожитностей Київського університету, музей Одеського товариства історії і старожитностей, львівські музеї «Народного дому» і Любомирських, сховище старожитностей Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та ін.

Важливе значення у розвитку сфрагістики, зокрема у пошуків гальванопластики, на основі якого виготовлялись муляжі печаток. Протягом другої по-

²⁵ Н. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1892 г.— «Киевская старина», 1893, т. 41, апрель, стор. 141.

²⁶ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии.— Древности. Труды имп. Московского археологического общества, т. 15. 1895, стор. 18, 25, 32.

²⁷ П. С. Уварова. Областные музеи.— Труды VII археологического съезда в Ярославле, т. 2. М., 1891, стор. 318.

²⁸ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве (в здании университета св. Владимира). К., 1899, стор. 92.

²⁹ Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Екатеринослав, 1905, стор. 38.

³⁰ Записки классического отделения имп. Русского археологического общества, т. VI. СПб., 1910, стор. 176.

³¹ Б. Тураев. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях.— Записки восточного отделения имп. Русского археологического общества, т. XII, в. 2—3, стор. 217.

³² Н. И. Петров. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Николаем Александровичем Леопардовым. К., 1895, стор. 38.

³³ Б. Тураев. Скарабеи с о. Березани.— Известия имп. археологической комиссии, 1911, в. 40, стор. 118—120, іл.

³⁴ А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I. СПб., 1887, стор. 95.

ловини XIX ст. техніка виготовлення відливків значно удосконалюється. Крім гальванопластики, почали застосовуватись інші, менш трудомісткі і дешевші способи копіювання сфрагістичних пам'яток.

Застосування муляжів печаток полегшило сфрагістичні дослідження, сприяло популяризації пам'яток сфрагістики. Якщо раніше оригінали печаток були доступні лише вузькому колу дослідників, що мали змогу працювати безпосередньо в архівах чи музеях, то впровадження у практику муляжів розширило коло дослідників. Вдало виконаний зліпок міндає з успіхом замінити сфрагістичну пам'ятку, а в деяких випадках він дає кращі результати, ніж оригінал. Наприклад, при виготовленні фото-репродукцій з муляжа зберігаються всі істотні елементи печатки, але можна уникнути другорядних деталей: нерівномірно відтиснутих граней, незначних пошкоджень на поверхні печатки, різного забарвлення відтиску — всього того, що негативно впливає на якість фотознімку. Після винайдення способу літографії виготовлення муляжів стало ще одним важливим кроком на шляху розвитку технічних прийомів дослідження печаток.

Музеї України у XIX ст. виконували наукові функції; науково-популяризаторській, освітній діяльності не приділялося належної уваги. Важливу роль у популяризації сфрагістичних пам'яток у той час відіграли тимчасові виставки музейних предметів. Сфрагістичні пам'ятки були представлені на виставках III і XI археологічних з'їздів, що проходили у Києві у 1874 і 1899 рр.³⁵, на виставці старожитностей, організованій у 1861 р. при закладі Оссолінських, на археологічно-етнографічній виставці, що проходила у Львові в 1885 р.³⁶, та на археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту³⁷.

Сфрагістичні пам'ятки зацікавили колекціонерів. При всіх своїх недоліках приватне колекціонування відіграло позитивну роль у збільшенні джерельної бази сфрагістики. Колекціонери виявили і збрали великий фактичний матеріал, провели попереднє дослідження його. На Україні предметом приватного колекціонування були три види сфрагістичних пам'яток: давньоруські свинцеві булли і пломби, античні геми, візантійські молівдовули. Серед колекціонерів-аматорів сфрагістичних старожитностей виділяються постаті археолога і антикварія К. В. Болсуновського, київського колекціонера М. О. Леопардова, збирача стародавніх гем Т. В. Кибальчича.

Робота, проведена працівниками архівів і музеїв, археологами України, колекціонерами-аматорами по збиранню, опису та реєстрації печаток, поставила вивчення української сфрагістики на міцну базу першоджерел і дала можливість поживавити сфрагістичні дослідження. Розширюється проблематика дисципліни, дослідники вивчають не лише вітчизняні пам'ятки — давньоруські і запорізькі печатки, а й сфрагістичні матеріали стародавнього світу, Візантії і сусідніх країн.

Позитивний вплив на розвиток сфрагістичних досліджень на Україні справила російська сфрагістика, яка у другій половині XIX ст. досягла певних успіхів у розробленні теоретичних питань, удосконаленні дослідницької техніки і методики. Особливо тісні зв'язки між російською і українською сфрагістикою склалися в галузі досліджень давньоруських печаток. Сфрагістичні пам'ятки великих київських князів і печатки Галицько-Волинського князівства розглядалися у двотомній праці О. Б. Ла-

³⁵ Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве. К., 1874, стор. 57, 62, 65, 82; К. Болсуновский. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI русского археологического съезда в Киеве. Витрина А. Привесные печати и пломбы. К., 1899, 10 стор.

³⁶ Katalog wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie. Lwów, 1885.

³⁷ И. Шараневич. Отчет из археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте. Львов, 1889, стор. 22, 25.

кієра³⁸. В альбомі печаток директора Московського архіву міністерства закордонних справ М. А. Оболенського були репродуковані печатки українських міст — Києва, Гадяча, Чернігова, Переяслава, Козельця і Стародуба³⁹.

Певну роль у популяризації сфрагістичних знань на Україні і в залученні до сфрагістичних досліджень нових наукових сил відіграли все-російські археологічні з'їзди, ініціатором скликання яких було Московське археологічне товариство. Із 15 археологічних з'їздів на Україні відбулося 6: у Києві (1874, 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) і Чернігові (1908 р.). На з'їздах працювали спеціальні секції нумізматики і сфрагістики, на яких заслуховувалися реферати про монети і печатки. На III археологічному з'їзді у Києві Ю. Ю. Люценко повідомив про вислу свинцеву печатку з ім'ям Ратибора⁴⁰, на одеському археологічному з'їзді Ф. Успенський інформував про олов'яні печатки, які застосовувались у Візантії для опечатування земельних вірвовок⁴¹, на XI з'їзді, що відбувся у Києві, К. В. Болсуновський прочитав доповідь про свинцеві пломби з умовними знаками церковних свят⁴² тощо.

Сфрагістичні дослідження на Україні цього періоду зосереджувалися у трьох великих наукових центрах: Києві, Одесі і Львові. У Києві досліджували печатки козаків, в Одесі вивчали візантійські молівдовули і античні сфрагістичні пам'ятки, у Львові основну увагу приділяли дослідженню середньовічних печаток шляхти, міст і цехів. Спільною темою, що об'єднувала наукові інтереси дослідників печаток трьох центрів, була сфрагістика Київської Русі і періоду феодальної роздробленості. Вчені півдня України вивчали печатки Тмутараканської землі, у Києві досліджували печатки великих князів і духовенства, у Львові — сфрагістичні пам'ятки Галицько-Волинського князівства.

В кінці XIX ст. у зв'язку з розгалуженням музейної мережі, сфрагістичні дослідження виходять за межі названих центрів і розвиваються у Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Харкові та інших містах.

Важливу роль у розвитку української сфрагістики відіграв журнал «Киевская старина», який виходив з 1882 р. у Києві. На його сторінках друкувались описи та ілюстрації печаток, вміщалися сфрагістичні розвідки. В одному з перших номерів журналу було опубліковано повідомлення О. М. Лазаревського, в якому автор розповідає про гетьманську печатку у золотій оправі і срібну печатку генерального суду, що залишились у м. Глухові після відкликання у Петербург гетьмана Кирила Розумовського⁴³. О. М. Лазаревський висловив думку про оригінальність і самобутність українських печаток. У повідомленні «До історії цехів» він писав, що «козацька старшина не заглядала у польські гербажі, а вдовольнялася козацькими емблемами: хрести, шаблі, місяці, зірки»⁴⁴. Самобутній характер сфрагістичних пам'яток України підтвердився наступними дослідженнями.

У 1887 р. «Киевская старина» опублікувала невелику статтю О. П. Барсукова (1844—1914), в якій послідовно викладено історію пе-

³⁸ А. Л а к и е р. Русская геральдика; кн. 1—2. СПб., 1855.

³⁹ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. М., 1880.

⁴⁰ Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г., т. 2, стор. 165—169.

⁴¹ Ф. М. У с п е н с к и й. Византийские землемеры. — Труды VI археологического съезда в Одессе, т. 2. Одесса, 1888, стор. 285—286.

⁴² Труды XI археологического съезда, т. 2. М., 1902, стор. 158.

⁴³ А. Л. Л а з а р е в с к и й. Гетьманские клейноды (1758 г.). — «Киевская старина», 1882, май, стор. 343—344.

⁴⁴ А. Л. К истории цехов. — «Киевская старина», 1899, т. 65, июнь, стор. 132.

чаток Малоросійської колегії⁴⁵. На початку статті О. П. Барсуков інформує про найдавнішу з відомих запорізьких печаток, надану козакам у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм. Автор не посилається на джерело, але слово в слово передає згадки про цю печатку з книги О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание». Слідом за Шафонським він помилково вважав, що печатка 1576 р. була у вжитку запорізької канцелярії аж до скасування гетьманського управління на Україні в 1764 р. Передрукувавши малюнок, вміщений на одній з топографічних карт книги Шафонського, він видав його за зображення найдавнішої козацької печатки. З цим малюнком пов'язано багато непорозумінь в українській сфрагістиці.

Основна частина праці О. П. Барсукова написана ним на матеріалах власних архівних розшуків. Барсуков розглядає печатку Малоросійської колегії, заснованої за наказом Петра I в 1722 р. у м. Глухові, печатку міністерської канцелярії, відкритої Петром II у 1728 р. при українському гетьмані Данилові Апостолові, і печатку Малоросійської колегії, надану Катериною II генерал-губернаторові України графу П. О. Рум'янцеву в 1766 р. Особливо детально автор вивчає останню печатку: подає документальні згадки про її зображення і напис, розповідає про порядок затвердження у сенаті. О. П. Барсуков зробив першу спробу систематизації урядових печаток України, але матеріали, залучені ним, були далеко не повними. Автор обмежився виписками з архівних джерел і ілюстраціями печаток.

Український археолог М. Ф. Біляшівський дослідив вислу свинцеву печатку с таємничим написом «Дьнеслово», яку він відносить до чернігівського князя Давида Святославовича (1107—1123)⁴⁶.

З київським науковим центром пов'язано дослідження дрогичинських свинцевих пломб. Наукове вивчення цих пам'яток розпочав у 1864 р. археолог з Вільно К. П. Тишкевич, який вбачав у них релігійні символи племені ятв'ягів. Вивчення пломб тривало у 90-х роках минулого століття, коли між ученими розгорілась дискусія з приводу їх походження. Український археолог К. В. Болсуновський при допомозі мешканців Більська і Дрогичина Антона Борщевського та Фелікса Коханського склав велику колекцію дрогичинських археологічних знахідок. Частину своїх пломб, в основному дублетів, він передав колекціонерів-аматорові Миколі Олександровичу Леопардову. Останній видав невелику брошуру про дрогичинські пломби⁴⁷.

Праця Леопардова написана в ідеалістичному дусі. Автор прагне підпорядкувати історичні знання потребам теології. На його думку, пломби були прототипом натільного хреста і належали християнським біженцям від гонінь Риму, які нібито переселились на Західний Буг у перших сторіччях нашої ери. Він висуває припущення, що в Дрогичині у III ст. існувала «фабрика» пломб, яка постачала їх таємними шляхами християнам Римської імперії. Християнська община Дрогичина, на думку Леопардова, складалась, переважно з слов'ян. Своє припущення він виводить із свідчення «Повісті временних літ», про те, що слов'янські племена «летичей и тиверцев седяху по Бугу и Днестру», причому помилково ототожнює Західний Буг з Південним Бугом.

У статті «О печати царева мужа»⁴⁸ Леопардов висуває інший здогад. Використавши згадку літопису Нестора про опечатування візантій-

⁴⁵ А. Барсуков. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II.— «Киевская старина», 1887, т. 19, сентябрь, стор. 90—92, іл.

⁴⁶ Н. Беляшевский. Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея.— «Киевская старина», 1888, т. 22, июль, стор. 133—135.

⁴⁷ Н. Леопардов. набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. К., 1890, 10 стор.

⁴⁸ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, сер. 2, вып. 1, 1891, стор. 19—24.

ськими службовими особами паволок, куплених руськими купцями у Царгороді, він вбачає у дрогичинських пломбах печатки візантійських митниць. Нагромадження пломб саме у Дрогичині Леопардов пояснював тим, що вони відокремлювались від товарів «обліковцями» князя для встановлення суми митних зборів.

Висунуті Леопардовим припущення не були випадковим явищем у дореволюційній історіографії. Вони породжені речознавчим характером буржуазно-дворянської сфрагістики, формальними методами дослідження. Відриваючи речові пам'ятки від суспільного середовища, на ґрунті якого вони виникли, буржуазні дослідники наділяли речі самостійним змістом. У зображенні печаток, гербів, монет і водяних знаків вони вбачали прихований, таємний зміст, загадкові символи тощо. Внаслідок цього вивчення речових пам'яток нерідко ставало самоціллю і відривалося від історії.

Дрогичинським пломбам присвячено ґрунтовне дослідження професора Київського університету І. В. Лучицького (1845—1918)⁴⁹.

Його праця складається з трьох розділів. У першому — «Питання про дрогичинські старожитності в археологічній літературі» — автор розглядає історіографію питання. Він звільняє процес вивчення пломб від різного роду домислів і необґрунтованих тверджень. Лучицький відкидає «ятв'язьку» теорію К. П. Тишкевича і рішуче заперечує антинаукові припущення М. О. Леопардова. Поряд з правильними положеннями в огляді допущено ряд суттєвих помилок в оцінці праць деяких попередників автора. Захопившись розглядом торгових знаків Ганзейського союзу і не приділивши належної уваги вивченню фактичного матеріалу, Лучицький заперечує місцеве, тобто давньоруське, походження пломб, яке висунув один із серйозних дослідників цих пам'яток М. П. Авенаріус. Виступає він також проти митної теорії К. В. Болсуновського, що визнавала пломби в основній масі місцевими виробами. Позиція, зайнята Лучицьким по відношенню до М. П. Авенаріуса і К. В. Болсуновського, визначалася його власною концепцією походження дрогичинських пломб як торгових знаків.

Історіографічний огляд Лучицького став важливою віхою у вивченні дрогичинських знахідок. Його значення виходило далеко за межі цього вузького питання. Лучицький довів, що критичний підхід важливій при оцінці не лише писаних джерел, а й пам'яток матеріальної культури.

У другому розділі своєї праці «Клейма та їх використання в середні віки і в новий час» Лучицький на основі великого джерельного матеріалу, почерпнутого з праць вітчизняних і головним чином зарубіжних дослідників, з'ясовує питання про походження родових і торгових знаків.

Останній розділ статті присвячений дослідженню питання про роль Дрогичина як перевалочного пункту на великому торговому шляху, що з'єднував Ганзу з північно-західною та південною Руссю. У Дрогичині товари перевантажувалися з водного транспорту на сухопутний. Під час цієї операції пломби або навмисно відривали, або вони випадково відпадали з тюків. І. В. Лучицький саме так пояснює велике нагромадження пломб у Дрогичині. Торговим центром Дрогичин був протягом значного відрізка часу — з кінця XIII до XVII ст. На цій підставі Лучицький датує дрогичинські пломби XIV—XVI ст. і переважно XVII ст. Його хронологія, як показали дослідження радянських учених Б. О. Рибкова, В. Л. Яніна та польської дослідниці К. Мусянович, зменшувала вік пломб на кілька століть.

Не дав чіткої відповіді Лучицький також і на питання про належність дрогичинських пломб. На сторінках своєї праці він неоднораз-

⁴⁹ І. В. Лучицький. По поводу «дрогичинских древностей». Заметка к истории торговых сношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью.— Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1892, кн. 6, стор. 73—104.

зово зазначає, що на багатьох пломбах зображені літери кирилівського алфавіту, які вказують на давньоруське походження цих знахідок. Але разом з тим всією спрямованістю праці, залученим матеріалом та способом аргументації він підводив читача до розуміння іноземного походження дрогичинських пломб, зокрема як торгових знаків Ганзейського союзу.

Вагомий внесок у вивчення дрогичинських пломб вніс К. В. Болсуновський, що підбив підсумки багаторічних досліджень цих пам'яток. Дослідження дрогичинських пломб Болсуновський розпочав у 1891 р. невеликою працею, надрукованою у журналі Краківського нумізматично-археологічного товариства⁵⁰. Він відносив пломби до економічної сфери і вважав їх таврами митниць, які привішувались на товари при сплаті мита або для позначення того, що вони звільнені від встановлених зборів. На його думку, Дрогичин був важливим торговим пунктом на західноукраїнському кордоні, і в ньому повинна була існувати митниця, де виготовлялись пломби. Слід мати на увазі, що стаття Болсуновського була опублікована ще до виходу праці І. В. Лучицького, коли в поглядах на пломби панували далекі від справжньої науки домисли і припущення. Тому його висновки вражали простотою і ґрунтовністю.

К. В. Болсуновський усвідомлював, що питання про приналежність пломб можна успішно розв'язати лише на основі вивчення всього комплексу археологічних пам'яток, знайдених у Дрогичині. Тому поряд з пломбами він колекціонував прикраси, гудзики, фібули, хрести, печатки та інші дрогичинські знахідки. Значна частина цих пам'яток, так само, як і пломби, була виготовлена з свинцю. На основі дослідження археологічних пам'яток Дрогичина Болсуновський дійшов висновку, що дрогичинські пломби були місцевими виробами і охоплювали щонайменше п'ять віків — X—XV ст.

Велику увагу дослідник приділяв публікації фактичного матеріалу. У 1892 р. він видав обширний каталог дрогичинських свинцевих пломб, в якому на 21 таблиці було репродуковано близько 1000 пломб і печаток⁵¹. Тираж цієї книги був незначним, тому двома роками пізніше Болсуновський долучив до каталога велику вступну статтю і видав нову книгу під назвою «Дрогичинские пломбы»⁵². Вступна глава книги присвячена історіографічним проблемам. Слідом за І. В. Лучицьким Болсуновський зробив детальний аналіз праць вітчизняних дослідників. Але на відміну від попередника, який намагався дати критичну оцінку кожній праці, він став на типову для буржуазного дослідника об'єктивістську, споглядальну точку зору. Однаково позитивну оцінку в нього заслуговують псевдонаукові за своїм характером праці графа К. П. Тишкевича і генерала М. О. Леопардова, а також змістовні праці М. П. Авенаріуса, П. С. Єфименка та І. В. Лучицького.

У другій главі книги Болсуновський розробив класифікаційну схему і подав систематичний опис репродукованих на таблицях пломб. В основу його класифікації покладено зображення лицевого та зворотного боків пломб, тобто зовнішні ознаки пам'яток. Дослідник розумів, що запроваджена ним класифікація недосконала, але за відсутністю написів, хронологічних дат та інших вірогідних даних змушений був за вихідну точку класифікації взяти сюжетні мотиви і символіку зображень.

Підкреслюючи місцеве походження пломб, Болсуновський у першій таблиці своєї книги подав репродукції кількох видів свинцевих загото-

⁵⁰ K. B o l s u n o w s k i. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu przy mieście Drohiczyń. Studium sfragistyczne.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», t. 1, 1891, № 7, стор. 146—151; № 8, стор. 181—185.

⁵¹ Дрогичинские пломбы из коллекции К. В. Болсуновского. К., 1892, 70 стор., 21 табл.

⁵² К. В. Болсуновский. Дрогичинские пломбы, ч. 1. К., 1894, XLVIII+2+70+2 стор.+21 табл.

вок, що вживались для виготовлення plomb. В одній із подальших таблиць було вміщено зображення спеціальних решіток із свинцевих кульок-заготовок з поздовжніми отворами, з'єднаними, очевидно, для зручності зберігання, тонкими перетинками.

Книга К. В. Болсуновського «Дрогичинские plombы» не втратила своєї наукової цінності до нашого часу, вона залишається основним джерелом, на яке спираються дослідники при підборі фактичного матеріалу. Описи plomb і печаток цієї книги відзначаються точністю і повнотою, а фототипічні зображення виконані досить досконало.

Ще в першій статті про дрогичинські plombи Болсуновський висловив припущення, що plombи названого типу будуть знайдені і в інших місцевостях. Знахідки О. І. Черепніна біля Рязані і В. М. Ястребова на о. Кам'януватому на Дніпрі підтвердили його припущення⁵³. Український історик М. А. Янчук (1859—1921) опублікував невелику замітку про знахідки plomb біля с. Любово у Литві. Він відносив plombи до сфери торгівлі, а місця їх знахідок, на його думку, могли бути пунктами складу товарів⁵⁴.

Незважаючи на ряд несприятливих обставин, західноукраїнська історіографія другої половини ХІХ ст. зробила крок уперед порівняно з попереднім періодом. Певні зрушення були досягнуті у дослідженні допоміжних історичних дисциплін, зокрема сфрагістики.

Початок вивченню місцевих сфрагістичних пам'яток поклав львівський історик Д. І. Зубрицький (1777—1862). Він описав печатку з грамоти 1316 р. галицько-волинських князів Андрія і Льва ІІ до ордену Хрестоносців⁵⁵. На основі згаданого у написі печатки титула «король Русі» Зубрицький відносить цю пам'ятку до галицько-волинського князя Юрія Львовича (1301—1308). Латинську мову у легенді печатки дослідник пояснював тим, що вона могла застосовуватись для затвердження грамот по закордонних справах.

У Львівському університеті традиції щодо викладання допоміжних історичних дисциплін, закладені ще в кінці ХVІІІ ст. професором Г. Уліхом, продовжив відомий польський історик К. Ліске. Він читав для студентів філософського факультету курси дипломатики й палеографії та вів «палеографічно-дипломатичні вправи», тобто практичні заняття з цих дисциплін⁵⁶. Курси дипломатики й палеографії включали елементи сфрагістики, геральдики та інших допоміжних знань, необхідних історикам при дослідженні писаних джерел.

Пожвавленню сфрагістичних досліджень на Західній Україні сприяла дискусія, що розгорнулася між істориками з приводу походження давньоруських гербів. У ході дискусії було розглянуто значну кількість давньоруських сфрагістичних пам'яток з геральдичними зображеннями. Поштовхом до обговорення послужило висунуте польським дослідником Ф. Пекосінським твердження, що древньоруські гербові знаки почерпнуті з польської середньовічної геральдики⁵⁷. Його твердження впливало з відомих нам теорій запозичень, військових наїздів і міграцій. Характерно, що Пекосінський позбавив права на оригінальність не лише давньоруську сфрагістику й геральдику, а й польські геральдичні знаки, які він виводив з стародавніх скандинавських письмен-рун.

⁵³ А. И. Черепнин. Местная старина.— Труды Рязанской ученой архивной комиссии, т. 9, в. 1. Рязань, 1894, стор. 17—26; В. Н. Ястребов. Поездка на остров Каменоватый.— «Археологические известия и заметки», т. 2, 1894, стор. 155—157, іл.

⁵⁴ Н. А. Янчук. Дрогичинские plombы.— «Археологические известия и заметки», 1897, т. 5, № 5-6, стор. 197—198.

⁵⁵ Д. Зубрицкий. История древнего Галицкороусского княжества, ч. 3. Львов, 1855, стор. 249.

⁵⁶ Akademische Behörden an der K. K. Universität zu Lemberg. 1872—1875.

⁵⁷ F. Piekosiński. O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu. Kraków, 1888, стор. 64.

З ґрунтовною критикою поглядів Ф. Пекосінського виступив А. С. Петрушевич (1821—1913)⁵⁸. Він відстоював стародавнє походження давньоруських гербів і печаток. Дослідник писав, що перші писемні згадки про печатки на Русі відомі ще з «Повісті временних літ», тобто задовго до нападу польської шляхти на руські землі. Петрушевич звернув увагу дослідників на дрогичинські свинцеві відбитки, в яких він вбачав печатки стародавньоруських купців. Йому вдалося досить правильно встановити хронологію цих пам'яток — датував він їх XII ст. Давньоруське походження дрогичинських свинцевих відбитків Петрушевич визначав на основі вибитих на них кирилівських літер. Цікаво, що він дійшов до цього висновку незалежно від відомих дослідників плombs М. П. Авенаріуса, К. В. Болсуновського та ін. Помилкою Петрушевича було те, що він вважав дрогичинські знахідки не плombsами, а печатками купців, які вони носили прив'язаними на грудях⁵⁹.

У дискусії взяли участь польські історики О. Бальцер, Я. Кохановський, С. Кутшеба, А. Малецький, О. Яблоновський та ін. Більшість з них висловились проти теорії Ф. Пекосінського. Наприклад, О. Яблоновський відзначив, що давньоруські гербові символи надзвичайно різноманітні за походженням і змістом, оригінальні їх композиційні схеми, сюжетні мотиви⁶⁰.

Ф. Пекосінський не вважав себе переконаним і в 1899 р. виступив з великою статтею «Про джерела руської геральдики», в якій відстоював свої попередні погляди⁶¹. Стаття має полемічний характер, але її висновки не в'яжуться з наведеним фактичним матеріалом. На увагу заслуговують лише описи 15 печаток галицько-волинських бояр і духовенства. Вони почерпнуті з документів, які зберігались у польських архівах і не були відомі українським дослідникам.

Перші паростки сфрагістичних досліджень пробиваються і на Закарпатській Україні. У той час тут не було періодичних видань наукового напрямку, тому перші сфрагістичні дослідження про закарпатські печатки з'явилися у наукових виданнях Угорщини. Авторами цих праць були краєзнавці і любителі старовини Закарпаття, угорські історики та археологи.

Мукачівський адвокат, відомий краєзнавець Федір Легоцький (1830—1915) опублікував у будапештському історичному журналі «Віки» дві розвідки про печатки міст. В одній з них він дослідив старі печатки Берегового, у другій — печатки Мукачевого з 1650 р. Автор зробив докладні описи печаток, розібрав їх легенди, подав малюнки пам'яток⁶². Угорський дослідник К. Толь, вивчаючи сільські печатки Угорщини, звернув увагу на печатки сіл Закарпаття. Він дослідив печатки с. Береги з 1567 р. і с. Зміївки з 1557 р., Берегівського комітату⁶³; печатки п'яти марамороських коронних міст, так званих «великих сіл»: Хуста, Тячева, Вишкова, Сігета і Довгого Поля⁶⁴. На сторінках журналу «Віки» Іван Надь опублікував у 1867 р. невелике дослідження про печатку м. Тячева⁶⁵.

⁵⁸ А. Петрушевич. Вопросы и ответы. Письмо I.—«Новый Галичанин», 1889, ч. 21-24, стор. 256—259, 267—270, 279—282, 291—294.

⁵⁹ Петрушевич. Вказ. праця, стор. 292.

⁶⁰ A. Jabłonowski. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej.—«Kwartalnik historyczny», 1898, стор. 553—559.

⁶¹ F. Piekosiński. O źródłach heraldyki ruskiej.—Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, nserya II, t. 3. Krakow, 1899, стор. 184—204.

⁶² T. Lehoczky. A beregszászi régi peczétrol.—«Századok», 1863, стор. 720—725; його ж. Munkács város pecsétje.—«Századok», 1873, стор. 136.

⁶³ K. Thaly. Öt magyar községi pecset a XVI és XVII századból.—«Századok», 1869, стор. 64; Régi magyar községi pecsétek.—«Századok», 1869, стор. 571.

⁶⁴ K. Thaly. Régi magyar községi pecsétek és czéhpecsétek.—«Századok», 1873, стор. 362.

⁶⁵ I. Nagy. Tócső város pecsétje.—«Századok», 1867, стор. 422—424.

На початку 90-х років вивченням сфрагістичних пам'яток займався вчитель школи м. Севлюша (тепер Виноградове) Йосип Мигалик (1860—1925). Його праці вийшли в «Археологічному віснику» — журналі Угорського товариства археології, історії і нумізматики. Вони були присвячені сфрагістичним пам'яткам цехів, зокрема Й. Мигалик дослідив печатку золотарів м. Ужгорода з 1666 р.⁶⁶

На півдні України сфрагістичні дослідження зосереджувались навколо візантійських пам'яток. Зацікавлення сфрагістикою Візантії пояснювалось недалеким сусідством джерел фактичного матеріалу, що надходив з розкопок колишніх центрів візантійської колонізації у Криму і Північному Причорномор'ї. Нагляд за цими розкопками здійснювало Одеське товариство історії і старожитностей. У його музеях осіли виявлені під час розкопок археологічні пам'ятки, серед яких були печатки, керамічні клейма і геми. Серйозне наукове опрацювання цих знахідок було розпочате директором музею Одеського товариства В. Н. Юргевичем (1818—1898). У 1886 р. він опублікував статтю про булли херсонеського протоспафарія і стратига Георгія Цули і константинопольського архієпископа Михайла⁶⁷. Праця Юргевича була значним явищем у революційній сфрагістиці: він вперше висунув думку про місцеве походження херсонеських печаток і зробив спробу пов'язати вивчення сфрагістичних пам'яток з історією. На основі напису печатки Юргевич вивчав маловідоме питання про перебування хазар у Криму в кінці X—на початку XI ст.

Дослідження візантійських сфрагістичних пам'яток Юргевич продовжив у працях «Свинцовые печати, принадлежащие музею общества»⁶⁸ і «О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского об-ва истории и древностей». Завдяки Юргевичу сфрагістична збірка Одеського музею товариства історії і старожитностей вивчена у всій повноті і добре відома дослідникам візантійських печаток.

Давні традиції мало Одеське товариство історії і старожитностей у дослідженні клейм на глиняних виробах — посуді, цеглі і черепиці. Дослідження цих пам'яток розпочав у 1854 р. член товариства П. Беккер. Пізніше їх вивченням успішно займались В. Н. Юргевич, Е. Р. Штерн та ін.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика оформляється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями. Розширюється проблематика дисципліни, поряд з давньоруськими і козацькими печатками, вивчення яких було характерне для першої половини XIX ст., дослідники звертають увагу на візантійські молівдовули, геми і скарабей стародавнього світу, керамічні клейма і свинцеві пломби. Основними джерелами поповнення матеріальної бази сфрагістики залишались архіви і археографічні видання, але в останній чверті століття все більшої ваги набувають археологічні знахідки. Діяльну участь у збиранні і дослідженні сфрагістичних пам'яток взяли музеї України. Як і в попередній період, у другій половині XIX ст. основна увага приділялась описові і реєстрації печаток. У міру нагромадження фактичного матеріалу проводилась його попередня систематизація і класифікація.

Сфрагістика була однією з історичних дисциплін, але її зв'язки з історією мали певні особливості. Вони значною мірою проходили у зворотному напрямі, тобто дослідники печаток широко використовували історичні дані для з'ясування сфрагістичних проблем — встановлення

⁶⁶ J. Mihalik. Hazai ötvösczéhek pecsétjei a XVII és XVIII századból. — «Archeologiai Értesítő», 1892, t. 12, № 5, стор. 426—431.

⁶⁷ В. Н. Юргевич. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. — Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 14, 1886, стор. 1—21, іл.

⁶⁸ Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 15, 1889, стор. 41—46, іл.; т. 21, 1898, протоколи, стор. 39—41, іл.

осіб і установ, що виставили печатки, відчитання легенд, пояснення зображень, і зовсім мало уваги приділяли залученню сфрагістичних даних для більш повного і конкретного відтворення історичного минулого. Роль сфрагістичного факту, як правило, недооцінювалась. Спроби Д. І. Зубрицького і В. Н. Юргевича залучити дані сфрагістики до вивчення історичного процесу не дали у той час відчутних наслідків.

В. А. Гавриленко

ИСТОРИОГРАФИЯ УКРАИНСКОЙ СФРАГИСТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.

Резюме

Во второй половине XIX в. украинская сфрагистика оформляется в отдельную историческую дисциплину со своим предметом исследования и специальными задачами. Определелись главные направления в развитии сфрагистики: 1) исследование древнерусских актовых печатей и пломб, 2) изучение печатей запорожского войска и казачьей старшины, 3) исследование сфрагистических памятников греко-римских и византийских колоний в Северном Причерноморье (моливдовул, гемм, скарабеев, керамических клейм).

В это время значительно увеличивается источниковедческий фонд сфрагистики, происходит регистрация и описание печатей. По мере накопления фактического материала проводилась его предварительная систематизация и классификация. Сфрагистические исследования сосредотачивались главным образом в трех больших научных центрах Украины: Киеве, Львове и Одессе. В изучении печатей принимали участие известные украинские историки А. М. Лазаревский, Н. Ф. Беляшевский, Д. И. Зубрицкий, И. В. Лучицкий. Интересные исследования провели П. С. Ефименко, А. П. Барсуков, К. В. Болсуновский, Е. Е. Люценко, В. Н. Юргевич и др.

Хотя сфрагистика с самого начала рассматривалась как историческая дисциплина, ее связь с историей во многом была односторонней. Исследователи широко использовали исторические данные для атрибуции печатей и весьма ограниченно привлекали сфрагистические факты для изучения истории Украины.

В. Г. Фоменко

ВІЙСЬКОВІ ПЕЧАТКИ ЗАПОРОЖЦІВ

З усього багатства печаток, які збереглися у вигляді відбитків на документах, згадуваних у літературі з української сфрагістики, в даному повідомленні описуються деякі з печаток запорожців, якими засвідчувались документи, що виходили від гетьмана або від імені коша низового козацтва. Але відбитки таких печаток, на превеликий жаль, збереглися тільки на невеликій кількості документів кількох гетьманів і не являють собою нерозривного послідовного ряду за всі роки історії запорізького козацтва. Деякими печатками користувався не один гетьман, і тому вони в описах числяться приналежними двом або навіть трьом гетьманам.

У зв'язку з тим, що матеріали з сфрагістики у публікаціях не поділені за групами, а самі зображення печаток розкидані по багатьох джерелах, ми намагалися зібрати та викласти в одному повідомленні всі раніше опубліковані дані про деякі печатки, уточнити зміст і особливості написів на них, указати на досі ще не помічені відмітні риси та положення постатей, а також поділити описувані печатки на групи, що, на нашу думку, сприятиме повнішому дослідженню сфрагістики Війська Запорізького.

Загальним для всіх військових печаток запорожців, відомих з описів і відбитків на документах, є зображення в центрі печатки козака з

мушкетом на лівому плечі та з шаблею у піхвах — теж з лівого боку. Козак на всіх відбитках печаток (крім спеціально застережених) одягнений у дві верхні одяжини: нижню, більш довгу, яку всі автори описів називають кунтушем, і верхню, коротшу, яку правильно було б називати чумаркою або чемеркою¹.

Постать козака на військовій печатці ніби скопійована з герба², даного у 1576 р. королем Стефаном Баторієм³, зображення якого (рис. 1) відомо з багатьох публікацій. Правда, в 1918 р. була висловлена думка, що дарування герба та печатки з такою фігурою є легендою, яку слід відкинути⁴. Але документи стверджують, що печатки, на яких зображено козака з рушницею та шаблею, були відомі з багатьох відбитків при підписах козацьких гетьманів і проіснували вони до 1764 р., тобто до ліквідації влади останнього гетьмана.

Одежа і профіль постаті козака на печатках мають кілька варіантів, невеликі відхилення є і в положенні зброї. Постаць козака в центрі печатки оточена двома кільцевими лініями, між якими колом йде напис, що визначає приналежність і підпорядкованість запорізького війська. Приналежність печатки та час її використання вказані в літературних джерелах, де її вперше описано.

Всі печатки, які описуються в даному повідомленні, за написами⁵ можна поділити на три групи: а) печатки війська в час його підлеглих польському королю; б) печатки, виготовлені після возз'єднання України з Росією, на яких вказується на підлеглисть Війська Запорізького російському царю; в) печатки, на яких не вказано приналежність війська.

Пристаючи до детального розгляду особливостей печаток, вважаємо за необхідне зазначити, що нам здається досить дивним зображення п'ятнадцяти з сімнадцяти написів прямим цивільним шрифтом, установленим тільки на початку XVIII ст., а не давньоруським, вживаним у XVII ст. Це, мабуть, сталося тому, що наведені зображення не досить точно перемальовувались з відбитків печаток.

Колові написи печаток, будучи єдиними за змістом у групах, відмінні між собою зображенням літер і повнотою слів. Припускається, що першою печаткою Війська Запорізького нібито повинна вважатися відома з документа 1596 р. печатка діаметром з полтинник⁶ з постаттю козака без рушниці та написом: «Копиа войска запорозкого»⁷. Малюнка її знайти не вдалося.

Наступною за часом використання вважається печатка, відома не тільки дослідникам, а й широким верствам читачів, тому що вона подавалась у багатьох виданнях. На цій печатці зроблено напис порівняно великими літерами. «Коша воика запорозкого» (рис. 2). Але в зв'язку з тим, що перетинка між другою і третьою рисками літери «ш» погано помітна, слово «коша», деякі дослідники читали «копіа» — зовсім не придатне для запорізької печатки канцелярське слово. На цій печатці, як і на деяких інших, у слові «воиска» пропущена літера «с». Крім згад-

¹ Б. Д. Гринченко. Словарь української мови, т. IV. К., 1909, стор. 477 і 451.

² Вършь на жалостный погреб зацного рыцера Петра Сагайдачного. К., 1622. Відділ рідкісних книг Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна. Гравюра «На герб сильного войска е. к. м. запорожского».

³ Летописец или описание знатнейших действий и случаев.— Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888, стор. 3.

⁴ М. Модзалевський та Г. Нарбут. До питання про державний герб України.— «Наше минуле». К., 1918, № 1.

⁵ Розподіл печаток за групами проведено за загальним змістом написів з відновленням усіх пропущених літер і знаків.

⁶ А. Лазаревский. Универсал гетмана Гавриила Крутневича 1602 года.— «Киевская старина», январь, 1898, стор. 3.

⁷ І. П. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— «Записки Наукового товариства ім Шевченка», т. 123—124. Львів, 1918, стор. 4.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

ки, що ця печатка використовувалась в останні роки XVI ст., про неї немає ніяких інших відомостей⁸.

Зображення печатки коша Війська Запорізького в порівнянні з іншими відомими військовими печатками виглядає трохи незвичайно: вона дуже схожа на герб, який дано козацькому гетьману королем (пор. рис. 1 і 2); козак у довгому, нижче колін каптані (без чумарки), з нашитими на грудях шнуровими застібками не стоїть на місці, як на всіх інших козацьких печатках, а йде з коротким мушкетом на лівому плечі, який він тримає за затилля прикладу. Постаць козака, відмінна від усіх інших, змушує думати, що ця печатка не є знімком з оригінального відбитку, а перемальована.

Винятком з усіх печаток, що розглядаються у нашому повідомленні, як за зображенням постаті козака, так і за формою самої печатки є овальна печатка (рис. 3) розміром 55×40 мм, яка належала наказному гетьману Самійлу Кішці⁹. На ній є напис, що починається не над головою фігури, а біля її ніг, від зображеного у формі трилистника знака і закінчується крапкою та трьома рисками. Зовнішнє та внутрішнє кільця, які обмежують напис на печатці, утворені ланцюжком із серцеподібних крапок. Козак без рушниці, але правою рукою тримає біля плеча оголений довгий ятаган (голівка руків'я звернена в бік згину леза), а з лівого боку на поясі висить шабля з татарським руків'ям. Мішкоподібний шлик низької шапки звисає до правого плеча; верхня одяга із звислими широкими рукавами.

Зображення печатки, відомої з документів за підписом Богдана Хмельницького, діаметром 32 мм (рис. 4), опубліковано в двох варіантах. Перший, очевидно, оригінальне зображення відбитку¹⁰, являє собою постаць, яка правою рукою тримає широкую шаблю на правому ж боці біля пояса. На низькій круглій шапці з правого боку знаходиться щось подібне до круглого шлику. Постаць напівобернена наліво, ніби перед початком руху. На «виправленому» рисунку відбитку печатки—шабля з правого боку перенесена на лівий, за постаття, а права рука козака, що тримає шаблю, нібито захована у передню кишеню, шапка зі шликом, відкинутим на спину¹¹.

Другий тип печатки Богдана Хмельницького (рис. 5) діаметром 32 мм є на деяких документах 1648—1651 рр.¹² На ній є напис, який починається над головою козака від знака у вигляді грубого п'ятикутника з двома парами симетричних бокових променів, що нагадують контур польського орла. Усі літери напису зображені повністю. Козак у високій шапці зі шликом, нахиленим до правого плеча; права рука у передній кишені; під розстебнутою чумаркою на грудях видніється сорочка; рушниця і татарська шабля довші, ніж у постатей на інших печатках.

Третя печатка Богдана Хмельницького (рис. 6) відома за документами 1652—1654 рр. Діаметр її 31 мм, має напис без поділового хрестика. Права рука козака закладена за спину; на чумарці нанесено візерунки, як на багато розшитій матерії; шапка — середньої висоти, зі шликом, який звисає в бік правого плеча; штани смугасті.

⁸ І. П. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. 123—124, стор. 2.

⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 2. К., 1846, табл. IV, 9; М. С л а б ч е н к о. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, 1912, стор. 13.

Припущення про появу овальної печатки після Богдана Хмельницького — помилкове (А. С. У в а р о в. Печать войска малороссийского.— Записки императорского археологического общества, т. 3. СПб., 1851, табл. VIII, стор. 161).

¹⁰ Чтения Московского общества истории и древностей за 1874 год, кн. 3. Приложения к реестрам, стор. 272.

¹¹ М. Грушевський. Ілюстрована історія України. К., 1917, рис. 307; М. С л а б ч е н к о. Вказ. праця, стор. 122.

¹² І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 5; М. С л а б ч е н к о. Вказ. праця, стор. 122.

З усієї групи так званих королівських печаток найбільш мудровано виконана печатка діаметром 45 мм, яка є на багатьох документах, підписаних гетьманом Запоріжжя Павлом Тетерею в 1663—1665 рр. (рис. 7)¹³. Особливими прикметами цієї печатки, які відрізняють її від усіх інших, є: рельєфне зображення орла — герба Польщі — на початку напису, над головою постаті; дата «1663» в кінці напису виконана «цифирою», далі — крапка і риска; тюльпаноподібні квіти на довгих, витких стеблах заповняють усю поверхню відбитка печатки, вільну від постаті козака; козак у високій шапці зі шликом, який спадає на праве плече; на поясі — довга шабля з татарським руків'ям; через ліве плече — черезплічник; права рука з закоченим рукавом покладена за спину; козак одягнений у дві звичайні одєжини, з яких верхня — коротша; внутрішнє кільце, яке обмежує напис печатки, виконано з парних листочків, а за зовнішнім кільцем по самому краю розташовано третє кільце, зроблене візерунчастою ялинкою.

Остання з першої групи печаток (рис. 8) зустрічається на кількох листах 1665—1668 рр. Петра Дорошенка¹⁴, мала діаметр 43 мм. Характерним для напису на цій печатці є те, що між словами розташовані п'ять шестикутних зірочок і замість слів «королевской милости» поставлено по дві літери — «КО» та «МЛ».

Возз'єднання України з Росією не могло не позначитися на написі військової печатки та на титулі гетьмана. 27 березня 1654 р. царською грамотою Богдану Хмельницькому було повідомлено про висилку гетьману і війську нової печатки¹⁵. Від цього часу слід вважати появу у гетьманів запорізького козацтва печаток з написами «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества Запорожского», які ми відносимо до другої групи.

Перша за часом виготовлення печатка цієї групи (рис. 9) має напис «Печать царского величества Малой России войска Запорожского», а остання (див. рис. 14) — «Печать Малороссии войска ея императорского величества Запорожского». Три печатки другої групи (див. рис. 10, 11, 13) відмінні від усіх інших печаток, які ми описуємо (крім рис. 6), тим, що одяг козака, який ми умовно називаємо чумаркою (у деяких авторів — жупаном), розшитий візерунками з листа та квітів, а біля ніг — трава з пуп'янками квіток. Головні убори та чоботи на чотирьох із шести печаток (крім рис. 9 та 10) виходять у поле написів, і від них угорі печатки починаються написи.

Перша печатка другої групи, діаметром 37 мм, пережила найбільше власників: спершу вона засвідчувала підпис Богдана Хмельницького в 1654 р., потім — з 1657 по 1659 р. — Івана Виговського, з 1660 по 1662 р. — зустрічаємо її на документах, підписаних Юрієм Хмельницьким, а в 1663 р. — Павлом Тетерею¹⁶. Замість вільної шапки на козаку висока військова шапка зі шликом, який розширюється доверху. Рушниця та шабля довгі; козак одягнений в один кунтуш (без чумарки), правий рукав якого закочений по лікоть, а ліва рука схована в передній кишені. Через праве плече одягнений черезплічник.

Печаткою, зображеною на рис. 10, діаметром 41 мм, також користувалося кілька можновладців: з 1670 по 1672 р. — гетьман Дем'ян Многогрішний, а з 1673 по 1677 р. — гетьман Іван Самойлович¹⁷. Постать козака на печатці напівобернена вліво. Обидва рукави верхнього одягу закочені по лікоть; шапка — невисока, зі шликом; на рушниці — ремінь;

¹³ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 3; Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 2, 6.

¹⁴ Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 7; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 12.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9, 1653—1654 гг. СПб., 1878, стор. 503.

¹⁶ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 9.

¹⁷ Там же, стор. 12.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

права рука козака знаходиться за спиною і тримає якийсь предмет (може, це кишеня була в складках біля спини); штани — з смугастої тканини. Зовнішнє кільце печатки складається з маленьких кружків, з'єднаних лініями, а внутрішнє — подвійне. Повний напис починається вгорі від хрестика.

Печатка часів гетьманування Івана Мазепи (рис. 11) за складністю малюнка є найоригінальнішою з усіх військових печаток. Постать, виконана гравером-художником, дуже реалістична навіть у дрібних деталях. Козак з великими вусами стоїть, трохи відкинувшись назад під вагою рушниця, яку він тримає на лівому плечі; на рушниця — плечевий ремінь. Долоня правої руки — на стегні; один кінець широкого паса спускається майже до лівого коліна; на пасі висять коротка шабля зліва та предмет, схожий на ладівницю, — праворуч. На козакові — верхній одяг (без чумарки) з візерунками листя та ягід; на грудях — накладні застібки. Шапка з плоским дном заломлена до правого плеча.

Друга печатка (рис. 12), також часів гетьманування Мазепи¹⁸, діаметром 45 мм, положенням корпусу козака повторює попередню, але права рука спирається не на бік біля паса, а на стегно — в тому місці, де видно якийсь предмет, мабуть ладівницю. Замість одного візерункового верхнього одягу — два, верхній короткий — чумарка; рукави — закочені; поли розгорнуті. Через праве плече черезплічник. На голові — шапка із заломленою назад верхівкою. Пас — широкий, матерчастий, чоботи з короткими халявами. Шабля з великим перехрестям руків'я, на рушниця — плечевий ремінь.

У розшитому верхньому одязі зображено козака на печатці діаметром 46 мм¹⁹, яка стоїть на документах, підписаних гетьманом Іваном Скоропадським у 1708—1714 та в 1720—1722 рр. (рис. 13)²⁰. Права рука козака лежить попереду на матерчастому пасі, кінець якого перед лівим стегном. Великий шлик низької хутрової шапки падає до правого плеча. Чоботи із закотом або опушкою. Як і в інших печатках цієї групи, з правого боку за козаком видніється причеплена до паса річ, може ладівниця. Кінець шаблі несподівано показано праворуч між першим і другим верхнім одягом.

Печатка генерального писаря Туровського 1739 р.²¹ — найостанніша з печаток, на якій зображено постать козака (рис. 14). За своїм грубим виконанням вона не схожа на жодну з попередніх. Тулуб постаті зігнуто на правий бік; непропорційно тонкі ноги начебто починають крокувати; права рука без кисті спирається на стегно біля широкого череса, ліва — підтримує незвичайно зігнуту рушницю, а замість ладівниці-порохівниці біля правого стегна — кільце. На голові козака — низька шапка з вертикальним маленьким шликом.

Третю групу становлять чотири печатки, які мають коловий напис: «Печать славного войска Запорожского Низового». Характерною особливістю їх є зображення спису (піки), який вертикально стоїть коло лівої руки козака. На одній з цих печаток (рис. 18) між рамкою і списом зображено кут будівлі, схожий на церкву. Приналежність і час застосування цих печаток точно ще не встановлено, але за місцем знаходження відбитків двох печаток (рис. 16 і 17)²² їх безпідставно приписують Самарській паланці²³, а третя (рис. 15) ніби в 1734 р. належала кошовому

¹⁸ Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 10.

¹⁹ Там же, табл. IV, 11.

²⁰ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 13.

²¹ А. С. Уваров. Вказ. праця, стор. 160.

²² Гавриил. Исторические записки о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса, 1838. Рисунок на обкладинці.

²³ І. П. Крип'якевич. Стан і завдання української сфрагістики. — «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 115. Печатки паланок, створених за останні 40 років існування запорізького козацтва, мали зовсім іншу, ніж загальновійськові, форму та напис, який указував найменування паланки.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 18.

отаману Алашевичу²⁴. Але 1734 р.— це перший рік повернення козаків з Низових Січей та рік смерті гетьмана Апостола, замість якого для керівництва Військом Запорізьким і Україною було створено управління з шести чоловік. Після смерті останнього гетьмана генеральний писар залишався на своїй посаді²⁵, і в нього знаходилась військова печатка, виготовлена після повернення запорожців. Наведені дані і те, що слово «низового» відсутнє на всіх описаних раніше печатках, дають підставу припустити, що перші три печатки останньої групи (рис. 15, 16, 17) застосовувались при підписах кошових отаманів Олешкінської та Каменської Січей, коли козацтво знаходилося саме на низу Дніпра (майже біля самого гирла ріки). Там Іван Малашевич з 1714 по 1734 р. чотирнадцять разів обирався кошовим отаманом, і цілком ймовірно, що печатка, зображена на рис. 15, могла засвідчувати підписи і кошового (а не гетьмана) Малашевича. Але цілком можливо, що спочатку після переходу на Нову Січ біля Базавлука, в період між смертю гетьмана Апостола і створенням управління, кошовий Малашевич, обраний у п'ятнадцять, змушений був скріпити якийсь документ старою печаткою. Потім, після встановлення нового керівництва військом і Україною, старі низові печатки як реліквії були передані на зберігання в Самарський монастир, який опікали запорожці.

Написи трьох печаток Низового війська (рис. 15, 16 і 18) починаються з поділового хрестика. Дві печатки (рис. 15 і 16) в усьому, за винятком штрихування на одязі та трави, схожі одна на одну. Постава по-статі козака на цих трьох печатках однакова: рушниця на лівому плечі, підтримувана під приклад; порохівниця — біля правого стегна; вигнута татарська шабля — з лівого боку на пасі; на голові — конічні ковпаки — шапки зі шликами на двох козаках (рис. 15 та 16) та кругла шапка у безвусого козака (рис. 17).

Остання печатка цієї групи (рис. 18) відрізняється від попередніх. Напис на ній виконаний без єдиного пропуску слів чи літер, рівномірно розміщених по колу, а форма літер близька до накреслення їх, прийнятого вже у другій половині ХІХ ст. Козак зображений без шаблі, а рушницю він тримає ніби під лівою рукою, а не на плечі, шапка у нього схожа на каску, прийнятну в російській армії при Миколі І. Вигляд цього малюнка з відбитка печатки, яка знаходиться у справах архіву Кубанського війська, підтверджує наше припущення, що вона була виготовлена для війська Вірних Запорозжців перед офіційним присвоєнням їм цього найменування, звідки і завезена на Кубань.

В. Г. Фоменко

ВОЙСҚОВЫЕ ПЕЧАТЫ ЗАПОРОЖЦЕВ

Резюме

В статье собраны и подробно описаны известные из различных первоисточников и литературных материалов сведения о печатях Войска Запорожского конца XVI—XVIII в., в центре которых изображен казак с ружьем на плече и саблей у пояса. Это изображение подобно фигуре, нарисованной на гербе Войска Запорожского.

Рисунки оттисков печатей, собранные автором, сгруппированы им в соответствии с имеющимися на них надписями. Наличие разных надписей на печатях свидетельствует о сложности обстановки и ситуаций, возникавших в период борьбы запорожского козачества за освобождение украинского народа от панского гнета и попыток его порабощения иноземными захватчиками.

²⁴ А. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1, изд. 3. Одесса, 1886, стор. 68—69.

²⁵ А. С. У в а р о в. Вказ. праця, стор. 161.

ЗБРОЄЗНАВСТВО

В. О. Сидоренко

КОЗАЦЬКА ПІХОТА ТА ЇЇ ОЗБРОЄННЯ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

Козацьке військо українського народу, його стратегія, тактика і своєрідний військовий побут склалися в умовах боротьби проти соціального і національно-релігійного гноблення, проти іноземних загарбників.

Народно-визвольна армія під проводом Богдана Хмельницького, бойове ядро якої становило козацтво, показала високі зразки стратегічних і тактичних форм боротьби, широко використовувала військовий досвід запорізьких козаків. Стратегія народно-визвольної армії мала яскраво виявлений наступальний характер і відображала прагнення українського народу визволитись від шляхетсько-польського гніту¹.

Основним формуванням народно-визвольної армії була козацька піхота. Та слід зазначити, що на початку визвольної війни 1648—1654 рр. у війську Богдана Хмельницького не було різкого розмежування між піхотою та кіннотою. Козаки збирались у похід на конях, але у сутичках з ворогом при потребі воювали як піхотинці. Як рід війська козацька кіннота сформувалась пізніше, а тому значно поступалась піхоті і у народно-визвольному війську мала допоміжне значення².

Козаки прославились насамперед як піхотинці і сапери³. Автор записок про Хотинську війну з турками в 1621 р. Яків Собеський називав козацьку піхоту найсильнішою в світі⁴. Козацька піхота була відома далеко за межами України своїми бойовими якостями, вмінням добре використовувати місцевість у бою, організувати облогу фортець і, спираючись на розвідувальні дані, наносити раптові удари по ворогу в польових боях. Сучасники відзначають велику майстерність козацької піхоти в стрільбі з вогнепальної зброї, до якої козаки привчались з дитячих років⁵. Щільність рушничного вогню під час бою досягалась тим, що частина козаків стріляла, а частина тільки заряджала рушницю, передаючи заряджену рушницю стрільцеві після кожного пострілу⁶.

Венеціанського посла Віміну вразила надзвичайна влучність пострілів козаків. Він бачив, як козаки «кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців»⁷.

Деякі козацькі полки і сотні особливо відзначались своїми успіхами в боях, викликаючи захоплення сучасників. Монах Окольський згадує у своєму щоденнику про відбірних козацьких стрільців. Особливо уславилась чернігівська піхота, «славні балаховці», Броварська сотня та ін.⁸

¹ І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 211.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (далі — Мемуары), в. II. К., 1896, стор. 183; Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — Записки НТШ), т. СХVII, стор. 172.

³ Мемуары, в. II, стор. 215.

⁴ Там же, стор. 91—92.

⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — Общество истории и древностей российских. М., 1896—1900, в. I, стор. 36.

⁶ Д. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I. СПб., 1893, стор. 445.

⁷ «Киевская старина», 1900, кн. I, стор. 71; Мемуары, в. II, стор. 303.

⁸ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 211.

Той же монах Окольський у 1637—1638 рр., даючи високу оцінку козацькій піхоті, її стійкості в бою, здатності переносити важкі походи, відзначає її працьовитість та вміння зводити земляні укріплення. «Не один інженер,— писав він,— дивувався, дивлячись на розташування їхніх валів, шанців, батарей, заслонів; якби коронне військо пройшло їхні перепони і ями, зломило грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх всередині»⁹.

Є чимало свідочств сучасників про те, що козацька піхота дуже вдало використовувала в бою рельєф місцевості — горби, яри, річки — для створення оборонних укріплень. Трансільванський літописець розповідав, що козацьке військо «як тільки викопав собі укріплення над якою-небудь річкою, стає цілком недоступним»¹⁰, а шведський посол Гільдебрант, описуючи козаків у 1656 р., зауважив, що «маючи перед собою якийсь корч, кожний з них міг би успішно битися з чотирма татарами»¹¹. Окопавшись, козаки стріляють з рушниць, «а коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить», — пише Павло Алепський.

Козацька піхота виступала в похід за гетьманським універсалом¹². У ближчі походи йшли без обозу, а в дальні — з досить великою кількістю возів, які використовувались для побудови табору — рухомої фортеці з возів. Як свідчать сучасники, козацькі вози були легкі і невеликі. На десять козаків брали звичайно один віз. Крім обозу, йшла артилерія. У похід полк виступав по три козаки в ряду, попереду — музика, а за нею несли полковий прапор та сотенні значки, кожний при своїй сотні¹³. Окольський у 1637 р. бачив, як пересувався загін Павлюка. «Козаки в числі трьох тисяч, граючи на жоломийках, б'ючи в бубни, йшли з корогвами»¹⁴. Звичайно, попереду йшов полковник, всередині — хорунжий, а позаду — курінні отамани.

В одній з пісень розповідається, як Івась Удовиченко-Коновченко збирався в похід:

Він саблю булатную у руки бере
Пищаль семип'ядний на плече кладе
За військом пішком іде...
Військо іде, як бджола гуде...¹⁵

На ворожій території попереду полку їхав на конях або йшов пішки охоронний загін. Зупиняючись на відпочинок біля води та трави для коней, козаки ставили намети або будували курені. Обоз обслуговували цивільні люди — погоничі, ремісники та ін., яких брали для побудови укріплень і табору¹⁶.

Табір був важливим елементом тактики козацької піхоти. Він використовувався в поході і був базою при обороні і наступі. У поході табірні вози ставились у кілька рядів чотирикутником, колом, півмісяцем або овалом. Розміри таборів були різні. Наприклад, під Берестечком табір простягався на сім верств у довжину і в ширину¹⁷. В оборонному таборі вози підкочували один до одного і зв'язували колеса. Іноді вози повертали до ворога голоблями¹⁸.

Табір використовувався ще в 90-х роках XVI ст. під час селянсько-козацьких повстань, очолюваних Северином Наливайком. У 1643 р. під

⁹ Мемуары, в. II, стор. 215.

¹⁰ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 227.

¹¹ Опис подорожей шведського посла на Україну.— Записки НТШ, т. CLIV, стор. 55.

¹² І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 225.

¹³ Ukraina i Zaporozze. Warszawa, 1854, т. I, стор. 20.

¹⁴ Мемуары, в. II, стор. 211—212.

¹⁵ Українські народні думи і пісні. К., 1955, стор. 25, 120.

¹⁶ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 214.

¹⁷ Там же, стор. 227.

¹⁸ Д. Эварницкий. Вказ. праця, т. I, стор. 443—444.

заслоною табору козаки йшли від Перекопа аж до Бахчисарая. Як згадує Окольський, загони Павлюка у 1637 р. «пересувались звичайно табором, побудованим у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома позаду, а всередині між возами йшло військо»¹⁹.

Підійшовши до укріплень ворога, козаки ставили гармати попереду і позаду табору, а самі з рушницями прикривали боки. Коли ж була велика небезпека, ховались за вози, які ставали укріпленням. Якщо і цього було мало, то засипали вози землею і робили з них міцний вал. Іноді навколо табору будували шанці, вали, копали рови.

Широко використовували козаки укріплення у вигляді таборів у визвольній війні 1648—1654 рр.²⁰ Козацька піхота особливо стійко воювала під прикриттям табору. «Можна сказати,— писав Боплан,— що під захистом табору 100 козаків не бояться 1000 поляків і ще більшої кількості татар, і якби й на конях вони були такі ж сильні, як піші, то, гадаю, їх не можна було б збороти»²¹.

Збереглися деякі дані про виучку козацької піхоти. Ще військо Петра Конашевича-Сагайдачного шикувалося в певному порядку, носило однакову зброю і стріляло груповими пострілами²². У боях козацька піхота звичайно наступала лавою або кількома лініями, в обороні шикувалася трикутником²³.

Спочатку під Хотином, а потім під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом козацька піхота прославилась своїми сильними ударами по ворогу і набула широкої популярності та слави далеко за межами України.

Тактика козацької піхоти відзначалася маневреністю. Діючи у повній взаємодії з кіннотою, піхота прагнула оточити ворога, завдаючи ударів з флангів і з тилу. Застосовували і фронтальні атаки з попереднім рушничним вогнем. У травні 1648 р. під Корсунем завдяки вдалому маневруванню козацька піхота та кіннота, підтримані артилерією, розірвали ворожий табір і захопили в полон гетьмана Потоцького і Калиновського²⁴. У битві під Пилявцями в 1648 р. Богдан Хмельницький, вибравши вигідну позицію для майбутнього бою, маневруючи, примусив шляхетсько-польське військо зайняти невідгідну позицію і після широкого охоплення з флангів вимусив ворога тікати²⁵.

При облозі Збаража в 1649 р. козацька піхота під захистом так званих гуляй-городів, які складалися з дерев'яних щитів на колесах, підтримана артилерією, майстерно атакувала ворога. В тому ж році козацька піхота та кіннота під Зборовом у тісній взаємодії завдавали ударів з фронту і тилу польським військам, що переправлялись через р. Стрипу. З великими втратами ворожому війську вдалося побудувати табірні укріплення і вести бій під їх прикриттям.

Треба відзначити високі моральні якості козацької піхоти, породжені справедливим характером війни: взаємовиручка, згуртованість, героїзм, широка ініціатива окремих воїнів і підрозділів²⁶.

Деяке уявлення про організацію піхотного полку дають козацькі реєстри 1601 р. Полк складався з п'яти сотень, сотня мала неповний десяток куренів з атаманом на чолі. Але це були офіційні дані, насправді в полку було більше 500 чоловік²⁷. Напередодні 1648 р. реєстровий полк налічу-

¹⁹ Мемуары, в. II, стор. 99.

²⁰ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 227.

²¹ Мемуары, в. II, стор. 303.

²² Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі — Чтения), кн. XXI, стор. 101

²³ Д. Эварницкий. Вказ. праця, т. I, стор. 445.

²⁴ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 130.

²⁵ Там же, стор. 148—149.

²⁶ Там же, стор. 164, 165—166, 233.

²⁷ K. G ó r s k i. Historija piechoty polskej. Warszawa, 1898, стор. 35.

вав 1000 чоловік, а під час визвольної війни 1648—1654 рр. кількість людей у полку зросла вдвоє.

За реєстром 1649 р., сотень у полку було від 11 до 22, у сотні налічувалось по 200—300 чоловік. Кожний полк і кожна сотня мали своє постійне місце перебування²⁸. До складу полкової старшини входили: полковник, обозний, два полкових осавули, полковий хорунжий (іноді два), суддя та писар. Полковому обозному підлягали полковий артилерійський осавул, писар, хорунжий і отамани. До сотенної старшини належали сотник і сотенні осавули, хорунжий і писар. Частиною сотні — куренем керував курінний отаман. У курені було 10—20 чоловік, рідше — 30—40. Полкову і сотенну старшину обирала полкова чи сотенна рада. Іноді полковника призначав сам гетьман²⁹.

Розмір платні в 1601 р. дає уявлення про ранги. Полковник одержував 200 золотих на рік, обозний — 30, писар — 10, осавул — 25, сотник — 15, хорунжий, сурмач, довбуш — 8, рядові козаки — 7, візник — 3³⁰. Полкова старшина мала певні ознаки влади. У полковника був пірнач, хоругва і значок, у сотника — хоругва. Значком називали меншу хоругву, яку використовували кожного дня. При полку були довбуш, сурмач, гармаші, ремісники та візники³¹.

У козацькій піхоті, наскільки це було можливо в тих умовах, намагались додержуватись єдиного одягу. Спочатку він був дуже простий і мало чим відрізнявся від селянського. Старовольський писав у 1628 р., що козаки «вбираються в грубу сорочку і керею». Ксьондз Колудзький, розповідаючи про похід козаків у 1633 р. під Смоленськ, згадує, що всі вони були «в сірому одязі, рідко котрий у синьому або червоному». Шляхтич Осинський у 1648 р. бачив козаків у білому одязі. «Мов біле сукно вкрило поле», — пише він³². Однаковий одяг був спочатку заведений у реєстрових козаків, які одержували платню грошима і сукном на одяг.

Напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. реєстрові козаки носили довгий гранатовий жупан нижче колін, біля ший викроений і застебнутий густо гудзиками на грудях, червоний вовняний м'який пояс, за яким був ніж і люлька, плетені або сукняні штани, юхтові чоботи. Шапка була низькою, з баранячим хутром і сукняним, трохи звислим верхом. Зверху козак одягав опанчу або кобеняк з грубого сірого сукна. Під час бою козак залишався у жупані і штанах, а все інше, крім зброї, залишав в обозі.

Одяг козацької старшини був багатший. Посол польського короля Я. Смяровський бачив Б. Хмельницького в 1648 р. «в шкарлатнім жупані з срібними петлицями, в фerezії, підшитій найкращими соболями». Під час церемонії вручення в м. Переяславі клейнодів від польського короля Хмельницький «мав на собі червоний алтамбасовий кобеняк, підбитий соболями». В звичайних умовах Б. Хмельницький і козацька старшина одягались значно простіше.

Козаки підстригали волосся округло, вище вуха, іноді залишали лише оселедець, вуса відпускали довгі.

Під час визвольної війни козацька піхота була добре озброєна рукою вогнепальною зброєю, про що свідчать численні згадки в документах, думках, історичних піснях. Кожний козак мав навіть по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх вогнистим або рушничним військом³³.

²⁸ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 222.

²⁹ Там же, стор. 223.

³⁰ К. Гóгскі. Вказ. праця, стор. 35.

³¹ Там же, стор. 36.

³² Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов (далі — Памятники), т. I. К., 1845, стор. 258.

³³ Архив ЮЗР, ч. 6, т. I. К., 1876, стор. 175—188; Жерела до історії України-Руси, т. IV. Львів, 1898, стор. 162—267; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I. М., 1953, стор. 788; Акты ЮЗР, т. III, стор. 21, 24; Українські народні

Основною зброєю козака-піхотинця була рушниця, шабля, іноді лук, про що є численні згадки у спогадах іноземних авторів та в інших матеріалах³⁴. У джерелах XVI—XVII ст. зустрічається досить багато назв вогнепальної зброї, яка в той час використовувалась козаками. На озброєнні був також кий залізний, що являв собою мідну або залізну трубку, укріплену в ложі, з гудзиком для упирання в плече. Щоб вистрілити з кия, порох запалювався тліючою губкою крізь запальний отвір на казенній частині³⁵. Гаківниця — залізна або мідна трубка з дерев'яним чи залізним державом у тильній частині замість приклада, яку стрілець клав на плече або під руку. Для поглинення віддачі на трубці робили гак, який чіпляли за спеціальну підпірку. У досконаліших гаківницях були так звані гнотові замки. Курок гнотового замка був з'єднаний з ложем і становив одне ціле з спусковим гачком. Гаківниці вагою 10 кг і довжиною близько 1 м при діаметрі 24 мм застосовували лише для оборони замків³⁶. Ручниця, або рушниця, — це полегшена гаківниця, з рівним дерев'яним ложем, частіше — гнотовим замком³⁷.

Аркебуз, або гаркебуз, — ручна вогнепальна зброя, що з'явилась на Україні в першій половині XVI ст. Дерев'яне ложе мало вузький вигнутий приклад. Порох на полиці запалювали за допомогою гнотового замка, а пізніше — коліщатого або ударного кременного замка. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські реєстрові козаки і значною мірою запорожці³⁸.

Мушкет — важка рушниця вагою 8—10 кг, яка поширюється на Україні з середини XVI ст.³⁹ Півгак — коротка легка рушниця, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше — з коліщатим. Це був прообраз пістолета⁴⁰. Карабін (від арабського слова караб — легка зброя) — коротка рушниця з коліщатим або ударним кременним замком. Бандолет — інша назва карабіна (від назви пояса з гаком, за який верхник чіпляв карабін)⁴¹. Яничарка, або яниченка, — турецька рушниця з гнотовим або ударним кременним азіатським замком. Ці рушниці були особливо поширені серед запорожців⁴². Гульдинка — гвинтова рушниця. Назва походить від курляндського містечка Гольдінген⁴³. Самопал, як і піщаль, — загальна назва ручної вогнепальної зброї, що не визначала певного типу рушниці. Самопалом називалась турецька рушниця, аркебуз і мисливська гвинтівка. Коли набули поширення мушкети й карабіни, самопалом називали всяку рушницю, за винятком останніх.

Деякі зразки ручної вогнепальної зброї прикрашалися золотою насічкою на стволах та замках. Ложе з прикладом інкрустували кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздо-

думи і пісні. К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118; Мемуары, в. I. К., 1896, стор. 305; Чтения, кн. III, отд. VIII. К., 1898, стор. 13—15. Памятники, т. I, стор. 167, 168; Воссоединение Украины с Россией, т. II. М., 1953, стор. 15—19, 25—30 та ін.

³⁴ Мемуары, в. I, стор. 345; Записки НТШ, т. CLIV. Львів, 1937, стор. 55; Чтения, кн. XXI, стор. 101.

³⁵ Архів ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 79, 93, 109, 155, 612, 613.

³⁶ L. Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. II. Warszawa, 1900—1903; K. Kłochowicz. Historyczny rozwój ręcznej broni palnej. Warszawa, 1921, стор. 47; Архів ЮЗР, ч. 6, т. II, стор. 26; ч. 7, т. I, стор. 79, 109, 142, 143, 155, 593, 594, 600, 612—615; Архів ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 261; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. К., 1946, стор. 8, 9, 12, 23; Архів ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 155.

³⁷ Z. Gloger. Вказ. праця, т. IV, стор. 186; K. Kłochowicz. Вказ. праця, стор. 48.

³⁸ Z. Gloger. Вказ. праця, т. I, стор. 70, 71.

³⁹ В. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие, т. I. М., 1937, стор. 76.

⁴⁰ Там же, стор. 64—65; Архів ЮЗР, ч. 3, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 78; т. II, стор. 476, 477. Z. Gloger. Вказ. праця, т. IV, стор. 11; Архів ЮЗР, ч. 3, т. IV, стор. 132.

⁴¹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 99.

⁴² Чтения, кн. III, отд. VIII, стор. 13—15; Русская историческая библиотека (далі — РИБ), т. VIII. СПб., 1884, стор. 1077.

⁴³ Z. Gloger. Вказ. праця, т. II, стор. 222.

бленні зустрічаються корали і бірюза. На більш цінних зразках зброї стволі й замки золотили або інкрустували сріблом і емаллю⁴⁴.

У XVI ст. козацька піхота мала в основному ручниці, аркебузи, а в XVII ст. — мушкети, здебільшого з кремінними ударними замками нідерландського або французького типу, з гнотовими чи кремінними замками азійського типу, карабіни з коліщатим або ударним кремінним нідерландським чи російським замком. Своєрідною була і техніка запалювання пороху в козацькій зброї. Основною частиною коліщатого кремінного замка було сталеве коліщатко з насічками під панівкою. Коли натиснути спусковий гачок, то заведена спеціальним ключем пружина рухає коліщатко, яке нарубками вибиває іскри з кременю, затиснутого в курок. Іскра запалює порох на панівці, і вогонь через запальний отвір проникає до порохового заряду.

В ударному кремінному замку курок з протиснутим кременем б'є по кресалу, відчиняється кришка і одночасно вибиваються іскри, що запалюють порох на панівці. Системи ударних кремінних замків були різні. На Україні переважали замки азійського і нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні робили українські майстри. В деяких джерелах такі замки називають руськими, тобто українськими. В азійському замку кресало становить одне ціле з кришкою на панівці. В нідерландських і російських замках кресало відокремлено від кришки, і щоб вистрелити, треба відсунути кришку на панівці і нахилити кресало рукою.

У першій половині XVII ст. поширюється французький кремінний ударний замок, в якому, як і в азійському, кресало становить одне ціле з кришкою панівки.

Козаки-піхотинці в поході носили рушницю спертою на ліву долоню і плече. Кулі ховали в чересла, порох — у спеціальну порохівницю або у звичайний ріг⁴⁵.

Починаючи з XVI ст. у козацькій піхоті одним з основних видів зброї була шабля, а згодом вона стала улюбленою зброєю, символом військової доблесті козака. В пісенній творчості українського народу згадки про шаблю досить часті. У піснях козак називає її шаблею-сестрицею, ненькою-рідненькою, панночкою молоденькою. Широки контакти зі Сходом зумовили поширення на Україні східних шабель, де їх робили з великою майстерністю. Шабля мала тонкий клинок, зігнутий на кінці, і нею можна було колоти, рубати, різати. На Україні в основному були поширені два типи східних шабель: турецька — з клинком, на кінці розширеним для більш важкого удару, з так званою елманню, та іранська — з легким, вузьким клинком.

Зброярі виготовляли шаблі з точним розрахунком згину клинка для ефективного удару. Держачи шабель робили з перехрестям і так званим кресалом — металевою платівкою для захисту руки. Старіші шаблі мали невеликий нахил вперед, щоб при ударі клинок набирав горизонтального положення. Клинки східних шабель виготовляли з особливої сталі — булату, батьківщиною якого була Індія. Булатні клинки відзначались гостротою і великою пружністю.

Мандрівники, які побували в Ірані в XVII ст., вважали іранські шаблі найкращими в світі. Як згадує Олеарій, високої якості сталь для шабель виробляли на березі озера Нейріз, а кращі клинки — в місті Куме, біля Казвина⁴⁶. На булатних клинках цінних іранських шабель, як правило, були східні написи та клейма золотом або сріблом. Довгий час схід-

⁴⁴ РИБ, т. VIII, стор. 950—1203.

⁴⁵ Докладніше про вогнепальну зброю селянсько-козацької піхоти див.: В. О. Сидоренко. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст. — «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 114—118.

⁴⁶ О л е а р и й А д а м. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. М., 1870, стор. 628.

ні шаблі високо цінувались і були мало доступні, але протягом XVI—XVII ст. вони значно подешевшали. Наприкінці XVI ст. клинок іранської шаблі на російські гроші коштував не більше 3 крб., а змонтована шабля — від 5 до 6 крб.⁴⁷

На Україні були польські, угорські та російські шаблі, а також шаблі місцевого виробництва. Вже в середині XVI ст. у джерелах зустрічається термін «козацька шабля», яка мала відмінні від інших форми і техніку виробництва. Козацькі шаблі монтувались з окремих частин, привезених зі Сходу, або повністю виготовлялись місцевими майстрами. Є згадки про козацькі шаблі у відомостях про краківських мечників 1549 р.⁴⁸ і в описі майна Дубенського замку князів Острозьких⁴⁹. Ці шаблі в російських джерелах добре відомі під назвою шабель «черкаского дела» і користувались великою популярністю⁵⁰.

Шабля була обов'язковим елементом козацького одягу, і носили її не лише на випадок битви та самооборони, а й як прикрасу. Козацька старшина мала не тільки бойові шаблі, а й дорогі шаблі, з різним коштовним оздобленням. Такі шаблі носили в особливо урочистих випадках. Коштовні шаблі мали золоті насічки, срібні позолочені оправы з яхонтом, бірюзою та іншим дорогішим камінням; черени шабель робили яшмові, черепахові, з моржової кістки, у простіших — з буйволової. Піхви обкладали сап'яном різного кольору, оксамитом, шовком, оздоблювали сріблом з позолотою, а також дорогішим камінням.

У Дубенському замку в 1616 р. зберігались шаблі Костянтина Острозького, одна з яких коштувала 6 тис. талерів⁵¹. В описі майна гетьмана Самойловича та його синів згадується шабля, на якій було 315 самоцвітів і 30 алмазів⁵². Простіші шаблі були без самоцвітів, обкладалися сріблом з позолотою і черню, іноді оздоблювалися посрібленою міддю. Деяке уявлення про шаблі XVII ст. на Україні та про їх ціну дають малюнки на картах А. Боплана та малюнки А. Вестерфельда, а також скарги шляхтичів на селян та козаків, які відбирали у них зброю. У князя Адама Вишневецького в 1606 р. «своєвольні люди» відібрали «шаблю оправную золотистую, гацунком золотих польських двесте»⁵³. В Овруцькому старостві 1617 р. козаки відібрали у шляхтичів «шаблю сребром оправную, коштowała золотих полшостадесять»⁵⁴, а в 1618 р. «шаблю сребром оправную, позлотистую, которая коштowała сорок золотых польских»⁵⁵. У джерелах збереглися дані про зброю, яка 1656 р. була у селян і міщан на Україні. Згадуються також «шабля 10 злотих», «шабля оправна сребром», «шабля ціна двенадцать золотих», «две шабли цена четыре копи», «две шабли цена одиннадцать золотих», «шабля ціна двадцать коп і сем коп» та ін.⁵⁶

Серед численних шабель, що належали гетьману Самойловичу та його синам, згадуються шаблі з рюкками «простого железа», «железа красного» або булатними. Черен рюкток у шабель «рытой костяной», «яшуровой», «красной», «покрыт атласом и окован местами серебром», «срібний з позолотою сплш». Піхви обтягнуті чорним і зеленим сап'яном, оправы срібні з позолотою, іноді з черню і тільки одна шабля оправлена залізом. Деякі шаблі в описі названі турецькими та литовськими, але

⁴⁷ Труды Московского исторического музея, кн. XX, стор. 38.

⁴⁸ В. Січинський. Нариси з історії української промисловості. Львів, 1933, стор. 88.

⁴⁹ Sprawozdania komisji historyi Stuki v Polsce, t. VI. Warszawa, стор. 210.

⁵⁰ П. Саввантов. Описание старинных русских утарей. СПб., 1896, стор. 122.

⁵¹ Sprawozdania, т. VI, стор. 208.

⁵² РИБ, т. VIII, стор. 1081.

⁵³ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 150.

⁵⁴ Чтения, кн. XV, в. III, стор. 137.

⁵⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 222.

⁵⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 532, 533, 535, 536.

більшість з них лишилися невизначеними, і вони, певно, місцевого виробництва⁵⁷.

Носили шаблі на лівому боці, чіпляючи їх за допомогою ремінців до шкіряного або шовкового пояса. Шведський посол Гільдебрант в 1656 р., описуючи козаків, відзначив, що всі вони мають «шаблю, прив'язану до боку простим ремнем»⁵⁸.

Значне поширення ручної вогнепальної зброї в українському народно-визвольному війську звело нанівець значення стародавнього лука, але він все ж мав ще деяке застосування, зокрема в козацькій піхоті. Це пояснюється тим, що деякі види ручної вогнепальної зброї того часу ще поступались луку в дальності та влучності стрільби. З лука можна було випустити стрілу на відстань від 200 до 300 кроків. Якщо стріляти з коня, дальність збільшується на 30—40%. Стрілець з лука випускав за хвилину 8—12 стріл. Озброєння і спорядження лучника — лук, стріли, налуч, сагайдак — мало загальну назву — саадак⁵⁹. Всі ці предмети, що входили до складу саадака, іноді розкішно прикрашались. Луки розписували золотом, фарбами, тетиву робили з шовку різних кольорів. Налучі та сагайдаки виготовляли з шкіри або сап'яну, одягали золотом і сріблом. Траплялось, що оздоби були досить коштовні, срібні та золочені смужки, ланцюжки тощо⁶⁰.

Сучасники зазначають, що вже у війську Петра Конашевича-Сагайдачного в 1619 р. серед козаків «мало хто з луком» був. Пізніше у війську луків стало ще менше⁶¹. Наявність луків серед особистої зброї П. Конашевича-Сагайдачного і Б. Хмельницького, про що нагадає нам відоме зображення П. Сагайдачного в книзі Саковича «Вірші» і спогади венеціанського посла Віміні⁶², можна, мабуть, пояснити прихильністю козаків до певних традицій.

Шведський посол Гільдебрант бачив у деяких козаків луки в 1656 р.⁶³ На Запоріжжі користувалися луком ще досить довго і після того, як поширилась вогнепальна зброя. Є відомості, що навіть наприкінці XVII ст. запорожці користувалися луками і дуже влучно з них стріляли.

Крім луків місцевого виробництва, у вжитку були луки, виготовлені в Туреччині і Польщі. З листа дорогобузького капітана Яна Раповецького за 1647 р. видно, що серед зброї, привезеної з Польщі, були луки⁶⁴. Як згадує «отписка» в'яземських воевод 1648 р., 5 луків, вивезених з Польщі, коштували 10 золотих⁶⁵. Луки зустрічаються серед особистої зброї селян, міщан, козаків, шляхти. У Юзефа Яблонського в 1587 р. козаки забрали в Кодні деякі речі, серед них — «сагайдаків два з луками й стрілами, котрі коштували по дві копи грошей»⁶⁶. У 1611 р. на шляхтича Стрибницького напали козаки, очолювані Книшем, серед озброєння яких був лук⁶⁷, а в 1649 р. повсталі луцькі міщани забрали у шляхтича Адама Недобильського «лук турський з Лубен за золотих тридцять і шість»⁶⁸. У шляхтича Войцеха Ростковського повсталі селяни відібрали в 1648 р. «сагайдак зо всім золотих осмнадцят»⁶⁹.

У ході переговорів про возз'єднання України з Росією Б. Хмельницький дарував російським послам луки. В 1649 р. посол Ф. Вешняк

⁵⁷ РИБ, т. VIII, стор. 1075—1083.

⁵⁸ Записки НТШ, т. СІІІ, стор. 55.

⁵⁹ Русское оружие XI—XIX вв. М., 1953, стор. 95.

⁶⁰ РИБ, т. VIII, стор. 1083.

⁶¹ Чтения, кн. XXI, стор. 101.

⁶² «Киевская старина», 1900, кн. I, стор. 71.

⁶³ Записки НТШ, с. СLIV, 55.

⁶⁴ Акты ЮЗР, т. III, Приложения, стор. 4.

⁶⁵ Там же, стор. 5—6.

⁶⁶ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 20.

⁶⁷ Чтения, кн. XV, стор. 134—135.

⁶⁸ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 308.

⁶⁹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 195.

передав царю від імені гетьмана «коня да лук турськой»⁷⁰. Богдан Хмельницький подарував російському послу Стрешневу «коня да лук ядринской»⁷¹, а посол Унковський і под'ячий одержали кожний по одному коню і луку з сагайдаком.

Луки носили в чохлі — налучі, стріли зберігали у сагайдаку, що прикривався разом зі стрілами спеціальним чохлом. Сагайдак чіпляли на правому боці до шабельного або спеціального пояса. На тому ж поясі зліва носили лук у налучі.

Крім рушниці, шаблі, лука, у козаків-піхотинців іноді були ще ножі, кинджали, келепи, списи та інша зброя, а також шанцевий інструмент — лопата і мотика, прив'язані до пояса⁷².

Все згадане дає підставу твердити, що озброєння козаків не відставало від рівня озброєння тодішніх найпередовіших армій Європи. Це давало можливість вести бій на належному технічному рівні, досягати значних бойових успіхів і бути зразком для інших військ.

В. А. Сидоренко

КАЗАЦКАЯ ПЕХОТА И ЕЕ ВООРУЖЕНИЕ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ УКРАИНСКОГО НАРОДА 1648—1654 гг.

Резюме

В статье рассматривается казацкая пехота как основное формирование народно-освободительного войска Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг., тактика казацкой пехоты, ее военное мастерство, организационное устройство, описан внешний вид. Приводятся сведения обо всех упоминаемых в источниках видах оружия, употреблявшегося казацкой пехотой.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 205—206.

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 381—405.

⁷² І. К р и п'я к е в и ч. Вказ. праця, стор. 211.

ЗМІСТ

Джерелознавство

<i>П. Х. Білий</i> (Полтава). Відображення участі українського народу в об'єднувчому русі за утворення СРСР в документальних публікаціях та монографіях	3
<i>М. І. Ксензенко</i> (Харків). Документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР про аграрні перетворення на Україні (1917—1920 рр.)	13
<i>М. І. Київський, Е. Д. Кожарина</i> (Київ). Джерела про ліквідацію неписьменності та малописьменності на Київщині у 1919—1934 рр.	20
<i>Л. К. Воскобойникова</i> (Одеса). Листівки та прокламації Одеського облдержархіву як джерело вивчення періоду боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині	25
<i>С. С. Герасименко</i> (Берегове). Плакати як джерело для вивчення діяльності Закарпатської крайової комуністичної організації у 20—30-х роках ХХ ст.	31
<i>Н. Л. Проскура</i> (Ніжин). Сільськогосподарські переписи 1916—1917 рр. як джерело для дослідження аграрних відносин у Харківській губернії	44
<i>В. Н. Жук, З. М. Суховська</i> (Полтава). Джерела про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині	49
<i>І. А. Гриценко</i> (Чернівці). Огляд матеріалів Центрального державного архіву Молдавської РСР про економічні взаємозв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині ХІХ ст.	60
<i>М. Г. Крикун</i> (Львів). Подимні реєстри першої і початку другої половини ХVІІІ ст.	69
<i>В. О. Пірко</i> (Донецьк). Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця ХVІІ ст.	79

Палеографія

<i>В. В. Панашенко</i> (Київ). До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису ХVІІ—ХVІІІ ст.	88
<i>Е. Й. Ружицький</i> (Львів). Скорочення в латинському готичному письмі ХІІІ—ХVІ ст. (за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові)	93
<i>В. Й. Горобець</i> (Київ). Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності ХVІІІ ст.	102

Хронологія

<i>Л. Д. Шереметьєва</i> (Львів). Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології	115
---	-----

Сфрагістика

<i>А. М. Аксьонов</i> (Київ), <i>Б. П. Зайцев</i> (Харків). Перші печатки наркоматів Радянської України	126
<i>К. Ф. Короткова</i> (Чернігів). Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917—1923 рр.)	133
<i>В. О. Гавриленко</i> (Львів). Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст.	138
<i>В. Г. Фоменко</i> (Запоріжжя). Військові печатки запорожців	152

Зброезнавство

<i>В. О. Сидоренко</i> (Київ). Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.	161
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Источниковедение

- П. Ф. Белый* (Полтава). Отображение участия украинского народа в объединительном движении за образование СССР в документальных публикациях и монографиях 13
- Н. И. Ксензенко* (Харьков). Документальные материалы Центрального государственного архива Октябрьской революции и социалистического строительства УССР об аграрных преобразованиях на Украине (1917—1920 гг.) 19
- М. И. Киевский, Э. Д. Кожарина* (Киев). Источники о ликвидации неграмотности и малограмотности на Киевщине в 1919—1934 гг. 25
- Л. К. Воскобойникова* (Одесса). Листовки и прокламации Одесского облгосархива как источник изучения периода борьбы за установление Советской власти на Одесчине 31
- С. С. Герасименко* (Береговое). Плакаты как источник для изучения деятельности Закарпатской краевой коммунистической организации в 20—30-х годах XX в. 44
- Н. Л. Проскура* (Нежин). Сельскохозяйственные переписи 1916—1917 гг. как источник для исследования аграрных отношений в Харьковской губернии 49
- В. Н. Жук, Э. М. Суховская* (Полтава). Источники о деятельности искровских организаций на Полтавщине 60
- И. А. Гриценко* (Черновцы). Обзор материалов Центрального государственного архива Молдавской ССР об экономических взаимосвязях Северной Буковины с Русским государством в первой половине XIX в. 69
- Н. Г. Крикун* (Львов). Подымные реестры первой и начала второй половины XVIII в. 79
- В. А. Пирко* (Донецк). Ревизия 1692 г как источник для изучения аграрных отношений на западноукраинских землях конца XVII в. 87

Палеография

- В. В. Панашенко* (Киев). К вопросу методики и терминологии палеографических исследований украинской скорописи XVII—XVIII вв. 88
- Э. И. Ружицкий* (Львов). Сокращения в латинском готическом письме XIII—XVI вв. (по материалам ЦГИА УССР во Львове) 93
- В. И. Горобец* (Киев). Диариуши—выдающиеся памятники украинской письменности XVIII в. 102

Хронология

- Л. Д. Шереметьева* (Львов). Исследование народного календаря и его значение для украинской этнографической хронологии 125

Сфрагистика

- А. Н. Аксенов* (Киев), *Б. П. Зайцев* (Харьков). Первые печати наркоматов Советской Украины 133
- К. Ф. Короткова* (Чернигов). Печати исполнительных комитетов Черниговщины (1917—1923 гг.) 138
- В. А. Гавриленко* (Львов). Историография украинской сфрагистики второй половины XIX в. 152
- В. Г. Фоменко* (Запорожье). Войсковые печати запорожцев 160

Оружиеведение

- В. А. Сидоренко* (Киев). Казацкая пехота и ее вооружение во время освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. 169

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ВЫПУСК СЕДЬМОЙ

(На украинском языке)

Друкується за постановою наукової ради Архівного управління при
Раді Міністрів УРСР

Редактор *Е. А. Лейбзон*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний
редактор *І. Л. Савицька*. Коректор *Р. С. Коган*.

Здано на виробництво 9.2 1972 р. Підписано до друку 10.8 1972 р.
БФ 01661. Зам. № 112. Видавн. № 368. Тираж 1000. Папір № 1, 70×108¹/₁₆.
Умовн. друк. арк. 15,05. Обліково-видавн. арк. 15,89. Ціна 1 крб.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, Репіна, 4.

Ціна 1 крб.

«НАУКОВА ДУМКА»

